

2 – 1988

Revista muzeelor
și monumentelor

MONUMENTE ISTORICE ȘI DE ARTĂ

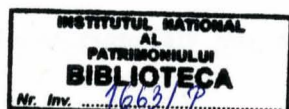

CONSILIUL CULTURII ȘI EDUCAȚIEI SOCIALISTE

revista muzeelor și monumentelor

MONUMENTE ISTORICE ȘI DE ARTĂ

Nr. 2 • 1988

ANUL XIX

Argentina FIRUȚA, Ion GRIGORESCU, dr. Cristian MOISESCU, dr. Lucian ROȘU, Elisabeta RUȘINARU, Gavrilă SARAFOLEAN, redactor șef.

Redactori:

Ion GRIGORESCU, Maria IGNAT, Anghel PAVEL, Elisabeta RUȘINARU, Decebal ȚOCA

Prezentarea grafică și tehnică:

Corneliu MOLDOVEANU

Corectura asigurată de serviciul de corectură al ISIAP (Întreprinderea de Stat pentru Imprimerie și Administrarea Publicațiilor).

Redacția: Calea Victoriei nr. 174, cod 71101, sector 1, București, telefon 50 48 68. *Administrația:* Întreprinderea de Stat pentru Imprimerie și Administrarea Publicațiilor, Piața Scînteii nr. 1 cod. 71554, sector 1, București, telefon 17 60 10, interior 1405. Abonamentele se fac la administrație — prin poștă sau virament ISIAP (Întreprinderea de Stat pentru Imprimerie și Administrarea Publicațiilor), cont 64 51 202 30 B.N.R.S.R. Filiala sector 1, București, și la oficiile poștale sau difuzorii de presă. Costul unui abonament (10 numere „Muzee” și 2 numere „Monumente istorice și de artă”), lei 400 anual. Cititorii din străinătate se pot abona prin „ROMPRESFILATELIA” sectorul export-import presă P.O. Box 12 201, telex 10376 prsfir București, Calea Griviței nr. 64—66.

Tiparul executat la
ÎNTEPRINDEREA POLIGRAFICĂ SIBIU

30-880

Lei 75

Coperta I.

Din noua arhitectură a orașului Pitești

Coperta a IV-a.

Arcade la palatul brîncovenesc Potlogi (1698), restaurat în ultimii ani.

DIN ISTORIA MUNICIPIULUI PITEȘTI. SCURTĂ PRIVIRE ASUPRA EPOCILOR STĂVECHE, VECHE ȘI MEDIEVALĂ

PAUL I. DICU

I. Urme ale culturii materiale din epocile străveche și veche¹

Istoria municipiului Pitești se caracterizează, în primul rând, prin existența societății omenești aici, la confluența Argeșului cu Rîul Doamnei, în toate epocile istorice și orînduirile sociale. Descoperirile arheologice au confirmat că această zonă a fost populată încă din primele perioade ale comunei primitive.

Descoperirea în perimetrul municipiului a unora dintre cele mai vechi și rudimentare unelte de piatră cioplită din România și chiar din Europa reprezintă o confirmare a faptului că în spațiul geologic-geografic al Piteștilor s-a desfășurat, din primele faze ale paleoliticului inferior, în trecutul foarte îndepărtat, complexul și îndelungatul proces bio-psiho-social-istoric al antropogenezei, proces prin care hominidele s-au desprins din rîndul animalelor și s-au transformat treptat în oameni.

La Pitești și în comunele apropiate, într-o zonă bogată în resturi fosilizate de faună termofilă, îndeosebi proboscideni (*Archidiskodon*=*Elephas meridionalis*)², în depozitele cuaternare villafranchiene din pleistocenul timpuriu, aflate în și sub actuala albie minoră a râului Argeș, pînă la adîncimi de 20 m, au fost descoperite peste 400 de unelte de silex și cîteva de cuarțit din paleoliticul inferior³. Piese respective aparțin culturii de prund, numită și cultura galeților amenajați (*Pebble Culture*), precum și altor culturi și tehnici de prelucrare, pe galeți și așchii, specifice paleoliticului timpuriu: culturile abbevillo-acheuleene (piese proto și bifaciale), tehnicile clactoniană și Levallois incipientă (așchii și lame). Uneltele din paleoliticul inferior, descoperite la Pitești, se remarcă printr-o accentuată diversitate tipologică și morfofuncțională⁴.

¹ Pentru detalii v. Paul Dicu, *Vestigii din epocile străveche și veche*, în Petre Popa, Paul Dicu, Silvestru Voinescu, *Istoria municipiului Pitești*, Edit. Academiei, București, 1988, p. 33–51.

² R. Stancu, R. Gava, I. Băcanu, *St. Com. Pitești*, II, 1969, p. 33–45; *Istoria municipiului*, 1988, p. 21–22.

³ Investigațiile și descoperirile au fost făcute de către autorul acestui articol, între anii 1949 și 1988, sub egida Secției de științe istorice a Academiei R.S.R. și a Societății de științe istorice din R.S.R., în Pitești și în alte zone din Piemontul Cotmeana, în NV Cîmpiei Române și în Depresiunea Sibiu.

⁴ Paul I. Dicu, *Descoperiri atribuite paleoliticului inferior pe cursul mijlociu al Argeșului* (jud. Argeș), „SCIV”, 23, 1972, 2, p. 223–234; idem, *Noi descoperiri de unelte atribuite paleoliticului inferior pe cursul mijlociu al Argeșului*, „SCIV”, 24, 1973, 4, p. 653–658; idem, *Paleoliticul inferior în Piemontul Cotmeana și Depresiunea Sibiu*, „SCIVA”, 30, 1979, 4, p. 575–589; idem, *Noi descoperiri arheologice din paleoliticul inferior în Piemontul Cotmeana și Depresiunea Sibiu*, „Argeș”, XVII, nr. 8 (135), Pitești, 1982, p. 15.

Cioplitoarele unifaciale (*choppers*) și bifaciale (*chopping-tools*) din cultura de prund au marcat etapa decisivă a antropogenezei, începutul muncii, tehnicii, industriei litice, meșteșugurilor, civilizației umane, începutul istoriei societății omenești⁵.

Prin numărul mare de unelte din piatră cioplită (aprox. 1000) și prin varietatea lor, Piemontul Cotmeana, împreună cu partea nord-vestică a Cîmpiei Române⁶, avînd ca centru teritoriul municipiului Pitești, a devenit principalul areal al paleoliticului inferior din România în ceea ce privește „Cultura de prund”⁷.

Pe teritoriul piteștean au fost descoperite unelte de silex din *paleoliticul mijlociu și superior* (așchii și lame). De asemenea au fost identificate piese din *mezolitic (epi-paleolitic)*⁸.

Perioada nouă a pietrei (neolitică) și cea *eneolitică* sînt bine reprezentate la Pitești și în împrejurimi prin unelte din piatră șlefuită, fragmente ceramice și prin alte obiecte care aparțin diferitelor culturi (Criș, Boian, Gumelnița, Coțofeni ș.a.).

Epoca metalelor a constituit o etapă deosebit de importantă pentru apariția și afirmarea pe scena istoriei a strămoșilor noștri direcți traco-geto-dacii. În diferite puncte ale orașului și în localitățile limitrofe au fost depistate unelte, arme, podoabe etc. (izolate sau în așezări, necropole). Majoritatea obiectelor din bronz fac parte din culturile Glina III și Tei, iar cele din epoca fierului se încadrează în culturile specifice atît fazei Hallstatt (mai ales Ferigile) cît și La Tène⁹.

În *perioada geto-dacă* din La Tène, teritoriul municipiului Pitești a fost, în continuare, intens populat de strămoșii noștri. Au existat așezări geto-dacice în mai multe sectoare ale orașului și în comunele suburbane.

S-au exprimat păreri despre o eventuală localizare

⁵ O parte din uneltele descoperite de către autorul acestui articol au intrat în patrimoniul Muzeului de Istorie al R.S.R. din București (v. *Creșterea patrimoniului muzeal*, Buletin, I, MNI, București, 1976, p. 17; Buletin, II, 1978, p. 17, 138). Cîteva unelte sînt expuse în vitrinele din sala nr. 1 a Muzeului de Istorie al R.S.R. (celelalte se află în depozit).

⁶ *The Cambridge Ancient History*, Second Edition, vol. III, part. I, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle Melbourne, Sydney, 1982, p. 61, fig. 1 (1, 2, 3); Vl. Dumitrescu, Alexandra Bolomey, Fl. Mogoșanu, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie jusqu'à la fin de l'âge du bronze*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 30–32, 34, 208; Al. Păunescu, în „SCIVA”, 31, 1980, 4, p. 523–526.

⁷ Descrierea detaliată a materialului litic este inclusă de autorul articolului în monografia *Paleoliticul inferior în România* (în curs de definitivare).

⁸ Descoperirile aparțin autorului acestui articol.

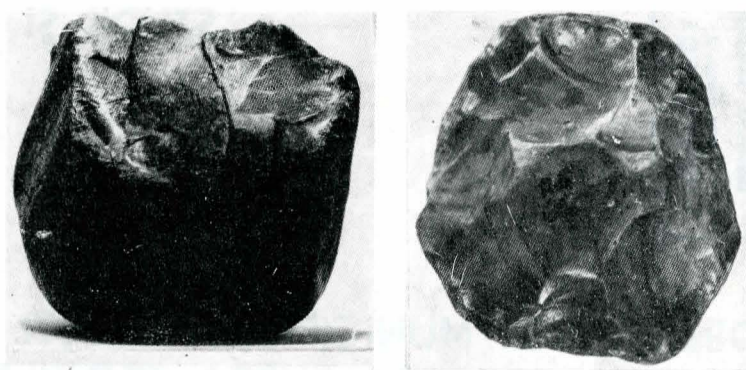
⁹ Diferite obiecte din perioada neolitică și din epoca metalelor se păstrează în Muzeul Județean Argeș din Pitești și în colecțiile muzeistice ale unor școli din Pitești.

pe teritoriul Piteștilor a cetății getice *Helis*, reședința șefului de trib sau de uniune tribală Dromichaies (secolele IV—III î.e.n.) și a cetății *Argedava*, una din reședințele marelui rege Burebista (secolul I î.e.n.)¹⁰. Cercetările arheologice efectuate până în prezent și izvoarele istorice cunoscute nu au confirmat aceste supoziții. Din datele oferite de geograful Ptolemeu (secolul al II-lea e.n.) reiese că în această zonă ar fi trăit „Potulatensii”, al patrulea „popor” (trib) din grupa a doua de geto-daci. Ptolemeu a arătat că „Potulatensii” alcătuiau un „neam” getic care locuia în Dacia. Arheologul Vasile Pârvan a admis că „neamul” respectiv ar fi populat zona deluroasă din vestul Munteniei și părțile nordice ale Olteniei¹¹.

În aria de locuire a „Potulatensii”-lor, o uniune de triburi geto-dacice a bătut monede de argint de tip Adîncata-Pitești-Mănăstirea, în a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n., a căror frecvență a fost constatată în această regiune prin câteva descoperiri numismatice¹².

Dintre dovezile care atestă permanența și continuitatea geto-dacilor pe teritoriul Piteștilor, sursele numismatice ocupă un loc deosebit. Circulația monetară reliefează direct nivelul dezvoltării lor economico-sociale și politice, precum și intensitatea schimburilor de produse din perioada respectivă. Primele monede utilizate de colectivitățile geto-dacice de pe actualul teritoriu al municipiului au fost cele greco-macedonene, ajunse aici pe valea Argeșului și pe vechiul drum care făcea legătura cu sudul Dunării și Transilvania, de-a lungul căruia romanii au construit mai târziu o parte din *Limes Transalutanus*. Subliniind importanța râului Argeș pentru realizarea schimburilor comerciale între geto-dacii nord-dunăreni și lumea greco-elenistică sud-dunăreană, arheologul și istoricul Vasile Pârvan arăta: „*Negustorii greci, odată ajunși la gura râului prin excelență getic al Argeșului (al cărui nume chiar ca pronunțare este tot acela de acum două mii de ani), nu se sfiau să urce pe valea râului în sus și pe afluenții săi până la izvor, în înșeși cheile Carpaților*”¹³. La Pitești s-au găsit monede greco-macedonene de argint și de bronz, izolate sau în tezaure, emise în secolele IV—I î.e.n. de Filip al II-lea (359—336 î.e.n.), Lisimach (311—281 î.e.n.), Maroneea (Tracia), Confederația din Epir, insulele Rhodos și Thasos, provincia Macedonia Prima și orașul Dyrrhachium de pe țărmul estic al Mării Adriatice. De asemenea, astfel de monede au apărut și pe teritoriul comunei suburbane Ștefănești—Pitești, acestea fiind emise de Alexandru III cel Mare — Macedon (336—323 î.e.n.), de insulele Thasos și de orașul Dyrrhachium¹⁴.

La finele secolului al IV-lea și începutul secolului al III-lea î.e.n., în perioada de formare a Culturii La Tène, când s-au petrecut transformări importante în economia și viața social-politică a geto-dacilor, strămoșii noștri au început să bată monedă proprie, determinați fiind de intensificarea schimburilor de produse. Din această vreme, pe teritoriul orașului au rămas monede de argint geto-

a
b
Unelte de silex din paleoliticul inferior descoperite la Pitești: a) unealtă chopping - tools, Cultura de prund; b) piesă bifacială (acheuleană).

dacice, imitații de tip Filip al II-lea, piese de tip Adîncata—Pitești, Aninoasa—Dobrești și Virteju—București. Se remarcă tezaurul descoperit în centrul orașului Pitești, după primul război mondial (109 piese de tip Adîncata—Pitești se păstrează la Muzeul de Istorie și Artă a municipiului București), precum și cel din Dealul Marcea, comuna suburbană Ștefănești—Pitești, alcătuit din monede geto-dacice de tip Filip al II-lea (secolul III î.e.n.) și din tetradrahme thasiene¹⁵.

Pe la începutul secolului I e.n. moneda locală geto-dacică a fost înlocuită, treptat, cu denarul roman republican, unele monede emise între anii 172—44 î.e.n. fiind descoperite în oraș¹⁶. Din secolul I e.n. s-au găsit mai multe monede romane imperiale timpurii emise de împărații Nero (54—68), Vespasian (69—79) și Domițian (81—96). Circulația monedelor romane republicane și imperiale timpurii dovedește existența legăturilor comerciale între geto-daci și romani în secolele II î.e.n. — I e.n., precum și extinderea influențelor romane la nordul Dunării, înainte de trei secole de cucerirea Daciei de către Imperiul roman.

Pe lângă monede, pe teritoriul piteștean și cel al suburbanelor, s-au aflat fragmente ceramice de tip La Tène, iar în comuna suburbană Bradu-Pitești s-au descoperit obiecte de podoabă geto-dacice de argint¹⁷.

În perioada daco-romană, pe timpul stăpînirii romane, între anii 106—275 e.n., ca pretutindeni în Dacia romană și pe teritoriul municipiului Pitești s-a desfășurat amplul proces istoric al romanizării geto-dacilor, din care a rezultat populația daco-romană, baza etnogenezei poporului român. Tot atunci s-a format și limba română din limba latină vorbită de daco-romani¹⁸. Romanizarea a continuat și după anii 274—275 e.n., când s-a încheiat retragerea armatei și administrației romane pe linia Dunării. În urma marilor războaie daco-romane din anii 101—102 și 105—106, actualul teritoriu al municipiului Pitești a făcut parte inițial din provincia romană Moesia Inferior, iar apoi din provinciile Dacia Inferior și Dacia Malvensis¹⁹.

În unele tipărituri s-a propus fixarea așezării romane *Pirum* pe teritoriul Piteștilor. Ptolemeu a inclus în lista localităților din Dacia Traiană și *Pirum* (statio Ad Pirum = „La Păr”), care s-ar fi aflat fie în sud-estul Transilvaniei, fie în nord-estul Munteniei. Același geograf amintește de localitatea Pinon (Ad Pinum = „La

¹⁰ D. Frunzescu, *Dicționar topografic și statistic al României*, București, 1872, p. 11; G. I. Lahovari, *Dicționar geografic al județului Argeș*, București, p. 121—122; G. I. Lahovari, general C. I. Brătianu, Gr. G. Tocilescu, *Marele dicționar geografic al României* (MDGR), I, 1898, p. 114; *Dicționar de istorie veche a României ...*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1976, p. 323; *Istoria municipiului Pitești*, Editura Academiei, București, 1988, p. 42—43 (v. și bibliografia din note).

¹¹ V. Pârvan, *Getica, O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 248, 254; *ibidem*, Edit. Meridiane, București, 1982, p. 148—150.

¹² C. Preda, în „Studii și cercetări de numismatică” („SGN”), V, București 1971, p. 51, 53, 63; *idem*, *Monedele geto-dacilor*, Edit. Academiei, București, 1973, p. 198—214.

¹³ V. Pârvan, *Dacia*, ed. a V-a, Ed. Științifică, București, 1972, p. 95.

¹⁴ Cercetările și identificările au fost efectuate de către autorul acestui articol. Vezi Paul I. Dicu, *Traco-geto-dacii din spațiul argeșan în izvoarele arheologice și numismatice*, „Junimea”, nr. 24—25, Pitești, 1979, p. 172—173; *idem*, *Note numismatice*. Monede grecești antice, „Argeș”, XVI, nr. 2 (125), Pitești, 1981, p. 12; *idem*, *Note numismatice*, „Argeș”, XVII, nr. 2 (19), Pitești, 1982, p. 9; B. Mitrea, „Dacia”, NS, 23, 1979, p. 372.

¹⁵ Constantin Preda, Paul I. Dicu, *Monede geto-dacice descoperite pe teritoriul județului Argeș*, BSNR, LXXV—LXXVI (1981—1982), nr. 129—130, București, 1983, p. 89—100 (v. și bibliografia).

¹⁶ Paul I. Dicu, *Note numismatice*, Monede romane republicane, „Argeș”, XV, br. 2 (125), Pitești, 1981, p. 12. Pentru monedele antice din secolele III î.e.n. — II e.n., v. și „Numismatic Literature”, nr. 103, New York, 1980, p. 17 (nr. 88).

¹⁷ L. Mărghitan, *Tezaure de argint dacice*, Muzeul de Istorie al R.S.R., București, 1976, p. 69—70.

¹⁸ D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, vol. I, *Dacia Romană*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1980; *Probleme fundamentale ale istoriei României. Etnogeneza românească*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1983, p. 14—25.

¹⁹ D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a IV-a, Ed. Academiei, București, 1978, p. 153—164; R. Vulpe, în „Studia Thracologica” 1976, p. 150—179; C. Petolescu, RI, 32, 1979, 2, p. 259—275; *idem*, în „Dacia”, NS, XXIX, nr. 1—2, 1985, p. 45—55.

Brad⁴⁰) din sud-vestul Munteniei²⁰. Deoarece informațiile lui Ptolemeu sînt incerte, V. Pârvan a fost determinat să afirme că dubletele „Pinum-Pirum nu pot fi demonstrate nici afirmativ, nici negativ²¹.”

Cel mai reprezentativ monument istoric de pe teritoriul piteștean, prin care s-au atestat cucerirea romană și stăpînirea Imperiului roman în zona Argeșului, dînd măsura puterii romane, este *Limes Transalutanius*, sistem militar de apărare și dominație a părții de vest a Munteniei, considerat ca o dublură de protecție a *Limes-ului Alutanius*. Orașul Pitești este situat în sectorul mediu al *Limes-ului Transalutanius* sau *Valachicus*, numit de V. Pârvan „valul de la Pitești”²². Acest limes forma frontiera de sud-est a provinciei romane Dacia și se întindea între Turnu Măgurele (Poiana Flămînda) — Pitești — Cîmpulung Muscel — Bran — Rîșnov (Cumidava).

Cercetările din teren²³ efectuate între anii 1945 și 1975 au dovedit că limesul nu se oprea în malul drept al Argeșului, la E de stația C.F.R. Pitești Sud, și nici nu urma cursul Rîului Doamnei pe la confluența cu Argeșul, așa cum au susținut unii autori²⁴. Din punctul respectiv, limesul înainta, cu unele întreruperi, pe malul drept al Argeșului, prin parcul Argeș, de unde se continua spre N. Limesul apărea amonte de podul rutier Pitești-Mărăcineni, pe malul opus (stîng) al Argeșului și de acolo se îndrepta spre NE, pînă la Budeasa Mică. Aici, pe Dealul Văcăreasca, romanii au transformat probabil așezarea geto-dacică de refugiu, despre care s-a relatat în Istoria municipiului Pitești, într-un *castellum*, castru ori într-un turn de pază și observație. În acest loc, pe lîngă materiale geto-dacice, s-au depistat urme de zidărie și cărămizi romane, ceramică romană și daco-romană din secolele II—III e.n., monede romane etc. în punctul numit „La Cetate” sau „Cetatea Jidovilor”. Din Dealul Văcăreasca — Budeasa Mică limesul înainta pînă la castrul roman din Purcăreni—Micești. La N de conducta de apă Mărăcineni—Pitești, în partea de vest a limesului, în imediata sa apropiere, în fața Atelierelor centrale ACH Pitești, au fost reperate prezumtive urme ale unui castru roman (aestiva?), construit pe partea stîngă a rîului Argeș²⁵.

Pe traseul limesului se afla vechiul drum geto-dacic care făcea legătura între sudul Dunării și Transilvania. Romanii au reconstruit și completat această importantă cale de comunicație utilizînd o tehnică specifică civilizației lor. Este posibil ca romanii să fi folosit vechiul drum geto-dacic în timpul celor două mari războaie din anii 101—102 și 105—106.

Un alt drum roman, care traversa colinele și văile Piemontului Cotmeana²⁶, de la E la V, avea, probabil, următorul traseu: Pitești — Smeura — Moșoaia — Dealul Orașului — Sămara (jud. Argeș) — Chilia — Făgetel — Topana — Păroși — Leleasca — Sîmburești — Dejești (jud. Olt) — Ionești Govorii (Pons Aluti) (jud. Vîlcea)²⁷.

²⁰ Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, București, 1880, p. 95—96; MDGR, IV, p. 735; G. Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, București, 1899, p. 10; V. Pârvan, *Getica...*, 1926, p. 250—266; *ibidem*, ed. 1982, p. 148—156.

²¹ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 253; ed. 1982, p. 150. În harta lui Marinus (circa 150 e.n.) Pirum este notat în stînga Oltului, aprox. în zona Piteștilor. Localitățile Pirum și Pinum sînt menționate în multe hărți medievale (v. *Istoria municipiului Pitești*, 1988, p. 47, nota 49).

²² V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, ed. a II-a, Ed. Științifică, București, 1974, p. 47, 141—142, nota 26.

²³ Investigații efectuate de autorul acestui articol.

²⁴ D. Tudor, *op. cit.*, p. 255; C. Petolescu, RI, t. 35, nr. 1, 1982, p. 65—77.

²⁵ Paul I. Dicu, *La Pitești, un castru roman necunoscut*, „Argeș”, XIV, nr. 4 (119), Pitești, 1979, p. 6. Pe traseul *Limes-ului Transalutanius*, în sectorul Pitești, au fost descoperiți doi denari; un AR Hadrian, a. 118 și un AR Commodus, a. 186—187; v. și „Numismatic Literature”, nr. 104, New York, 1980, p. 56, nr. 273 („An unknown Roman castrum”). Pentru alte amănunte, v. *Istoria municipiului Pitești*, 1988, p. 41, 47—48.

²⁶ D. Tudor, *op. cit.*, p. 56 (apud Gr. Tocilescu)

²⁷ Paul I. Dicu, *Noi dovezi ale continuității*, „Argeș”, XV, nr. 1 (120), Pitești, 1980, p. 6.

Monede antice descoperite în Pitești: 1) AR geto-dacică de tip Filip II (sec. III—II î.e.n.); 2) tetradrahmă Thassos (sec. II—I î.e.n.); 3) AE Traian 4) AR Hadrian; 5) AR Commodus; 6) AE Constantin cel Mare; 7) AE Constantius II; 8) AE Valens (sec. I—IV e.n.)

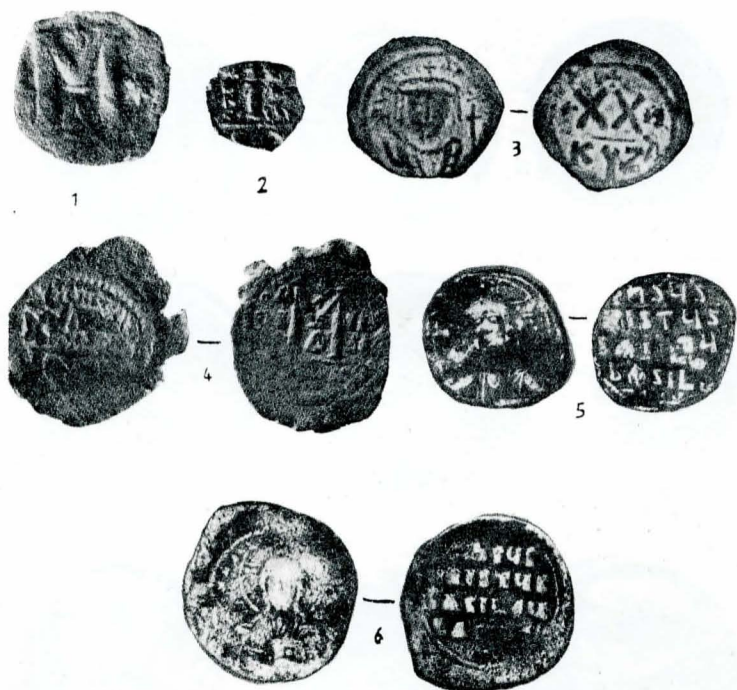
Descoperirile arheologice din ultimele decenii au documentat că spațiul dintre *Limes Alutanius* și *Limes Transalutanius* a fost locuit fără întrerupere de geto-daci și daco-romani, procesul romanizării fiind tot atât de pu-ternic ca și la vest de Olt²⁸.

Cele mai valoroase și numeroase obiecte din timpul stăpînirii romane sînt monedele de argint și bronz, găsite izolat sau în tezaure, în diferite puncte ale orașului. Monedele descoperite au fost emise între anii 106—275 de aproape toți împărații romani, de la Traian (98—117) la Aurelian (270—275). Continuitatea daco-romanilor, după retragerea aureliană din provincia Dacia pe linia Dunării între anii 271—275, este atestată la Pitești și în localitățile vecine prin descoperirea unor obiecte caracteristice secolelor III—VII e.n. Dintre acestea ies în evidență, prin valoarea lor științifică, monedele romane (izolate și din tezaure) emise de împărații Probus (276—282), Dioclețian (284—305), Galerius (293/305—311), Licinius (307/308—324), Constantin I cel Mare (306/307—337), Constantin II (337—340), Constans (337—350), Constantius II (337—361), Iulian (361—363), Valentinian I (364—375), Valens (364—378), Teodosius I cel Mare (379—395), Honorius (395—423), Arcadius (395—408) ș.a. La acestea se adaugă monedele bizantine emise de împărații Justin (518—527), Justinian I (527—565), Justin II (565—578), Focas (602—610), Heraclius (610—641)²⁹.

Prezența în teritoriul actual al Piteștilor a monedelor din timpul împăraților Filip Arabul (244—249), Decius (249—251), Gallienus (260—268), Claudius al II-lea Gothicul (268—270) și Aurelian (270—275), precum și a altor urme materiale, pune sub semnul întrebării distrugerea pe întreaga lungime și abandonarea definitivă a *Limes-ului Transalutanius* în deceniul al cincilea al secolului al III-lea datorită atacurilor carpice. Numărul mare al monedelor romane imperiale de bronz tîrzii, îndeosebi din perioadele lui Constantin cel Mare și Justinian, confirmă

²⁸ Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, Ed. Academiei, București, 1984 (v. și bibliografia).

²⁹ Paul I. Dicu, *op. cit.*, p. 6—7; Gh. Poenaru-Bordea, Paul I. Dicu, *Monede romane tîrzii și bizantine (sec. IV—XII) descoperite pe teritoriul județului Argeș*, „SCN”, IX, București (în curs de tipărire); v. și B. Mitrea, „Dacia”, NS, XIX, 1975; XXI, 1977; XXIII, 1979; XXIV, 1980, XXV, 1981 (cronicile numismatice).

Monede bizantine de bronz din sec. VI—XI descoperite în Pitești: 1) Justin I (a. 518—527); 2) Justinian (a. 554—555); 3) Focas (a. 603—604); 4) Heraclius (a. 600—607); 5) Zimisces (a. 976); 6) Vasile II și Constantin VIII (a. 976 ? — c.1030/1035).

amplarea activității economice a daco-romanilor în această parte a Munteniei, legăturile lor comerciale cu diferite centre ale Imperiului roman (din anul 395, Imperiul roman de răsărit și Imperiul roman de apus) și revenirea stăpînirii romane la N Dunării în secolele IV și VI. Aceste legături s-au menținut cu Imperiul bizantin și după așa-zisa „prăbușire a frontierei dunărene” din anul 602, sub presiunea invaziilor avare și slave (în realitate, trecerea Dunării a fost forțată numai în anumite sectoare, prin care au pătruns migratorii în nordul Imperiului bizantin). În acest sens, circulația neîntreruptă pe teritoriul piteștean a monedelor bizantine de bronz, din secolul al VII-lea, emise de împărații Focas (602—610) și Heraclius (610—641) este concludentă.

Pe lângă sursele numismatice, în câteva sectoare ale municipiului au fost identificate fragmente ceramice autohtone caracteristice secolelor III—VII. Cîteva vase ceramice din secolul al IV-lea au putut fi recuperate în apropiere, la Vrănești—Călinești³⁰.

Descoperirile arheologice și numismatice evidențiază permanența relațiilor între romanitatea de la nordul și sudul Dunării, continuitatea populației autohtone daco-romane pe actualul teritoriu al municipiului Pitești și în împrejurimi, în perioada formării poporului român și a primelor migrații din secolele III—VII e.n.

II. Formarea și dezvoltarea Piteștilor în epoca medie

În ansamblul civilizației românești medievale, Piteștii s-au afirmat ca așezare urbană distinctivă, avînd o însemnată pondere economică, mai ales în domeniile comerțului, meșteșugurilor și viticulturii. Timp de mai multe secole orașul a îndeplinit rolul de reședință domnească temporară și tot aici s-au desfășurat numeroase evenimente politice și militare, interne și internaționale³¹.

Pe teritoriul Piteștilor cercetările arheologice și numismatice au documentat existența unei așezări umane în perimetrul vechi al vetrei și alte așezări în hotarul și ocolul orașului, de la începutul feudalismului timpu-

riu pînă în secolul al XIV-lea. Astfel, în mai multe locuri au fost identificate fragmente ceramice de tip cultura Dridu, databile între secolele VIII—XI. De asemenea s-au găsit topoare de luptă din secolul al X-lea în Pitești și în comuna suburbană Ștefănești-Pitești. În piața civică din cartierul municipiului au apărut fragmente ceramice din secolele XIII—XIV, unele aparținînd vechii ceramici autohtone, altele fiind de tradiție bizantină sau de factură sud-transilvăneană³².

Pentru cunoașterea așezării de la Pitești în perioada de început a epocii medievale, de o deosebită valoare istorică sînt descoperirile numismatice. În cîteva sectoare ale orașului au apărut piese provenind din sudul Dunării: monede de bronz emise de împărații bizantini Ioan I Tzimiskes (969—976), Vasile II (976—1025) și Constantin VIII (1025—1028), Alexios III Anghelos (1195—1203); monede de aur din timpul lui Ioan III Dukas Vatatzes (1222—1254), împărat la Niceea (trei hiperperi: unul se păstrează la Muzeul din Pitești și doi la Muzeul de Istorie al R.S.R.); o monedă de bronz, imitație latină, post 1204, emisă de Regatul latin de la Thessalonica sau de Ioan Asan II (1218—1241) la Tirnovă, o monedă de bronz bătută de orașul Cattaro de pe Coasta Dalmată și una de argint, din Serbia, emisă de Ștefan Uroș II Milutin (1282—1321). Aceste monede confirmă continuitatea unei așezări medievale la Pitești în secolele X—XIV, care avea legături economice cu orașele și locuitorii din statele sud-dunărene și, în primul rînd, cu Imperiul bizantin³³.

Materialele arheologice și numismatice din secolele X—XIII atestă că vechimea Piteștilor, ca așezare medievală, este cu mult mai mare decît apare în izvoarele scrise cunoscute pînă în prezent. În secolele X—XIII, în etapa formării și afirmării cnezatelor și voievodatelor românești dintre Carpații Meridionali și Dunăre, deci cu mult înainte de constituirea statului feudal independent Țara Românească (1330), la confluența dintre riul Argeș și Rîul Doamnei se afla, consolidată, localitatea medievală numită în documente, acum 600 de ani, Pitești³⁴.

Asupra originii și vechimii toponimului Pitești, implicat a așezării medievale Pitești, istoricii și lingviștii au formulat păreri diferite. Astfel, Nicolae Iorga și C. C. Giurescu au considerat că denumirea *Pitești* derivă din antroponimele Pitu (1) ori Pitea (Pita), un strămoș, stăpînitor prin aceste locuri, în timpul feudalismului timpuriu³⁵. Precizăm însă că atît în Pitești cît și în întreaga zonă argeșeană nu a circulat și nu s-a păstrat legenda despre un strămoș sau moș Pitu (Pitea) care să fi întemeiat satul, tîrgul, orașul Pitești și de la care să fi luat numele său.

Este posibil ca situarea Piteștilor pe terasele, colinele și văile de pe versantul estic al Platformei Cotmeana, precum și în lunca Argeșului, într-o regiune acoperită cu păduri seculare și zăvoaie, poziție mai greu de observat la o primă vedere, să fi generat toponimul Pitești de la „loc pitit”, deci loc ascuns, ferit³⁶. În nomenclatura actuală, localitatea Pitești este singura unitate administrativ-teritorială din țara noastră care poartă acest nume³⁷.

Apariția așezării medievale Pitești a fost un rezultat direct al dezvoltării forțelor de producție și cristalizării noilor relații de producție în perioada feudalismului timpuriu, precum și al factorilor economici și demografici locali, în condițiile etapei respective.

³² *Istoria municipiului Pitești*, 1988, p. 52—53.

³³ Investigațiile și depistările numismatice au fost efectuate de către autorul acestui articol (v. bibliografia în *Istoria municipiului Pitești*, 1988, p. 54, notele 6, 7).

³⁴ Paul I. Dicu, *Vechimea Piteștilor*, „Argeș” (Supliment 590), XIII, nr. 2 (112), Pitești, 1978, p. 2/7.

³⁵ N. Iorga, *Istoria românilor*, III, București, 1937, p. 160; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, partea a II-a, București, 1943, p. 442; A. Sacerdoțeanu, *Începuturile orașului Pitești*, St. Com. Pitești, 3, 1971, p. 197.

³⁶ G. Lahovari, *op. cit.*, p. 122.

³⁷ Pentru alte detalii v. *Istoria municipiului Pitești*, 1988, p. 54—55 (inclusiv bibliografia).

³⁰ Sînt expuse în Muzeul Județean Argeș din Pitești.

³¹ *Istoria României*, I—II, Ed. Academiei, București, 1960—1964 (pentru Pitești v. indicii); Paul Dicu, *Pitești-important centru economic, politic și social al Țării Românești în epoca medievală*, în *Istoria municipiului Pitești*, Ed. Academiei, 1988, p. 53—106.

Приложниже и господство ми елика къ потреке иноком живущим къ тои
 интен къ пицѣ и вдеждѣ, село на Глатѣ иже бѣ прежде Казанско, зовомое
 Грляциѣ и дрѣгоє село иже на Криковѣ, еже бѣ прежде Стояна Халгана; приложни
 та же и водоницѣ на хотарѣ Питерском. Ещеже и на смерти по си даде жѣни
 Станчола Търка село зовомѣ Крѣшиѣ, яко да ест монастырю. Приложниже и дрѣти
 болѣрин господства ми, Станчо Балков на Прѣтѣни комат ижего е жѣна въ
 Шефа, тако и съ виниграды; и то по коли господства ми. И дрѣго мѣсто
 тѣжде, иже приложи Дѣде, по коли. Дана конкода, иже и комат тѣжде пристъ-
 кѣни мѣсто Дѣдеѣ, въ хотарѣ Станчѣ Кранина, ижеже приложи брат мѣ Бладѣ
 и лозѣ по тоиже страни, на четири мѣста: едно на хотарѣ Калницком и два
 комати на хотарѣ Бонком и дрѣго на хотарѣ Станислава Грѣкиѣ и на Рѣницѣ
 кодиница иже приложи Дан конкод, и лозѣ тѣжде, приложни въ жѣни Бѣдѣ, по
 коли родѣти господства ми, Радѣ конкод и дѣр на мѣсте Хиницком, иже
 приложи Татѣ црѣкви.

Documentul din 20 mai 1388
 emis de Mircea cel Mare în care
 este menționată localitatea medi-
 evală Pitești.

Asupra evoluției istorice a Piteștilor o mare influență a exercitat-o existența în zona Argeș a voievodatului lui Seneslau, din care făcea parte, probabil, și teritoriul actual al municipiului.

Cei mai mulți cercetători admit că Piteștii, inițial, au fost sat, apoi târg, iar mai târziu s-au transformat în oraș, argumentînd că, în mod similar, prin aceste faze au trecut și alte localități din țara noastră care au devenit orașe.

Un rol important în declanșarea procesului de urbanizare a localității l-au avut întemeierea statului feudal centralizat și independent Țara Românească, în primele decenii ale secolului al XIV-lea, și consolidarea independenței acestui stat în urma celebrei bătălii de la Posada din anul 1330, cînd armata română, condusă de Basarab I (circa 1310—1352), a obținut o strălucită victorie.

În unele lucrări bazate pe informațiile din cronicile medievale interne, pe tradiții și legende, se întîlnesc și alte explicații cu privire la constituirea așezării medievale Pitești. În aceste scrieri legendarul întemeietor de țară Negru Vodă (Negru Basarab, Radu Negru sau marele Bassarabă) este considerat fondatorul Piteștilor³⁸. Se înțelege că asemenea referiri și interpretări reprezintă doar ecourile evenimentelor istorice petrecute prin aceste locuri, în primele secole ale mileniului al II-lea, care s-au păstrat, în tradiție, pînă în epoca modernă³⁹.

Dintre factorii care au contribuit efectiv la creșterea rolului economic, politic, strategico-militar, social și cultural al Piteștilor se evidențiază amplasarea localității într-un punct obligatoriu de trecere a principalelor drumuri care asigurau legături permanente între zonele deluroasă, de cîmpie și de munte, între orașele rezidențiale domnești ale Țării Românești — Curtea de Argeș, Cîmpulung-Muscel, Tîrgoviște, București, cu cele din Transilvania — Brașov, Sibiu —, precum și cu ținuturile din sudul și estul Dunării prin Craiova — Calafat — Vidin, Turnu (Măgurele) — Nicopole, Zimnicea — Sviștov, Giurgiu — Rusciuk, Orașul de Floci — Hirșova, București — Brăila. În această situație, începînd cu secolul al XIV-lea, înscrierea Piteștilor în documente dobîndeste o frecvență din ce în ce mai mare.

În timpul domnitorului Mircea cel Mare (1386—1418) existența așezării argeșene Pitești este atestată prin actul emis la 20 mai 1388, în care se arată că marele voievod a dăruit mănăstirii de la Călimănești pe Olt

(Cozia) „... și o moară în hotarul Piteștenilor”⁴⁰. Din izvoarele interne publicate pînă acum reiese că aceasta este cea mai veche mențiune documentară oficială a localității medievale Pitești.

Integrîndu-se unui fenomen constatat la aproape toate așezările medievale, așa cum s-a arătat în paginile precedente, vechimea Piteștilor este cu mult mai mare decît anul primei atestări documentare. În consecință, orașul Pitești este unul din cele mai vechi târguri (orașe) ale Țării Românești, cunoscute în izvoarele medievale scrise, după Severin (Drobeta-Turnu Severin) (1233), Cîmpulung-Muscel (1300), Curtea de Argeș (1330—1336), Slatina (1368).

În ultimii ani, unii cercetători au reluat problema identificării orașului Pitești cu localitatea Nuwestad, menționată în relatarea călătoriei pelerinilor germani Peter Sparnau și Ulrich von Tennstädt din 1385 sau cu localitatea Nieuwemere (Nieuvermerkt etc), indicată în „Itinerariul de la Bruges”, itinerar databil între anii 1353 și 1377 sau 1380 și 1390. În această privință, istoricii au susținut păreri diferite, arătînd că Nuwestad etc. ar putea fi identificat, în afară de Pitești, cu orașele Slatina, Tîrgșor, Tîrgoviște ș.a.⁴¹. Este dificil a admite că peregrinii străini au notat la 1385, în însemnările lor, toponimul Pitești sub forma „Tîrgul sau orașul nou”, cînd în hrisovul emis de Mircea cel Mare, la 20 mai 1388, adică la un interval de numai trei ani, se vorbea de „hotarul Piteștilor”, deci despre o localitate cu o denumire bine precizată sub raport lingvistic și care avea o largă circulație în acele vremuri. De aceea, considerăm că este puțin probabil ca mențiunea pelerinilor să se refere la Pitești.

În structura administrativ-teritorială a Piteștilor, ca și în cazul altor orașe medievale din țările române, se disting trei elemente componente: *vatra* (nucleul) orașului, adică aria cea mai veche, pe care s-a format și s-a extins inițial orașul; *hotarul* orașului, cu anumite terenuri agricole, și *ocolul* orașului, cu satele și alte terenuri dependente de oraș.

Vatra orașului era situată în jurul bisericii domnești Sf. Gheorghe (1656), constituind centrul așezării. *Hotarul Piteștilor* se întindea la E pînă în vadul Argeșului, iar în unele sectoare și peste acest rîu; la V pînă pe terasa Trivale — Papucești; la N pînă în sectorul barierii Găvana; spre S pînă la pîrîul Geamăna Mică (Valea Teiului sau Turcești), în documentele medievale este notat Dîrzul; mult mai târziu s-a atribuit pîrîului Geamăna Mare, aflat în partea sudică a satului Prundu, și denumirea de Dîrzul, care are o circulație restrînsă.

³⁸ În *Istoria municipiului Pitești*, 1988, v. extrasele din operele lui Mihai Cantacuzino, Dionisie Fotino, M. Kogălniceanu, C. D. Aricescu, I.H. Rădulescu, G. Ionescu-Gion, Iosif Genilie și din MDGR, IV.

³⁹ Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, Ed. Eminescu, București, 1980, p. 85, 115, 249—257.

⁴⁰ DRH, B, I, 1966, p. 25—28 (doc. 9).

⁴¹ V. bibliografia indicată în *Istoria municipiului Pitești*, p. 58, nota 28.

Mircea cel Mare, domn al Țării Românești (1386—1418), „citor documentar” al Piteștilor.

Ocolul orașului, exterior hotarului, era compus din mai multe sate subordonate dregătorilor domnești din Pitești, răspândite între Merișani și Prundu, pe partea dreaptă a Argeșului, și între Budeasa-Golești, pe partea stângă a Argeșului. Dealurile Piteștilor din Piemontul Cîndești, între Colibași — Vieroși — Valea Mare — Podgorie — Ștefănești — Călinești — Topoloveni și Leordeni, s-au aflat în ocolul Piteștilor, precum și satele Geamăna, Bradu, Turcești, Papucești, Găvana, Valea Rea, Gura Bascovului—Flești, Valea Ursului ș.a., inclusiv fostul sat Stăncești, menționat în hrisovul din 12 decembrie 1424, dar care fusese dăruit mai înainte mănăstirii Cozia de către Mircea cel Mare⁴².

Se poate afirma că hotarul și ocolul orașului Pitești au avut o suprafață foarte mare, situație care a contribuit la dezvoltarea sa economică și socială, precum și la consolidarea relativei autonomii față de autoritatea centrală a statului feudal.

Intensa activitate economică, favorizată de așezarea geografică și impulsivitatea de creșterea demografică, a constituit factorul determinant al formării și dezvoltării Piteștilor ca oraș în evul mediu românesc.

Principalele ocupații ale piteștenilor au fost meșteșugurile și agricultura, ca activități productive, și comerțul, ca activitate de schimb. Se știe că orașul a fost unul din principalele centre comerciale și meșteșugărești medievale ale Țării Românești, cu deosebire, începînd cu secolul al XVI-lea⁴³.

Activitatea meșteșugărească din orașul Pitești în epoca medie se caracterizează printr-o continuă creștere a specializării meșteșugurilor și a volumului de produse⁴⁴.

Dezvoltarea comerțului intern, extern și de tranzit, precum și existența reședinței domnești temporare la

Pitești, cu o nouă curte domnească la începutul secolului al XVI-lea, au dinamizat activitatea meșteșugarilor de aici. Către finele secolului al XVI-lea, meșteșugurile piteștene au intrat într-o altă etapă, reușind să depășească producția meșteșugărească din alte orașe ale Țării Românești, cu tradiție în acest domeniu, așa cum au fost Curtea de Argeș și Cîmpulung.

În secolele XVII — XVIII și la începutul secolului al XIX-lea, Piteștii au ocupat un loc important în producția meșteșugărească a Țării Românești, după București, Craiova, Tîrgoviște și Ploiești. Datorită dezvoltării meșteșugurilor, producția de bunuri a dobîndit o pondere însemnată în economia orașului, ceea ce va determina angajarea Piteștilor, într-o măsură și mai mare, în circuitul comercial al Țării Românești.

În numeroase documente sînt menționate diferite categorii de meșteșuguri, prestate de foarte mulți meșteșugari, în domeniile prelucrării metalelor, pietrei, argilei, lemnului, pieilor, țesutului, țesăturilor etc.⁴⁵

În Pitești, pe lângă morari, tăbăcari, cojocari, povarnagii, zidari, dulgheri, zugravi ș.a., a căror pricepere era recunoscută în întreaga țară, *boiangiii* erau foarte mult apreciați pentru calitatea culorilor pregătite prin procedee proprii și folosite la vopsirea diferitelor țesături, renumită fiind culoarea „roșu de Pitești”, un roșu frumos și trainic.

În etapa de trecere de la orînduirea feudală la orînduirea capitalistă, în pragul epocii moderne, au apărut elemente noi în organizarea și realizarea producției meșteșugărești. Unele ateliere și-au mărit capacitatea de producție. A fost angajat un număr mai mare de calfe și ucenici. Capitalul comercial și cămătăresc a început să fie investit în producția meșteșugărească.

La finele secolului al XVII-lea erau organizate în Pitești *breslele meșteșugărești*, ca asociații profesionale, pe ramuri de specializare în producție. Bresla era condusă de un staroste. Dintr-o poruncă dată de domnitorul Constantin Brîncoveanu, la 20 aprilie 1689, este cunoscut Mihul, starostele din Pitești. În anul 1784, tăbăcarii din Pitești „lucrau în breslă și erau socotiți fruntașii orașului”⁴⁶. La începutul secolului al XIX-lea s-au unit în bresle și alte categorii de meșteșugari. Breslele erau grupate pe cartiere (mahalale) și străzi: tăbăcarii pe str. Tabaci, Sf. Vineri și Riurilor; blănarii și cojocarii pe str. Craiovei etc.

O altă ramură a economiei a fost agricultura. În toate timpurile mulți locuitori ai Piteștilor, pe lângă meșteșuguri și comerț, au practicat această îndeletnicire, avînd condiții naturale optime. În hotarul și ocolul orașului, mai ales în lunca Argeșului și în cîmpia de sud, s-au cultivat cereale, legume, plante textile, oleaginoase, furaje etc. În decursul secolelor, vilele și livezile au constituit însă o caracteristică a peisajului geografic al Piteștilor. Creșterea animalelor și agricultura au constituit activități rentabile pentru numeroși cetățeni. Producțiile agricole au asigurat, într-o oarecare măsură, aprovizionarea cu alimente. Mari cantități de produse viticole și pomicole — vinurile și țuica de Pitești, fructele — se vindeau în diferite orașe, țîrguri și sate din țările române și din alte țări.

Viticultura a fost ramura de bază a agriculturii și a deținut un loc important în economia orașului Pitești. Începînd cu secolul al XIV-lea numeroase documente au consemnat existența unor întinse suprafețe plantate cu viță de vie, atît în perimetrul actual al orașului, cît, mai ales, pe vestitele Dealuri ale Piteștilor (estice și vestice). Vilele din Dealurile Piteștilor erau cunoscute în toată Țara Românească și peste fruntariile ei. Aici au fost plantate varietăți de viță românească, rezistente și foarte productive, cu struguri de calitate, din care se obțineau vinuri superioare. Vinurile de Pitești, tari, dulci și aromate, cu gust plăcut și cu buchet specific, erau deosebit

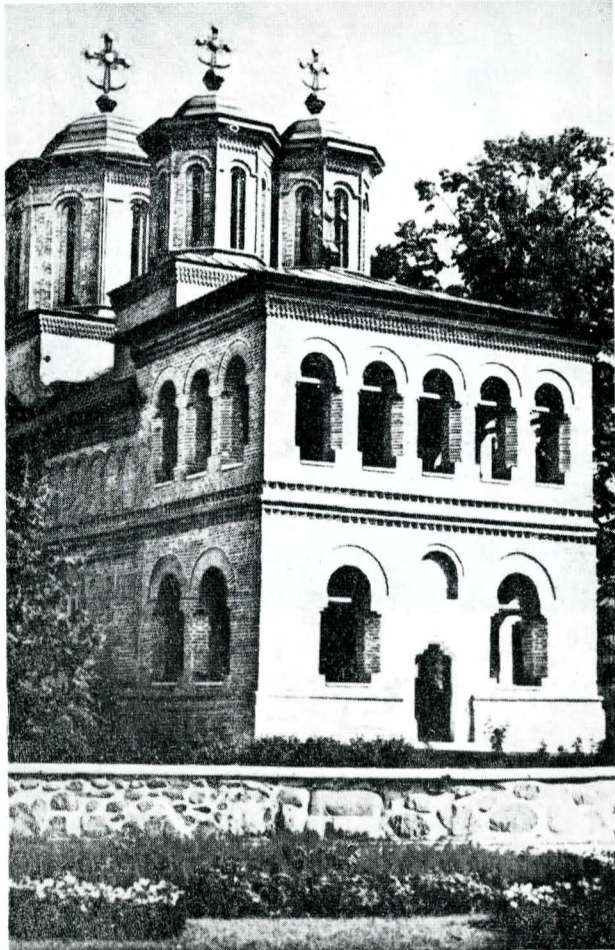
⁴² DRH, B, I, doc. 56; v. și *Istoria municipiului Pitești*, p. 58—61; DGAS, *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, vol. II, București, 1974, p. 442 (doc. 878, din 1618 aprilie 15).

⁴³ N. Iorga, *Opere economice*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1982, p. 75 și urm.

⁴⁴ Șt. Olteanu, C. Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, Ed. Academiei, București, 1969, p. 90 și urm.

⁴⁵ Pentru amănunte v. *Istoria municipiului Pitești*, 1988, p. 62—64, inclusiv bibliografia din note.

⁴⁶ *Istoria României*, III, p. 642 și urm.

Monumentul medieval Biserica domnească Sf. Gheorghe din Pitești (1656).

de apreciate. Stolnicul Constantin Cantacuzino, în harta Țării Românești, tipărită la Padova, în 1700, a notat numele dealurilor unde se aflau podgoriile ce produceau cele mai bune vinuri, printre care figurează și cele de la Pitești. De reținut că familiile Cantacuzino (postelnicul, stolnicul și domnitorii) au posedat vii în Dealurile Piteștilor. Cronicarul moldovean Miron Costin amintește în opera sa despre orașul Pitești „unde sint vinuri dulci”⁴⁷. Istoricul sas din Brașov, Johann Filstich (1684—1743), în lucrarea *Tentamen Historiae Vallachiae*, a scris următoarele despre calitatea vinurilor de Pitești: „Loca precipua ob vini praestantiam decantata sunt Pittest” („Locuri de seamă laudate pentru vrednicia vinurilor sint Piteștii”)⁴⁸.

Vinurile de la Pitești au fost apreciate și de călătorii străini care s-au oprit în reședința Argeșului: Bakšić, Paul de Alep, Sestini, Luigi Ferdinando Marsigli ș.a.

În epoca medie, orașul Pitești a fost unul dintre cele mai active centre de schimb din Țara Românească. Comerțul intern, cel extern și de tranzit a dinamizat în permanență viața economică și socială a localității.

Piteștii au polarizat și mijlocit schimburile de produse între deal, cîmpie, munte, cu orașele și satele din județul Argeș și din județele limitrofe sau apropiate Muscel, Dîmbovița, Vîlcea, Teleorman, Vlașca, Olt, Romanați sau din alte județe ca Ilfov, Ialomița. Negustorii din Pitești au întreținut relații comerciale cu diferite orașe din Țara Românească (Curtea de Argeș, Cîmpulung, Rm. Vîlcea, București, Tîrgoviște, Slatina, Craiova, Roșiori, Turnu (Măgurele), Giurgiu, Brăila, Ploiești ș.a.), Transilvania (Brașov, Sibiu, Cluj ș.a.), din Peninsula Balcanică (Vidin, Nicopole, Istanbul ș.a.), din centrul și vestul Europei (Budapesta, Viena, Leipzig, Veneția ș.a.). Importante căi rutiere asigurau un intens trafic comercial, orașul Pitești aflîndu-se la intersecția principalelor drumuri care străbăteau Țara Românească în toate direcțiile. În plus, prin Pitești trecea drumul internațional care pornea din ves-

tul Europei și ajungea la Constantinopol. În documentele interne și externe este menționat *Drumul mare al Piteștilor*, între Pitești și București, cu trei mari ramificații: Pitești—Curtea de Argeș—Ciîneni—Sibiu; Pitești—Cîmpulung—Brașov; Pitești—Slatina—Craiova—Turnu Severin. Într-un document intern din 29 iunie 1639 este notat „*Drumul cel mare al Piteștilor*”⁴⁹, iar într-un document extern, din anul 1812, este consemnat „*Le grand chemin de Pitesti*” („Marele drum al Piteștilor”)⁵⁰. Interesant este faptul că această denumire era folosită de călători în ambele direcții de circulație, de la Pitești și spre Pitești. Alte drumuri vechi erau: *Calea Giurgiului* (1461), între Pitești și Giurgiu; *Drumul Topanei* (1499), între Pitești—Topana—valea Oltului ș.a.

În domeniul comerțului, pe primul plan s-au situat schimburile de produse meșteșugărești și agricole cu orașele Brașov și Sibiu.⁵¹ Numai între anii 1503 și 1554, deci în cinci decenii, la operațiile comerciale dintre Pitești și Brașov au participat 326 negustori piteșteni, cu 914 transporturi de mărfuri, în valoare de 1 953 960 aspri. În socotelile Brașovului se păstrează numele a zeci de negustori români din Pitești care au întreținut relații comerciale cu acest oraș în secolul al XVI-lea. Totodată, legături comerciale au avut negustorii piteșteni și cu negustorii din Sibiu. Încă din secolul al XIV-lea „*Sibienii treceau în Țara Românească pe la Ciîneni pentru a se îndrepta apoi, prin Slatina, către Turnu, prin Argeș, către Pitești și Tîrgoviște*”⁵². În 1473, Matei Corvin, regele Ungariei, a îngăduit negustorilor din Sibiu să lărgească acest drum care trecea prin Defileul Oltului, pe la Ciîneni în plaiul Loviștei, iar de aici la Curtea de Argeș și Pitești.⁵³

În orașele din Transilvania negustorii din Pitești comercializau: unelte, metale, arme, vite, cereale, pește, lînă, piei, ceramică, sticlărie, țesături, îmbrăcăminte, încălțăminte, podoabe, harnașamente, coloniale, vinuri etc.

Activitatea comercială a piteștenilor s-a extins în Peninsula Balcanică, efectuîndu-se schimburi cu mai multe orașe din sudul Dunării. Dintr-o scrisoare trimisă de domnitorul Vlad Vintilă orașenilor din Pitești, Argeș și Rîmnic, la 18 septembrie 1533, aflăm că negustorii piteșteni, atunci cînd treceau Dunărea la Vidin prin vadul Diului, trebuiau să plătească vamă mănăstirii Tismana⁵⁴.

Comerțul orașului Pitești cu vinuri, în secolele XVII—XVIII, a cunoscut o mare extindere în Transilvania, orașul Brașov aflîndu-se pe primul loc. Constantin Brîncoveanu desfăcea acolo importante cantități de vin. În clădirile sale din Scheii Brașovului se aflau pivnițe încăpătoare în care păstra vinurile de la Pitești. Un alt centru comercial important pentru desfacerea vinurilor piteștene a fost Sibiu. În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea negustorii din Pitești au intensificat schimburile de produse cu Sibiu, îndeosebi prin intermediul caselor de comerț Hagi Constantin Pop și Nicolae D. Paciura.⁵⁵

Încă din secolul al XVII-lea negustorii piteșteni s-au organizat în uniuni profesionale. Astfel, în anul 1676, s-a înființat o asociație a negustorilor din Pitești.⁵⁶ Din catagrafia întocmită în 1820 cunoaștem că în județul Argeș se constituie o companie (breaslă) unică a negustorilor din Pitești și Curtea de Argeș.⁵⁷

⁴⁹ DGAS, *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, vol. III, 1633—1639, București, 1981, p. 654 (doc. 1513).

⁵⁰ Hurmuzaki, supl. I, vol. 3 (1709—1812), p. 391 (doc. LX/1812).

⁵¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 75 și urm.; R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul* (sec. XIV—XVI), Ed. Științifică, București, 1965, p. 261—302.

⁵² Hurmuzaki, *Documente...* Acte din secolul XVI... București, 1900, p. 821—822.

⁵³ C.C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, partea a doua, București, 1937, p. 552.

⁵⁴ DRH, B, III, 1975, p. 272 (doc. 168).

⁵⁵ N. Iorga, *Opere economice*, p. 689; D. Limona, *Casa de comerț Nicolae D. Paciura din Sibiu*, „Revista arhivelor”, VIII, nr. 1, București, 1965, p. 282—283.

⁵⁶ P. Cernovodeanu, în „Revista de istorie”, t. 33, nr. 6, 1980, p. 1094.

⁵⁷ C. Șerban, în St. Com. Pitești, V, 1980, p. 270—275.

⁴⁷ Miron Costin, *Opere alese*, Ed. Tineretului, București, 1966, p. 283.

⁴⁸ J. Filstich, *Încercare de istorie românească...*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1979, p. 43.

Tîrgul de la Pitești a funcționat în toate perioadele evului mediu și a contribuit la dinamizarea întregii activități comerciale și meșteșugărești a orașului. Prin tîrg se înțelegea atît zona comercială permanentă a orașului, cu prăvălii grupate pe anumite străzi centrale, cît și tîrgul săptămînal sau cel periodic (bîlciul, iarmarocul), care se organizau, de regulă, la marginea și în afara vetrei orașului. Tîrgul săptămînal de la Pitești era renumit încă din timpul domniei lui Matei Basarab, în secolul al XVII-lea. Aici veneau și negustori străini. Există, de asemenea, „Tîrgul de sub Dealul Piteștilor” (Tîrgul din Dealul Piteștilor sau Tîrgul Dealului) de la Ștefănești—Pitești, organizat numai toamna, la culesul viilor. Era un tîrg anual foarte vechi al Piteștilor, deoarece se desfășura pe ocinile (moșia) orașului și ale orășenilor, în ocolul orașului⁵⁸.

În strînsă legătură cu intensificarea schimburilor comerciale, la Pitești se constată creșterea numărului de *hanuri*. Cele mai cunoscute, în pragul secolului al XIX-lea, au fost hanul Episcopiei Argeș și hanul schitului Buliga.

De asemenea, în orașul Pitești a funcționat o însemnată stație de poștă.

Populația orașului medieval Pitești era alcătuită din categorii de oameni liberi și, în mai mică măsură, din locuitori dependenți. Meșteșugarii și negustorii constituiau masa orășenimii. În rîndurile locuitorilor se mai aflau boieri, țărani liberi și șerbi, robi ș.a. Șerbii sînt menționați în mai multe documente. De exemplu, în 1634, Ivan șifar și soția sa Maria din Pitești stăpîneau jumătate din satul Drăganul, județul Argeș, cu opt case de rumâni⁵⁹. Unii orășeni bogați aveau robi țigani pe care îi foloseau la diferite munci⁶⁰. Într-o catagrafie din 1773—1774 la Pitești au fost înregistrați 21 țărani liberi birnici⁶¹.

Treptat s-a produs o diferențiere a orășenilor, în funcție de averea acumulată, și astfel au apărut două categorii sociale: oamenii înstăriți și orășenii cu venituri modeste.

Evoluția demografică a fost lentă. Orașul Pitești nu a avut o populație prea numeroasă în evul mediu. Din însemnările unor călători străini cunoaștem cîteva date, dar și acestea sînt aproximative. În anul 1640, episcopul catolic Bakšić a consemnat existența a 200 de case ale unor piteșteni mai răsăriți (circa 1 000 de locuitori). Călătorul italian Domenico Sestini, în anul 1780, a notat 250 de case în Pitești (circa 1 250 de locuitori). Capelanul englez R. Walsh, în anul 1824, a reținut că orașul Pitești avea 1 000 de case (circa 5 000 de locuitori).

Proprietatea, ca principală componentă a relațiilor de producție, a avut rolul determinant în diferențierea populației piteștene în categorii sociale. Formele de proprietate existente în Pitești au fost similare cu cele din alte orașe românești: proprietatea obștei orășenilor asupra țarinei din jurul orașului; proprietatea individuală în ocina orașului și proprietatea individuală, delimitată, în oraș.

În vatra, hotarul și ocolul Piteștilor au stăpînit diferite proprietăți — case, pivnițe, locuri de casă, grădini, terenuri arabile, fînețe, pășuni, livezi, vii, păduri, mori de apă, prăvălii, metohuri etc. — domnitorii: Mircea cel Mare, Mihnea I, Neagoe Basarab, Radu de la Afumați, Mircea Ciobanul, Mihai Viteazul, Rađu Șerban, Matei Basarab și soția sa doamna Elena (Matei Basarab a construit case domnești și o biserică, nidentificată încă, în Pitești), Constantin Șerban, Șerban Cantacuzino, Constantin Brîncoveanu, Ștefan Cantacuzino ș.a.; marii boieri: Golești (începînd cu Ivașcu), Izvorani, Leurdeni, Ioan Noroceia din Pitești, Cantacuzinești (stolnicul Constantin Cantacuzino, pe lîngă vii în Dealul Piteștilor, a posedat

Monumentul medieval Biserica schitului Trivale din Pitești (1677—1688).

o moșie la Ciumești, astăzi satul Argeșel, comuna suburbană Mărăcineni—Pitești)⁶²; Craiovești, Buzești, Crețulești, Grădișteni, Florești, Bălăcenii ș.a.; Episcopia Argeș, Mitropolia Țării Românești; mănăstirile: Cozia și Cotmeana, Argeș (numeroase mori, jumătate din satul de lîngă Pitești, jumătate din vama orașului Pitești, vii, livezi, case, prăvălii, diferite alte terenuri, inclusiv satul Fleştii de la Gura Batcovului⁶³, din comuna suburbană Bascov—Pitești); Vieroși, Cîmpulung, Tutana, Radu Vodă—București, Rîncăcirov, Glavacioc, Horezu, Govora, Potocul ș.a.; schiturile: Trivale, Buliga, Beștelei, Bascovele ș.a.; mitropolii Țării Românești: Varlaam, Antim Ivireanul, Daniil Topoloveanu; biserici, negustori și meșteșugari; alți locuitori⁶⁴. Orașul Pitești a avut moșii la Izvorani—Ștefănești, în Dealurile Piteștilor și la Dobrogostea—Negovanii. De asemenea, a stăpînit o parte din muntele Scărișoara din NV județului Argeș și numeroase alte terenuri în diferite localități. Orășenii bogați au cumpărat proprietăți în alte orașe (București ș.a.) și în sate. Precizăm că sediul administrativ al Episcopiei Argeș, înființată în 1793, a fost în Pitești. Cancelaria episcopală a funcționat aici pînă în 1868⁶⁵.

Orașul Pitești, fiind oraș domnesc, avea o autonomie limitată. Uneori domnitorii au subliniat acest statut juridic prin cunoscuta formulare „orașul domniei mele din Pitești”⁶⁶, care evidențiază dreptul de „dominium emnens”, adică de autoritate supremă a domnului asupra teritoriului orașului.

Orașul se bucura de anumite drepturi și privilegii. De exemplu, dreptul pe care îl aveau județul și pîrgarii să primească jurămîntul sau mărturia jurătorilor, acesta fiind de regulă un drept domnesc, sau privilegiul Piteștilor acordat de Matei Basarab cu privire la vinărici, încrustat în piatra unei cruci, aflată acum la Ștefănești—Pitești, în fața căminului cultural.

Ca și alte orașe, Piteștii au avut ca organ propriu de conducere un sfat format din 12 pîrgari în frunte cu un județ. Sfatul avea atribuții politice, administrative, economice și juridice. Documentar îl constatăm la 27 august 1582, dar el trebuie să fi existat de la începutul organizării orașului⁶⁷.

Întărirea statului feudal Țara Românească la finele

⁶² G. Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București* (1634—1800), Ed. Academiei, București, 1982, p. 96 (doc. 52, din 1690 mai 25).

⁶³ DGAS, *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, vol II, 1601—1620, București, 1974, p. 129 (doc. 232, din 1608 februarie 9, de întărire).

⁶⁴ Pentru proprietățile funciare și alte bunuri, v. DRH, DIR, B, (indicii).

⁶⁵ Arhivele Statului Pitești, fond Episcopia Argeș, d. 108/1868.

⁶⁶ DRH, B, XXIII, p. 423 (doc. 264), XXIV, p. 262—264 (doc. 195).

⁶⁷ DIR, B, veacul XVI, V, p. 73 (doc. 76).

⁵⁸ Alte aspecte și date v. în *Istoria municipiului Pitești*, p. 70—71.

⁵⁹ DGAS, *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, vol. IV, București, 1981, p. 122 (doc. 239).

⁶⁰ DRH, B, XXI, p. 70—71 (doc. 40/1626).

⁶¹ I. Ionașcu, în „Mitropolia Olteniei”, X, nr. 3—4, 1958, p. 291.

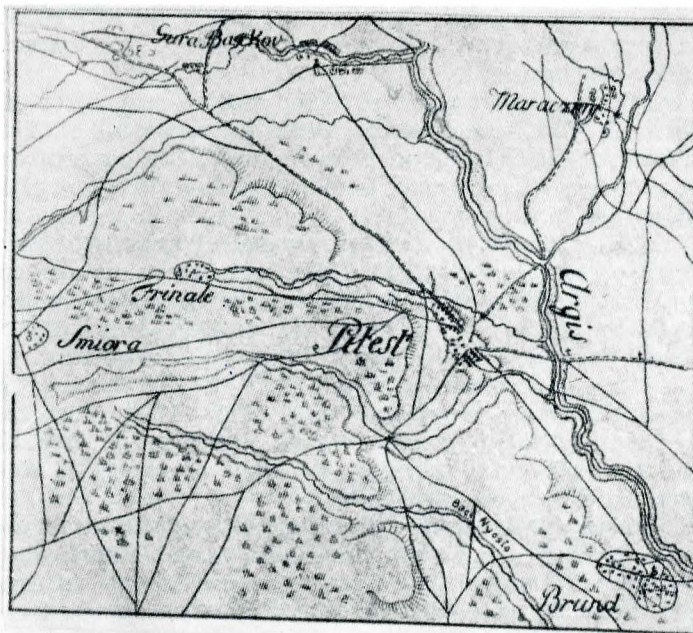
secolului al XIV-lea și în secolul al XV-lea a influențat favorabil dezvoltarea orașului Pitești, care s-a numărat printre cele mai importante *reședințe domnești* temporare pînă la începutul secolului al XVIII-lea.

În unele scrieri s-a afirmat că Piteștii au îndeplinit funcția de cetate de scaun încă din secolul al XIV-lea, „că multe din hrisoavele lui Mircea sunt datate din orașul Piteștilor, la sfîrșitul secolului XIV”⁶⁸. Deocamdată nu este cunoscut și publicat vreun document emis de Mircea cel Mare și de alți domnitori la Pitești, în secolul respectiv.

Se știe că Mircea cel Mare a avut strînse legături cu Piteștii. Pe lîngă morile domnești pe care le-a stăpînit aici, confirmate de izvoarele publicate, marele voievod ar fi posedat terenuri cu vii, clădiri și alte proprietăți, în oraș și împrejurimi. După tradiție, în timpul lui Mircea s-ar fi construit două biserici pe teritoriul Piteștilor (una pe locul unde se află biserica domnească zidită în centrul orașului la 1656, iar alta în fostul sat Valea-Rea, lîngă pădurea Trivale din cartierul Găvana, str. Balotești, ridicată în anul 1408 sau 1402). De asemenea, Mircea ar fi zidit, la 5 km NE de Pitești, pe Dealul Văcăreasca, din satul Budeasa Mică, o cetățuie pentru refugiu sau pentru odihnă, în locul numit pînă astăzi „La Cetate”, „Cetatea Jidovilor” sau „Cetatea (cula) lui Mircea”.

Începînd cu secolul al XV-lea, unii domnitori au locuit în reședința de la Pitești. În cancelaria de aici au fost emise diferite documente. Dintre domnitorii care au folosit reședința temporară piteșteană amintim pe Basarab cel Tânăr-Țepeluș (1477—1482, cu întreruperi; este cunoscut actul din 16 august 1481); Mihnea cel Rău (1508—1510), Vlad cel Tânăr (1510—1512). Într-un act din 1 aprilie 1510 sau 1511 s-a menționat: „S-a scris în orașul Pitești”⁶⁹, deci acum apare consemnată și calitatea de oraș, care, desigur, este cu mult mai veche. Relațiile domnitorului Neagoe Basarab (1512—1521) cu Piteștii au fost mai îndelungate. În timpul său în cancelaria piteșteană au fost redactate acte în limba slavonă și în limba latină (pînă acum au fost publicate 20 de documente). În hrisovul din 22 noiembrie 1517 s-a făcut precizarea: „Și eu, Moisi scriitor, care am scris în noile curți din orașul Pitești”⁷⁰; iar în cel din 18 ianuarie 1518 s-a notat: „Și eu, Florea, carii am scris în minunatul foișor al Piteștilor...”⁷¹. Aceste informații sînt foarte prețioase, deoarece se poate deduce că orașul Pitești a avut și înainte curți domnești.

După Neagoe Basarab, în reședința de la Pitești au mai fost emise acte de către domnitorii Radu de la Afumați (1522—1529, cu întreruperi), Vlad Inecatul (1530—1532), Vlad Vintilă de la Slatina (1532—1535), Pătrașcu cel Bun (1554—1557), Mihai Viteazul (1593—1601), Simion Movilă (1600—1602, cu întreruperi), Matei Basarab (1632—1654). De asemenea au rezidat în Pitești domnitorii Constantin Șerban (1654—1658) și Constantin Brîncoveanu (1688—1714). În timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu, în cancelaria domnească din Pitești, stolnicul Constantin Cantacuzino, șeful cancelariei și consilier intim pentru problemele de politică externă, a elaborat o parte din corespondența de stat și personală. La 2 octombrie 1697, cunoscutul savant umanist a redactat în Pitești o scrisoare adresată lui William Paget, ambasadorul Angliei la Constantinopol⁷². Sînt indicii că domnitorii Constantin Șerban și Constantin Brîncoveanu au refăcut curțile domnești de aici, care se aflau lîngă biserica domnească din centrul orașului, în imediata apropiere a monumentului respectiv⁷³. Clădirile din cadrul

Orașul Pitești și împrejurimile sale în harta austriacă din 1790.

curții domnești din Pitești s-au ruinat și au dispărut în perioada numeroaselor și distrugătoarelor războaie turco-austro-ruse de la finele secolului al XVII-lea și pînă la începutul secolului al XIX-lea.

Pe teritoriul Piteștilor și în împrejurimi s-au petrecut importante *evenimente politice și militare* în evul mediu. Marea bătălie de la Rovine din timpul lui Mircea cel Mare, pe baza unor surse externe, ar fi avut loc lîngă riul Argeș, în zona Piteștilor.

Domnitorul Radu de la Afumați a angajat două bătălii pe valea Argeșului și la Rucăr, iar în octombrie 1522 oastea sa, împreună cu armata voievodului Transilvaniei, Ioan Zápolya, venit în ajutorul aliatului muntean, urmărind pe turci, au ajuns pînă la Pitești.

Aventurierul Aloisio Gritti, în drum spre Ungaria, a sosit la Pitești în ziua de 27 iulie 1534. Din anturajul său făceau parte un pretendent la tron și un grup de boieri ostili domnului muntean. A doua zi, Gritti, însoțit de voievodul Vlad Vintilă de la Slatina, a plecat spre Tirgoviște. Boierii trădători sau opozanți au fost executați la Pitești.

În ultima parte a anului 1600 Mihai Viteazul a luptat pe teritoriul argeșean împotriva invaziei militare polone. Trupele polone conduse de Ioan Potocki și oastea lui Simion Movilă au staționat mai mult timp la Pitești, în anii 1600—1601. De aici au fost trimise scrisori în Polonia, fiind adresate regelui Sigismund al III-lea și cancelarului Jan Zamoyski. De asemenea, un informator anonim a înaintat scrisori și rapoarte în Transilvania.

La Pitești și-a început activitatea politică *marele logofăt Ioan Noroce*, sfetnic apropiat al lui Mihai Viteazul. A fost singurul mare boier care a deținut înalte dregătorii în toate țările românești. Prin activitatea sa, Ioan Noroce din Pitești a contribuit la realizarea premiselor diplomatice ale unirii din 1600.

În decembrie 1689, deoarece domnitorul Constantin Brîncoveanu a refuzat să accepte condițiile impuse de Imperiul habsburgic, armatele austriece comandate de generalul Heissler au intrat în Țara Românească prin pasul Bran și au ocupat mai multe orașe, printre care și Piteștii, unde oștile habsburgice au fost conduse de markgraful Ludovic de Baden, care a lăsat aici un regiment.

În drum spre Suedia, regele Carol al XII-lea (1697—1718), venind din Turcia, a staționat la Pitești între 19 octombrie și 8 noiembrie 1714. Într-o scrisoare din 15 octombrie 1714, domnitorul Ștefan Cantacuzino (1714—1716) informa pe Hrisantie, patriarhul Ierusalimului, că regele suedez „... oprindu-se pe neașteptate în Pitești, este fără putință de a arăta pe hîrtie ce mîhnire, ce strîmtoare, ce prădări și ce răpiri, la cîte pagube și la cîte stricăciuni dă prileju această împrejurare nenorocitei și vrednicei de plîns țării aceștia”. În încheiere considera

⁶⁸ MDGR, IV, p. 735.

⁶⁹ DRH, B, II, p. 141—142 (doc. 67).

⁷⁰ Ibidem, p. 321—322 (doc. 165).

⁷¹ Ibid., p. 322—323 (doc. 166).

⁷² C. Șerban, în „Studii, revistă de istorie”, t. 19, nr. 4, 1966, p. 685—686, 688, (nr. 28).

⁷³ Teodor Cloflan, Romeo Maschio, *Curtea domnească de la Pitești*, „Argeș”, XXIII, nr. 5 (200), Pitești, 1988, p. 5.

că staționarea regelui Carol al XII-lea la Pitești constituia o „povară de jale și grea de suferit... pe spinarea bieților pămînteni”⁷⁴.

În timpul repetatelor războaie austro-ruso-turce din secolul al XVIII-lea și de la începutul secolului al XIX-lea, Piteștii au devenit nu numai punctul de concentrare, aprovizionare și trecere a trupelor străine, ci și locul de desfășurare a unor bătălii (1737, 1791). În lupta din august 1791 a murit istoricul și etnograful amator austriac *Franz Joseph Sulzer* (1727—1791), promotorul teoriei neștiințifice, tendențioase, imigraționiste, preluată și propagată în secolul al XIX-lea de geograful și istoricul *Robert Roesler* (1836—1874). Războaiele ruso-turc din 1716—1718, austro-ruso-turc din 1735—1739, ruso-turc din 1768—1774, ruso-austro-turc din 1787—1792, ruso-turc din 1806—1812 au cauzat multe suferințe și greutăți populației piteștene, pierderi de vieți omenești și mari distrugerii de bunuri materiale.

Datorită importanței sale economice și politice, precum și poziției geografice favorabile, orașul Pitești apare consemnat în numeroase documente medievale externe: hărți, memorii, note de călătorie, rapoarte diplomatice și militare etc.

Încă din secolul al XVI-lea, Piteștii au început să figureze în diferite lucrări cartografice. De exemplu, în anul 1546, în harta întocmită de Giacomo Gastaldi, intitulată *Carta dei Paesi Danubiani* (Harta Țărilor Dunărene), editată la Veneția, localitatea argeșeană a fost trecută cu denumirea de *Pitiesd*. Este una din primele mențiuni cartografice cunoscute ale Piteștilor. Peste puțin timp, în 1550, în harta Transilvaniei și unor zone din Muntenia și Moldova, întocmită de Georg Reicherstorfer, întâlnim localitatea *Pitesi Coenobium*. De asemenea, în anul 1566, I. Sambucus menționează în harta Transilvaniei, care cuprinde și o parte a Munteniei, *Pitesi Coenobium*. Cu această denumire sau cu altele similare — *Pitesi Sinobium*, *Pitesk Sinobium* a fost notat orașul Pitești în mai multe hărți tipărite între anii 1579 și 1700. Denumirea indică existența unor vechi și însemnate așezăminte monahale în Pitești (mănăstiri, schituri, chinovii). Este singurul oraș din țara noastră care a fost cartografiat cu acest toponim. În multe hărți ulterioare, din secolele XVI—XVII, orașul Pitești este înregistrat și grafiat după cum urmează: *Pitesi*, *Pitesch*, *Pilesch*, *Pitesck*, *Pitiesd*, *Pitest* ș.a. O semnificație istorică deosebită are includerea Piteștilor în harta XI pictată în loggia celebrului artist al Renașterii, *Rafael Sanzio*, din Palatul Vaticanului, realizată înainte de 1652. Pe această hartă orașul de pe malurile Argeșului este grafiat *Pitesan*.

Informațiile călătorilor străini, care au trecut prin Pitești în epoca medievală, cuprind prețioase informații cu privire la viața economică, socială, politică și culturală a orașului. Dintre numeroșii vizitatori care s-au oprit în Pitești menționăm pe: *Petru Bogdan Bakšić*, arhiepiscop catolic bulgar de Sofia (1640); *Patriarhul Macarie al III-lea* și fiul său *Paul de Alep* (1657, 1658; în vara anului 1658 patriarhul Macarie și-a stabilit reședința provizorie în Pitești; patriarhul a tradus *Letopisețul Țării Românești* în limba arabă, această traducere fiind cea mai veche versiune a cronicii); generalul habsburgic *Frederic Veterani* (1688); savantul italian *L.F. Marsigli* (finele sec. XVII); cărturarul italian *Anton Maria del Chiaro-Fiorientino* (între 1710—1716); medicul englez *Th. Salomon* (1724); generalul rus *Fr. Bauer* (1769); magistratul militar austriac *Franz Joseph Sulzer* (pînă în 1791); savantul naturalist italian *Domenico Sestini* (1780); agentul comercial și diplomatul austriac *Ignaz Stephan Raicevich* (1782); agentul diplomatic austriac *Freyher von Metzburg* (1786); englezul *William Hunter* (1792); studentul englez *John B.S. Morritt of Rokeby* (1794) și pictorul vienez *Luigi Mayer* care-l însoțea (Mayer a executat un desen în care redă o imagine din Pitești); ambasadorul englez la Constantinopol *sir Robert Ainslie* (1794); sasul *Fr. Murhard*

O imagine din Pitești în viziunea pictorului vienez Luigi Mayer (1794).

(finele sec. XVIII); austriacul *Ludovic von Stürmer* (1816); contele *von Schladen*, ambasadorul Prusiei la Constantinopol, și *Ludovic de Kreuchely-Schwardzberg*, consulul Prusiei în Țara Românească (1820); scriitorul și diplomatul francez *viconte de Marcellus* (1820; ca secretar al ambasadei franceze din Constantinopol, a asigurat ridicarea și transportul în Franța a celebrei sculpturi „Venus de Milo”) ș.a.

În epoca medie la Pitești s-a desfășurat o interesantă activitate culturală, ca reflex al dezvoltării economice și politice a localității. Viața culturală a fost influențată de apropierea orașului de cele două cetăți de scaun — Curtea de Argeș și Cîmpulung — care erau, totodată, și centre culturale puternice, de existența curții domnești în Pitești și de legăturile locuitorilor cu anumiți cărturari din Țara Românească. Treptat, numărul știutorilor de carte a crescut. Scriitorii din cancelaria domnească de la Pitești au redactat multe acte și scrisori. Negustorii și meșteșugarii erau nevoiți să învețe scrisul, cititul, socotitul. În rîndul orașenilor au circulat diferite manuscrise, iar apoi cărțile tipărite. În secolul al XVIII-lea s-au înființat școli pe lângă schitul *Buliga* (1751) și biserica domnească „Sf. Gheorghe” (ante 1753), iar în 1780 s-a înființat o școală domnească cu dascăl de limba română, plătit din bugetul statului, care probabil a funcționat în casa *Manului Cojocar* (1784)⁷⁵.

În Pitești s-au remarcat copiiști de manuscrise, așa cum a fost egumenul *Ioan* de la schitul *Trivale* care a transcris, înainte de 1682, versiunea românească a lucrării lui *Gavriil Protul*, intitulată „Viața... părintelui nostru *Nifon*, patriarhul Țarigradului...”. Este considerată cea mai veche și completă versiune cunoscută pînă acum⁷⁶.

Pe teritoriul municipiului și în împrejurimi sînt numeroase monumente epigrafice care au o deosebită valoare artistică și documentară.

Dintre monumentele arhitectonice piteștene reprezentative menționăm biserica domnească „Sf. Gheorghe” din centrul orașului, ctitorie din 1656 a domnitorului *Constantin Șerban* și a soției sale, doamna *Bălașa*, construită pe fundațiile unui lăcaș mai vechi. Monumentul dispune de un pridvor supraînălțat de un foișor pe coloane de cărămidă, compoziție utilizată pentru prima oară în Țara Românească⁷⁷.

La Pitești s-a afirmat o renumită școală de pictură, unde s-au format numeroși zugravi, întâlniți apoi în diferite zone ale țărilor române, îndeosebi în Transilvania și Muntenia, așa cum au fost meșterii *David* din Pitești, *Nicolae* din Pitești, *Simion* din Pitești, *Petre* zugravul ș.a.⁷⁸. De asemenea, în Pitești au lucrat pricepuți pietrari, cioplitori în lemn, argintari și giuvaergii.

În concluzie, epoca medievală a constituit o etapă importantă în evoluția istorică a orașului Pitești, creîndu-se astfel premisele trecerii la epoca modernă.

⁷⁵ *Istoria învățămîntului din România*, I, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1983, p. 247, 250, 251.

⁷⁶ *Literatura română veche*, I, Ed. Tineretului, 1969, p. 66—69.

⁷⁷ *V. Drăguț, Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1976, p. 235—236.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 122 și urm.

⁷⁴ *Călătoria lui Carol XII, regele Suediei prin România*, în „Almanah Literar și Ilustrat”, 1887, București, 1887, p. 93—95 (scrisoarea a fost găsită de D. C. Ollănescu în biblioteca patriarhiei din Constantinopol).

Anii istoriei noastre contemporane ilustrează evoluția, și în Pitești, a sistemului constructiv, ceea ce a determinat sporirea continuă, în multiseculara așezare românească, a numărului de obiective economice, social-culturale și a zonelor de locuit. Ca urmare, reședința județului Argeș a fost transformată, în anii prosperi ai socialismului, într-un mare centru industrial și urbanistic al patriei.

Analizând fenomenul de urbanizare, în Pitești se disting mai multe etape, conexe, în principal, la evoluția generală a României. Evidențiem, dintr-un asemenea unghi de vedere, în primul rând, înfăptuirile din prima jumătate a secolului al XX-lea care au favorizat extinderea și consolidarea sistemului constructiv modern din Pitești, continuându-se astfel realizările din ultimele decenii ale veacului trecut, localizate, mai ales, în vechea zonă centrală a orașului.

O altă etapă este cuprinsă între anii 1950—1965, timp în care s-a început reconstrucția orașului și s-au efectuat unele modificări în rețeaua industrială și urbanistică.

Cea de a treia etapă s-a desfășurat între anii 1965—1975, când, în Pitești, au fost edificate marile obiective și platforme industriale, s-au construit mari cartiere și s-a realizat modernizarea principalelor artere de circulație.

Începînd cu anul 1975, pentru accentuarea „personalității” urbanistice a municipiului Pitești s-a trecut la consolidarea renumitelor platforme industriale și zone de locuit, s-a reconstruit, aproape total, noul centru, s-au produs importante îmbunătățiri în zonele periurbane, aceste acțiuni de amploare continuînd pînă în perspectiva anilor 2000.

În paginile ce urmează, vom realiza o succintă „radiografiere” a acestor etape.

Referindu-ne la realizările din prima etapă, obținute așa cum s-a precizat mai sus, în prima jumătate a secolului al XX-lea, în localitatea aflată „acolo unde-n Argeș se varsă Rîul Doamnei” (Ion Pillat), la interferența dealurilor Piemontului Getic cu Cîmpia Română, la intersectarea a numeroase drumuri comerciale și alte căi de comunicație, de importanță internă și internațională, se poate aprecia că acestea au înlesnit cuprinderea Piteștilor în amplul proces de dezvoltare modernă a țării, favorizat de făurirea statului național unitar român.

Un rol important în crearea acestor premise l-a avut valorificarea valențelor planurilor „de reșezare” a orașului, elaborat încă din timpul reformelor inițiate de către domnitorul Alexandru Ioan Cuza. Astfel, la 28 februarie 1863, inginerul I. Levaditu și topograful I. Doda au „finalizat” planul orașului Pitești, care a stat la baza mai multor lucrări ulterioare, avînd același profil tematic.

Ca urmare a unor asemenea preocupări, în anii și în deceniile următoare s-au înfăptuit la Pitești diverse și interesante acțiuni de natură economică și urbanistică.

Printre acestea amintim: înființarea mai multor stabilimente și întreprinderi industriale de prelucrare a metalelor, pentru realizarea de textile și de încălțăminte, pentru băuturi spirtoase și diverse produse alimentare. În 1869 s-a amenajat Grădina Publică din centrul orașului și s-au întreprins unele lucrări de extindere a Pieței Episcopiei, pe locul unde este astăzi Piața civică centrală a municipiului Pitești.

În anii 1870—1872 s-a „deschis” bulevardul principal al orașului, pe distanța Gară — Grădina Publică, și s-au edificat, pînă în 1875, mai multe clădiri necesare activității feroviare. La 13 septembrie 1872 s-a dat în folosință calea ferată Pitești—București, iar pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea se vor da în exploatare căile ferate spre Costești, Curtea de Argeș și Cîmpulung-Muscel.

Vechea primărie, astăzi Galeria de artă (1886).

La contactul secolelor XIX—XX s-au construit în Pitești mai multe clădiri pentru unități militare, de învățământ și cultură, hanuri, hoteluri, restaurante, cazinouri și cafenele, precum și pentru locuințe. Remarcăm, totodată, buna colaborare a oficialităților Piteștilor cu o serie de renumiți arhitecți din București sau din alte localități ale țării, în vederea ridicării unor clădiri reprezentative, cum au fost: Primăria comunei urbane, Palatul Prefecturii județului Argeș, Uzina electrică, Teatrul comunal, Tribunalul și altele. În anul 1885 s-a întocmit un nou plan al orașului, de către M.S. Andreianu, director al Școlii nr. 2 de Băieți, care se va tipări în 1894. Într-un asemenea generos context a fost posibilă finalizarea, în anul 1886, a lucrărilor la localul Primăriei, ridicată cu sprijinul lui Mihail Kogălniceanu, după proiectul arhitectului Ion N. Socolescu (1856—1924), avînd și astăzi forma inițială, inclusiv decorația interioară, realizată de pictorul piteștean Iosif Materna. În prezent, clădirea vechii primării este folosită pentru Galeria de artă modernă și contemporană a Muzeului Județean Argeș.

În anii 1897—1899 s-a construit monumentală clădire a Liceului de băieți din Pitești, astăzi Liceul „Nicolae Bălcescu”, după planurile arhitectului Alexandru Băicoianu. Această instituție școlară, una dintre cele mai renumite ale țării, s-a înființat în anul 1866. De-a lungul deceniilor, aici au învățat numeroase generații din rândurile cărora s-au ridicat personalități de seamă ale țării noastre, iar în colectivele didactice s-au aflat, de cele mai multe ori, profesori de prestigiu național și internațional. Aflat în zona centrală a municipiului Pitești, localul Liceului „Nicolae Bălcescu” impresionează și astăzi prin arhitectura sa robustă, care conferă reședinței județului Argeș un element de real interes pentru cetățenii și vizitatorii săi.

O realizare de mare importanță în această perioadă a constituit-o edificarea Palatului Prefecturii Județului Argeș, în anii 1897—1899, după planurile arhitectului Dimitrie Maimarolu (1859—1926), autorul proiectelor după care s-au construit Palatul Marii Adunări Naționale și Casa Centrală a Armatei din București. Așezat favorabil, pe una din terasele mediane ale zonei centrale a Piteștilor, Palatul Prefecturii, astăzi sediul Muzeului Județean Argeș, reliefează o amplă interferență de stiluri, calitățile recunoscute ale constructorilor argeșeni, funcționalitatea clădirii, aspectul estetic plăcut și reconfortant.

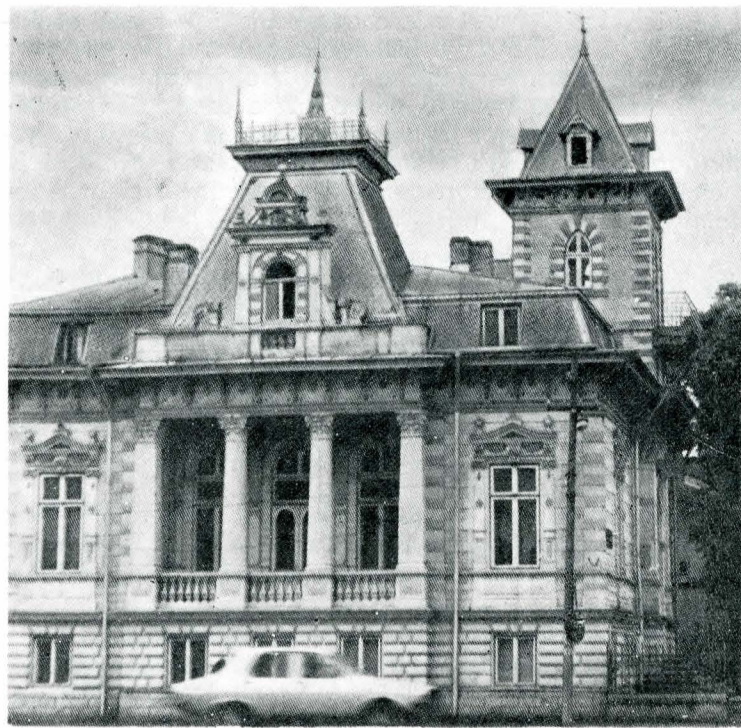

Palatul prefecturii, astăzi Muzeul județean (1899).

O altă construcție importantă, integrată dezvoltării economice a orașului din primele decenii ale secolului al XX-lea, este Uzina electrică, ridicată în anul 1913, printr-o fructuoasă colaborare a conducerii comunei urbane Pitești cu Societatea Anonimă de Electricitate, înființată la 18 mai 1912, beneficiîndu-se de aportul a trei renumiți ingineri români: Constantin D. Bușilă, profesor la Politehnica din București, președinte al Uniunii Generale a In-

ginerilor Români (proiectant), Dimitrie G. Dima, cunoscut constructor piteștean, și Nicolae Vasilescu-Karpen, profesor universitar de instalații electrice, membru al Academiei Române.

În anul 1912 s-au elaborat noi studii privind ridicarea gradului de urbanizare a Piteștilor, vizîndu-se, mai ales, lucrările de canalizare, de alimentare cu apă și energie electrică, de amenajare a diferitelor artere de circulație. În același an s-a construit, sub conducerea inginerului piteștean Dimitrie G. Dima (1876—1923), podul peste Rîul Doamnei, refăcut după primul război mondial de antreprenor, dublat și modernizat în anii 1986—1988. Tot în 1912 s-a dat în folosință sediul Băncii Populare, din zona centrală a Piteștilor, unde funcționează astăzi Cinematograful „Modern” și Casa Științei și Tehnicii pentru Tineret.

Casa „Baiulescu” (1900), filială a Uniunii Artiștilor Plastici.

Peisajul urbanistic al Piteștilor a fost îmbogățit prin construirea, în anii 1912—1914, a Tribunalului de Argeș (astăzi Palatul Culturii). Este ridicat după planurile arhitectului Eracle Lăzărescu (mort în 1937), profesor la Academia de Arhitectură din București, și Arghir Culina (născut în 1883), autorul proiectului hotelului „Ambasador” din Capitală. În ultimii ani, în urma unor reparații, instituția, aflată în zona centrală a municipiului, este integrată favorabil în noul peisaj urbanistic al reședinței județului.

În perioada premergătoare primului război mondial s-a dat în folosință localul Teatrului comunal, astăzi Teatrul „Alexandru Davila” (arh. Al. Clavel), construcție care a fost modernizată în anii 1970—1974, după planurile arhitectului Nicolae Ernst.

Demn de relevat este și faptul că intrările în orașul Pitești, dinspre București și Cîmpulung-Muscel, au fost mai bine conturate prin construirea, în 1915, a podului de peste rîul Argeș, prin gîndirea și acțiunea inginerului Dimitrie G. Dima. Pregătit într-una din școlile ingineresti din orașul Darmstadt — Germania, inginerul piteștean Dimitrie G. Dima, cel mai de seamă constructor argeșean al perioadei interbelice, a înființat, în Pitești, Societatea română „Beton și Fier”, în colaborare cu viitorul savant Gogu Constantinescu și Tiberiu Eremie, personalități de seamă ale tehnicii și științei românești și universale.

Printre alte construcții ridicate în Pitești de inginerul Dimitrie G. Dima, enumerăm, de asemenea: Uzina de

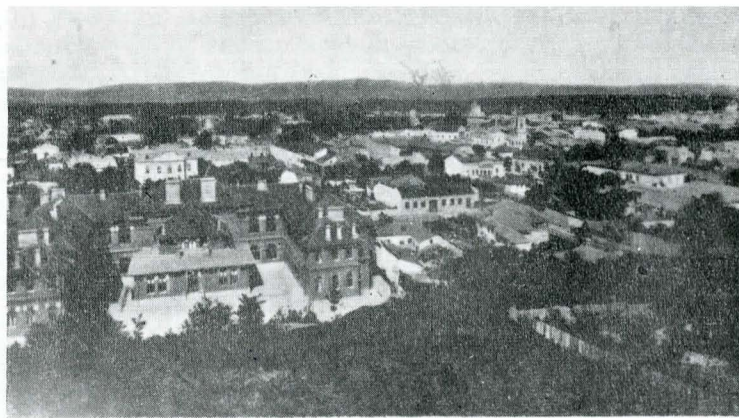
Tribunalul de Argeș (1914), astăzi Palatul Culturii

apă Mărăcineni și Întreprinderea „Textila“, secția gară, care ființează pînă în zilele noastre, prezentînd interesante elemente de arhitectură tradițională locală.

În anii imediat următori făuririi statului național unitar român modern, funcția de centru productiv și comercial al Piteștilor a sporit continuu. S-au dat în folosință noi spații destinate activității industriale, mai ales în zona de nord a orașului, s-au deschis noi magazine și depozite, s-au extins relațiile economice de schimb cu alte centre din țară și de peste hotare. Acest aspect a stimulat ridicarea, în centrul Piteștilor, a două construcții reprezentative pentru perioada interbelică, cunoscute sub denumirea de Hala mare și Hala mică. Aici s-au desfășurat importante activități economice, completîndu-se amplul sistem comercial local. Începute în anul 1914, aceste construcții s-au finalizat în anul 1922. De-a lungul timpului, mai ales în urma mișcărilor seismice și a bombardamentelor din anii celui de-al doilea război mondial, Hala mare, dar mai ales Hala mică au avut mult de suferit, fiind deseori avariate. Pe baza planului de sistematizare a centrului municipiului Pitești, ele au fost demolate în anul 1967. În viitorul apropiat se va edifica, în tradiționala zonă comercială a Piteștilor, Tîrgul din Vale, o nouă Hală, construcție modernă, cu multiple funcțiuni economice.

În deceniile al treilea și al patrulea ale secolului nostru, orașul Pitești a fost mobilat cu mai multe edificii importante. Astfel, după aproape zece ani de la fondare (1922), în anul 1931 s-au deschis porțile Școlii Normale de Învățători „Alexandru Odobescu“, construcție impunătoare, aflată în zona de sud a localității, pe una din terasele sale superioare. Aici a funcționat, timp de două decenii, în anii socialismului, Institutul de învățămînt superior.

O altă clădire reprezentativă, edificată în anii 1923—1931, este „Casa corporațiilor și asigurărilor sociale“ (sediul Direcției pentru Probleme de Muncă și Ocrotiri

Panoramă (1920).

Sociale), ridicată prin subscripție publică, cu ajutorul ministerului de resort, pe strada 1 Mai.

Timp de trei ani (1925—1928) a durat construirea actualului local al Liceului „Zinca Golescu“, ridicat după planurile arhitectului Fakler. A fost extins în perioadele 1939—1942 și 1959—1960. În 1926 s-a inaugurat „Poarta Eroilor“ de pe str. Trivale, completîndu-se astfel seria monumentelor comemorative de război, existente anterior în Pitești și în localitățile apropiate.

În deceniul 1930—1940, în Pitești s-au ridicat noi construcții. Astfel, Casa Armatei, amplasată în Piața „Muntenia“, s-a ridicat în anul 1939, după proiectul renumitului arhitect român Octav Doicescu (1902—1981), de către inginerul M. Papadopol. Începerea lucrărilor la Casa Armatei din Pitești s-a făcut în prezența lui Armand Călinescu (1893—1939), fiu al orașului, care îndeplinea atunci funcția de prim-ministru al României.

Monumentul Eroilor (1922).

Cunoscut, încă de la sfârșitul secolului precedent, ca important centru financiar al țării, orașul Pitești a beneficiat, în anii 1934—1936, de sprijinul forurilor centrale în vederea construirii unei clădiri reprezentative destinate Administrației Financiare a județului Argeș. La baza ridicării acestui edificiu s-a aflat proiectul arhitectului Stănie Ciortan (1876—1940), specialist de marcă al țării, mai ales pentru rețeaua constructivă a sectorului financiar-bancar. În anii socialismului aici s-a aflat sediul mai multor instituții județene, iar, în prezent, clădirea, integrată efectiv în zona ultracentrală a Piteștilor, este sediul municipității.

Pentru completarea sistemului arhitecturii locale, constituit în Pitești în prima etapă a epocii contemporane, mai amintim clădirile: Camera de Comerț (astăzi sediul Școlii de muzică); Casa „Coandă”, în prezent Casa căsătoritorilor; Ansamblul arhitectural de la Florica-Ștefănești, ridicat după proiectele realizate de Petre Antonescu (1873—1965).

Prin măsurile stimulatorii adoptate de conducerea orașului Pitești, în anii interbelici s-au ridicat, în diferite zone, mai multe monumente, statui și busturi, clădiri pentru diverse magazine și locuințe, au intrat în folosință noi spații pentru industria textilă, de pielărie și de încălțăminte, pentru domeniile transportului feroviar, pentru industria alimentară și de prelucrare. O bună parte dintre aceste edificii, precum și altele, au intrat în patrimoniul de valori al Piteștilor și al țării, fiind declarate monumente istorice, de arhitectură și de artă.

Asemenea înfăptuiri din Pitești l-au determinat pe marele istoric român Nicolae Iorga să aprecieze: „*Pitești — un oraș pe care l-ar fi putut dori cine ni-ar fi voit mai bine... strade drepte, case frumoase, cât se poate de bine întreținute, desăvârșită lipsă de praf... Clădirile statului sînt deosebit de frumoase. În mijloc o grădină publică, cu arbori bătrîni, avînd din toate părțile clădiri mari și un hotel foarte frumos, vrednic de a fi într-o capitală. Incotro te uiți, vezi hărnicie și pricepere*”.

În aceeași parametri se înscrie și aprecierea academicianului Ion Simionescu: „*Piteștii... mi-au lăsat impresia de o mai mare satisfacție a cerințelor unui oraș, îmbinînd curățenia cu o deosebită îngrijire dată locuințelor, străzilor și chiar gustului artistic*”.

Anii 1950—1965 constituie o altă etapă din evoluția economică și urbanistică a orașului Pitești. În această perioadă s-au întreprins o serie de măsuri pentru remedierea distrugerilor provocate de război, pentru elaborarea schițelor sau planurilor de sistematizare a orașului, s-a trecut la reconstrucția unor zone, conturîndu-se, totodată, viitoarele platforme industriale. În 1948—1949, s-a întocmit de către Alexandru Zamfiropol și K. Constan-

tinescu o primă schiță de reorganizare a orașului în anii socialismului, iar, în anul 1949, Alexandra Bunesco a întocmit lucrarea „Monografia geografică a orașului Pitești”.

Un plan mai amplu de sistematizare a orașului s-a realizat de către specialiștii Institutului local de Proiectare, în colaborare cu mai mulți arhitecți din București, în anii 1960—1961. Acest plan a fost analizat, direct, la fața

Primăria municipiului (1936).

locului, de către tovarășul Nicolae Ceaușescu, în ziua de 16 februarie 1961, cu prilejul desfășurării unei întâlniri cu alegătorii din circumscripția electorală Pitești a Marii Adunări Naționale.

Pe baza programului de dezvoltare a patriei noastre, conturat prin prevederile planurilor cincinale, în Pitești s-a declanșat, începînd din perioada 1951—1955, procesul de industrializare socialistă, prin intrarea în funcțiune a unor capacități de producție la Colibași, Pitești, în zona Gară-Sud și în partea de nord a orașului — Găvana. Astfel, s-au conturat platforma industrială Pitești-Est, specializată în construcția de mașini, și platforma Pitești-Nord, avînd ca profil prelucrarea lemnului și realizarea de țesături. Tot în această etapă s-au ridicat în Pitești mai multe construcții destinate activităților economice și social-culturale, dintre care amintim: Școala de Ofițeri (1949), Trustul de Construcții Argeș (1950), Fabrica de tananți (1951), Trustul Petrolului (1952), Uzina de piese auto — Colibași (1952), Poșta Centrală (1954), Casa Tineretului (1958), cinematografele: București și Găvana (1958), hotelul „Argeș” (1961), Întreprinderea de electricitate (1962), Combinatul de Prelucrare a Lemnului (1963), Tipografia „Argeș” (1963), Centrala Electro-termică (1964), Banca de Stat (1964) precum și mai multe școli. S-au amenajat: parcul „Argeș” (1953) și stadionul „1 Mai” (1964).

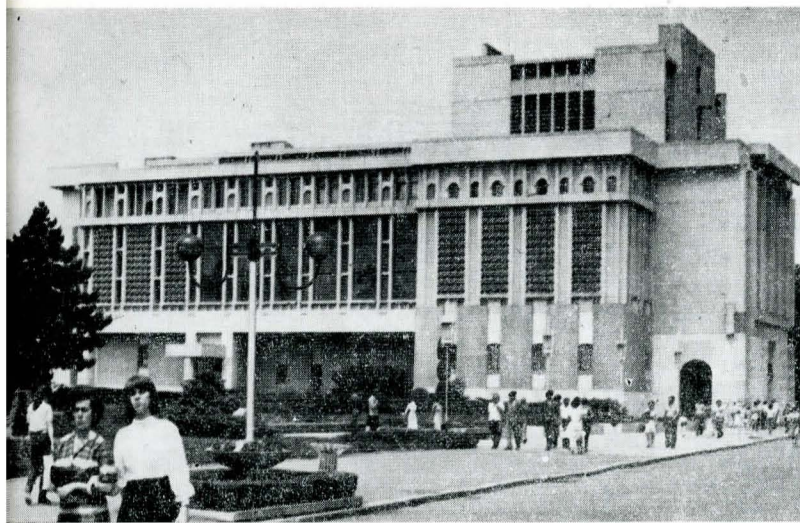
Avînd ca suport prima schiță de sistematizare a Piteștilor ca oraș nou, socialist, s-au construit, de asemenea, primele cartiere de locuințe: „General C. Cristescu”, „Leonte Filipescu”, „Mărășești”, „București”, Gară-Sud și parțial „Craiovei”. În Pădurea-parc „Trivale” s-au întreprins unele lucrări de sistematizare.

Asemenea realizări din perioada 1950—1965 au devenit, în perspectiva istoriei noastre contemporane, primele succese în edificarea modernă a Piteștilor, ca localitate urbană, cu ample perspective în toate domeniile creației materiale și spirituale, cu multiple posibilități pentru conservarea patrimoniului cultural existent în această importantă parte a țării.

Perioada 1965—1975 a favorizat transformarea municipiului Pitești într-un mare centru economic, urbanistic și cultural-științific al României contemporane. Cele mai importante înnoiri s-au înfăptuit în domeniul economic. Au intrat în producție, în Pitești, mari obiective indus-

Monumentul istoric „Poarta Eroilor” (1926).

Teatrul „Alexandru Davila“, construcție modernizată în anii 1970—1974.

Casa de Cultură a Sindicatelor (1971).

Panorama zonei centrale (1986).

triale, unele dintre acestea unice în țară: Întreprinderea de Motoare Electrice (1967), Întreprinderea de Autoturisme (1968), Combinatul Petrochimic (1969), Întreprinderea de Stofe „Argeșeana“ (1969), Combinatul de Articole Tehnice din Cauciuc (1970), Institutul de Reactori Nucleari Energetici (1975).

Ca urmare a dezvoltării extensive a industriei, în Pitești s-au constituit și apoi s-au consolidat marile platforme industriale: Pitești-Est, specializată în industriile de autoturisme, electrotehnică și nucleară; Pitești-Sud, avînd ca profil industria chimică și petrochimică; Pitești-Nord, preponderent cu unități din domeniile industriilor ușoară și alimentară.

Marile platforme industriale au fost unite cu zona centrală a municipiului Pitești prin ample artere de circulație, iar intrările în Pitești, dinspre: București, Slatina, Drăgășani, Vilcea, Curtea de Argeș și Cîmpulung-Muscel, s-au modernizat. S-a reamenajat, în întregime, Marele Bulevard Sud-Nord, avînd mai multe benzi de circulație, tronsonat, dinspre București, sub denumirile de bulevardele: „Petrochimiștilor“, „Republicii“ și „Nicolae Bălcescu“, însumînd, în total, peste 12 km, ceea ce îl așază printre cele mai lungi artere de circulație urbană din țară.

Importante îmbunătățiri s-au realizat pe arterele de circulație care penetrează în zona periurbană a municipiului, cea mai de seamă fiind prima autostradă din România, București — Pitești, construită în perioada 1967—1972, în lungime totală de 96 km. Drumul Național dinspre Craiova — Slatina a cunoscut o serie de îmbunătățiri și dotări, făcîndu-se, totodată, o legătură „de centură“ cu Autostrada spre București, prin ocolirea Piteștilor. Intrarea în Pitești dinspre Drăgășani s-a modernizat, ceea ce favorizează scurtarea distanțelor în transportul național și internațional spre zonele deluroase ale Olteniei.

Deosebit de funcționale sînt acum arterele de circulație spre Vilcea — Sibiu și spre Curtea de Argeș — Barajul Vidraru — Bilea Lac (pe drumul Transfăgărășean), unite în comuna suburbană Bascov, creîndu-se astfel condiții superioare de transport spre zonele montane și spre Transilvania. În ceea ce privește intrarea dinspre Cîmpulung, aceasta s-a realizat, în anii 1967—1968, pe patru benzi de circulație, dublîndu-se, totodată, podul de peste riul Argeș. Vechea arteră de circulație dinspre București, care „adună“ și circulația de la Tîrgoviște, prin Ștefănești, a cunoscut mai multe înnoiri, mărîndu-i-se considerabil funcționalitatea.

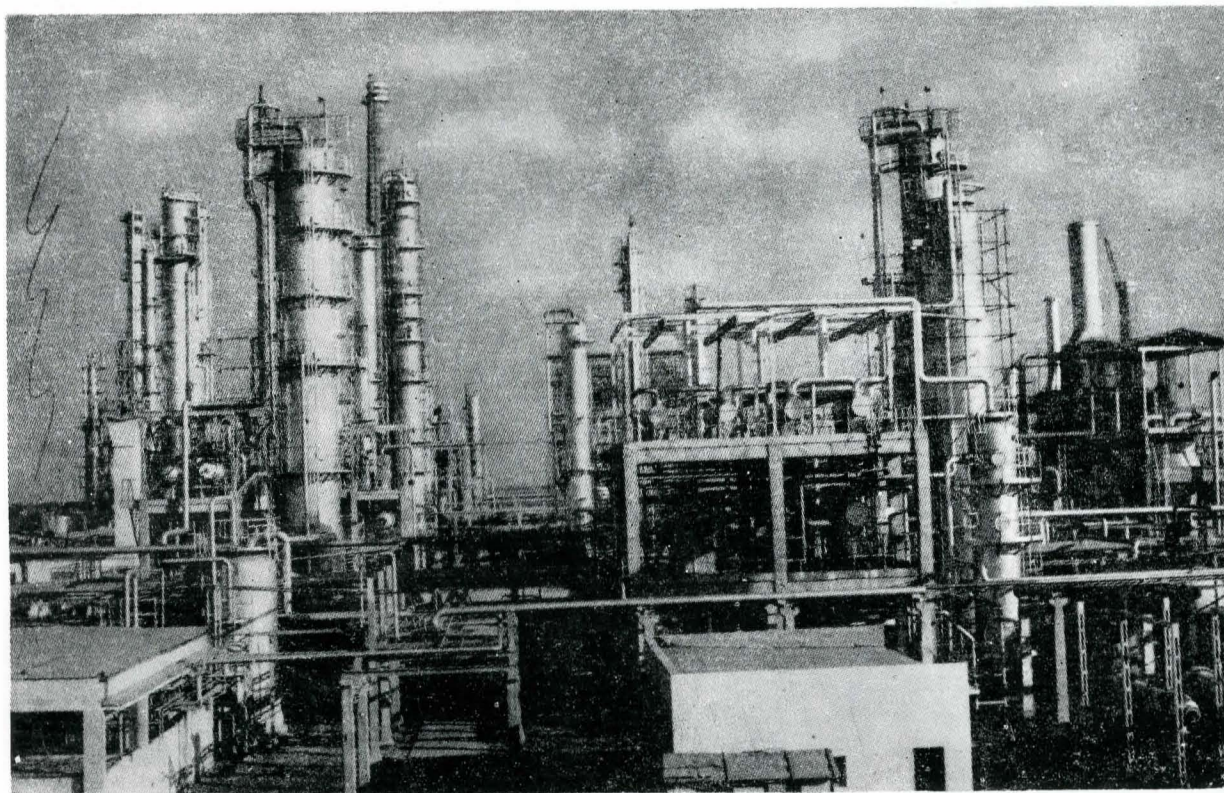
Toate aceste „întâlniri“ de drumuri la Pitești, modernizate mai ales în perioada 1965—1975, au favorizat cuprinderea și mai accentuată a municipiului Pitești în circuitul economic național, în sistemul de transport european, localitatea fiind acum consemnată în toate hărțile ce prezintă principalele artere de circulație din această parte a lumii.

Deceniul amintit a adus mari sporuri în „zestrea“ urbanistică a Piteștilor și prin amenajarea unor ample artere de circulație în interiorul localității, adiacente Marelui Bulevard, cum sînt: Calea București, Calea Craiovei, Calea Drăgășani, Calea Depozitelor, Calea Cîmpulung, Bulevardul Stadionului și Bulevardul „1 Decembrie“, străzile Trivale, Războieni, Cîmpineanu, Banatului etc.

Dominante au devenit, încă din anii la care ne referim, construcțiile moderne, unde se află sediile centralele de Autoturisme și de Petrochimie, ale Întreprinderilor

Bulevardul „1 Mai“ (1988).

Aspect de pe platforma petrochimică (1988).

„Argeșeana“ și Motoare Electrice, ale Combinatului de Articole Tehnice din cauciuc, ale institutelor de energie nucleară, pomicultură și viticultură.

În anii 1970—1972 s-a îmbunătățit schița de sistematizare a municipiului, fiind edificate, după o amplă concepție, noua piață civică centrală, Sediul Politico-Administrativ al Județului Argeș, Casa de Cultură a Sindicatelor, magazinele „Trivale“ și „BIG“, Sala Sporturilor, Spitalul Județean Argeș, mai multe clădiri pentru școli, licee, ateliere ale cooperatiei, instituții financiar-bancare etc.

Tot în perioada 1965—1975 s-a desfășurat, în Pitești, o intensă activitate de construcție a unor mari cartiere, precum și a unei părți din zona centrală a municipiului. Conturate inițial pe planșetele specialiștilor de la Institutul de Proiectare Argeș, transpuse apoi în realitate de către miile de constructori de la Trusturile de profil, cartierele de bază ale Piteștilor însumează sute de blocuri, în care locuiește aproape întreaga populație a municipiului. Dintre marile cartiere edificate în perioada 1965—1975, amintim: Cartierul Craiovei, cuprinzînd 3840 de apartamente; Cartierul Banatului, avînd 3500 de apartamente; Cartierul Negru-Vodă, format din 3800 de apartamente; Cartierul Războieni, avînd 5000 de apartamente; Cartierul Trivale I, cuprinzînd peste 4000 de apartamente, precum și zona de nord-est a Centrului. Aceasta a obținut premiul pe țară pentru soluțiile adoptate în îmbinarea spațiilor comerciale cu cele de locuit,

în folosirea unor formule arhitecturale dintre tradiție și modernism, pentru crearea de spații verzi și a unei artere de circulație destinată, în exclusivitate, pietonilor.

Datorită remarcabilelor realizări economice și urbanistice din perioada 1965—1975, municipiul Pitești a devenit un mare centru al României contemporane, cu o personalitate distinctă, cunoscut și apreciat în țară și peste hotare. Succesele din acești ani i-au creat un prestigiu bine meritat, fiind consemnat, cu tot mai multă frecvență, în publicațiile de sinteză națională și internațională — anuare, dicționare, tratate, lexicoane, enciclopedii etc.

Așa de exemplu, Meyers Neues Lexikon, apărut la Leipzig în 1974 consemnează: *Municipiul Pitești este capitala județului Argeș din sudul României (Muntenia). Are dezvoltată industria chimică, industria lemnului, industria textilă, industria constructoare de autoturisme, industria motoarelor electrice. Nod de cale ferată. Important centru cultural și urbanistic.* Asemenea aprecieri se fac și în alte publicații din țară și de peste hotare.

Succesele remarcabile obținute în toate domeniile materiale și spirituale au fost consolidate cu foarte bune rezultate, începînd din anul 1975. În această perioadă s-au modernizat marile platforme industriale, trecîndu-se la dezvoltarea intensivă a economiei, au fost edificate noi cartiere de locuințe, care au condus, în bună măsură, la realizarea zonelor dens populate din apropierea celor

mai importante întreprinderi, s-au adus însemnate corecturi schiței de sistematizare a localității, a fost stabilit sistemul stradal, al rețelei de învățământ, cultură și sănătate, din sfera serviciilor.

La baza tuturor acestor împliniri a stat reșezarea, „din mers“, a schiței și a detaliilor de sistematizare, prezentate tovarășului Nicolae Ceaușescu și tovarăsei Elena Ceaușescu în anii 1978, 1982 și 1987, pe baza cărora s-a acționat pentru continua dezvoltare economică, urbanistică și cultural-științifică a Piteștilor.

Pornind de la programele adoptate de Congresele al XII-lea și al XIII-lea ale partidului, economia municipiului Pitești a cunoscut ample procese de modernizare, care vor continua și în viitor, s-au înființat mai multe instituții de cercetare în domeniile construcției de autoturisme, chimiei, prelucrării lemnului și pentru alte domenii, construindu-se pentru aceste activități laboratoare și ateliere pe toate marile platforme industriale ale Piteștilor.

Accentuându-se caracterul științific al muncii și al producției, în majoritatea întreprinderilor s-au amenajat spații special destinate centrelor și oficiilor de calcul, iar în procesele industriale sînt promovate tot mai mult automatizarea, robotizarea, cibernetizarea. Este o expresie concludentă a introducerii masive a științei în economie, a accentuării modernizării tuturor sectoarelor productive. Aceste noi modalități de desfășurare a activității în întreprinderile și secțiile de pe marile platforme industriale ale Piteștilor influențează aspectul general al municipiului, munca, viața și gîndirea locuitorilor din arealul argeșean.

În timpul care s-a scurs din 1975 și pînă astăzi, în Pitești s-au realizat importante modernizări la arterele de circulație, atît în centru cît și în alte zone, definitivîndu-se bulevardele „Petrochimiștilor“ și „1 Mai“, străzile: Maior Șonțu, Sfînta Vineri, Viilor, Costache Negri, Popa Șapcă, Exercițiu. S-au amenajat, totodată, mai multe artere de circulație care, prin convergență, înconjoară municipiul Pitești și localitățile suburbane — Bascov, Bradu, Colibași, Mărăcineni și Ștefănești.

Peisajul urbanistic al Piteștilor a fost îmbogățit printr-un mare număr de edificii publice, care au fost înălțate după anul 1975. Dintre acestea amintim: Institutul de Proiectare Argeș, Centrul de calcul pentru distribuirea energiei electrice din cadrul IRE Argeș, Centrul zonal de Cercetări Silvice, Complexul comercial „Fortuna“ din centrul municipiului și alte mari magazine în toate cartierele, Hotelul „Muntenia“, Tribunalul județean Argeș, Grupul de Pompieri, Sala de atletică grea, Bazinul Olimpic de Înot, Spitalul de Pediatrie, Stația Auto-Service — Bascov, Casa Artelor și altele.

Tot în perioada la care ne referim s-au construit noile cartiere: Petrochimiștilor — 3400 de apartamente, Nicolae Bălcescu — 2000 de apartamente, Popa Șapcă — 1000 de apartamente, Exercițiu — 1200 de apartamente, Tudor Vladimirescu — 800 de apartamente, iar în zona centrală s-au definitivat construcțiile din zonele: Bulevardul 1 Mai — str. Maior Șonțu, Piața civică centrală și, parțial, din Bulevardul Republicii — str. Craiovei. Lîngă Întreprinderea de Autoturisme Pitești s-a edificat noul cartier Mioveni și o modernă Casă de cultură.

Aspectul general estetic al Piteștilor s-a îmbogățit prin construirea de piețe comerciale în toate cartierele și prin amenajarea mai multor pasaje pietonale. Totodată, au fost executate unele lucrări de artă plastică

Institutul de proiectare Argeș

monumentală și sculptură, care înobilează anumite platforme industriale și cartiere de locuit.

Marile înfăptuiri ale anilor socialismului sînt sintetice redată și în paginile volumului „Mic dicționar enciclopedic“, din 1986: *Municipiul Pitești — reședința județului Argeș este un important centru industrial, urbanistic și nod de comunicații al României. Aici s-au construit mari întreprinderi industriale și edificii publice. Este un însemnat centru cultural și de învățămînt.*

Paralel cu construcțiile industriale și social-culturale, în Pitești și în comunele suburbane au fost întreprinse anumite lucrări de restaurare a monumentelor istorice, de arhitectură și de artă. În anii din urmă, municipiul Pitești a devenit o adevărată „rezervație“ de lalele, mag-nolii și alte însemne florale de o rară frumusețe, găz-duind, în fiecare primăvară, începînd din 1978, ampla expoziție dendrologică „Simfonia lalelelor“.

Toate aceste remarcabile înfăptuiri au fost apreciate de conducătorul partidului și statului nostru, tovarășul Nicolae Ceaușescu, prin cuvinte de mare semnificație: „Piteștiul a devenit un oraș modern, cu clădiri care oglindesc priceperea și hărnicia oamenilor muncii din construcții, dar și bunul gust — recunoscut, de altfel — pe care îl au argeșenii“. Înalta apreciere, făcută în cadrul adunării populare de la Pitești din 12 august 1982, constituie, totodată, un îndemn adresat cetățenilor acestei străvechi așezări românești de a realiza, în viitor, noi opere durabile, demne de marea epocă a socialismului și comunismului în România.

SUMMARY

The author of the present article analyses succinctly the evolution of the phenomenon of urbanizing in the town of Pitești, Wallachia. Thus, one can distinguish three stages: the first is the one in which the achievements of the first half of the 20th century took place, favouring the expanding and strengthening of the modern building system in Pitești (whose beginnings can be found during the reign of Alexandru Ioan Cuza, when the plan of the town was brought to an end).

A second stage, between the years 1950—1968, includes the beginning

of the town reconstruction, with certain changes in the urban and industrial network.

Finally, in the 3rd stage, 1965—1975, in Pitești were raised important economic-social and cultural objectives, big industrial platforms, residential districts, while the main traffic highways were modernized.

After 1975, in view of the year 2000, Pitești municipality will continue to turn itself into an important industrial and urban centre of contemporary Romania.

„Cum dorescu cei ce călătorescu pre mare ca să
ajungă la un vadu de liniște, să se odihnească, așa
am doritu și noi, începându această carte, ca să ajungem
la sfîrșit.

Și o am scris această sfântă carte întru sv(i)nta mă-
năstire Dălgopol, în zilele lumnatului Domn Io Costan-
din Voevod i Mitropolit chir Theodosie. Și am scris den
porunca și de(n) toată osărdia sv(i)ntiei sale părintelui
Ioan igumenul și o am scris-o eu Păun gram(a)tic, cînd
era leatu(l) de-nceputul lumii 7200/1691/. Și s-au început
în luna lui noemvrie 16 dni și s-au săvîrșit în luna lui
dechemvrie în 25 dni¹.

Acest „Ceaslov“ al egumenului Ioan, pe care el însuși
va nota ulterior, în „septemvrie 20, cînd era leat 7201/
1692/... cînd m-au trimis Măriia Sa Vod(ă) egumen la
sfînta mănăstire de la Hurezu“², copiat și decorat de
„gramaticul“ Păun, are valoare atît în sine — ca struc-
tură, limbă, grafie, stil ornamental — cît și pentru anu-
mite conotații istorice, culturale mai largi ori cu referire
directă la subiectul care ne interesează aici. El este unul
din cele 67 de manuscrise datînd din intervalul 1686—
1719 aflate în Biblioteca Academiei R. S. România, la
Muzeul de Artă din București sau în unele colecții străine
— cunoscute prin intermediul diverselor publicații, —
pe care am încercat să le analizez din punct de vedere
al decorației, studiu deosebit de incitant, aflat de-abia în
faze de început, dar care permite deja unele observații
și chiar încheieri cu caracter mai general, valabile cel
puțin pentru această etapă a cercetării.

Intervalul din care am selecționat manuscrisele mai
bogat sau mai sumar decorate, sau care nu comportă
deloc ornamente, are ca limită inferioară anul 1686, cel
notat pe primul manuscris cunoscut semnat de Nicola, un
Evangheliar (BAR, ms. rom. 1327), copist care își va
continua activitatea și în deceniile următoare, iar cea su-
perioară este dată de anul 1719 (BAR, ms. rom. 1320),
aflat pe un miscelaneu, care începe cu însemnări ante-
rioare acestei date finale (v. infra note).

Din studiul numai al acestui lot de 67 de manuscrise,
o primă observație care se impune privește marea varie-
tate a tematicii, dedusă din titluri, indicînd fie gustul
general al societății muntene amatoare de carte, fie pe
cel restrîns la anumite categorii de intelectuali sau înalți
prelați, pentru anume cărți și, în consecință, pentru o
anume decorație. În funcție de anumite categorii tema-

Fig. 1. Constantin Brîncoveanu — portret din „*Psaltichia românească*“
a lui Filothei sin agăi Jipei.

tice, apare deci și preocuparea pentru decorul bogat, somp-
tuos chiar, al unora dintre manuscrise ori pentru sim-
plul ornament geometric, puțin sau deloc colorat al
altora, iscat din fireasca dorință de a marca printr-o po-
doabă, fie ea pur grafică, atît interesul manifestat pentru
carte cît și variata structură internă proprie fiecărui vo-
lum. Din categoria celor bogat decorate fac parte cărțile
sacre (*Evangheliu*³), cele de cult sau de ritual (*Liturghie-
rele*⁴, slujbele diferite^{4bis}, pomelnicele⁵, ca și *Panegiricele*

Textul reprezintă adaptarea, în vederea tipăririi, a comunicării
cu același titlu, susținută în ziua de 27 mai 1988 în cadrul Sesiunii
naționale „Valori bibliografice din patrimoniul cultural național. Cerce-
tare. Valorificare“, ediția a 9-a, care a avut loc la Brăila.

Este prima încercare de a examina global acest capitol de artă
brîncovenească, foarte puțin cercetat, din care au fost analizate, din
punct de vedere artistic, și publicate numai separat câteva manuscrise:
Liturghierul lui Constantin Brîncoveanu (Muzeul de Artă, Secția de
Artă Veche românească, Ms. 23); *Psaltichia românească* (Biblioteca Aca-
demiei R. S. România, Ms. rom. 61) sau câteva miniaturi — puțin co-
mentate — în lucrarea cu caracter general a lui G. Popescu-Vilcea,
Miniatura românească, București, 1982.

¹ Biblioteca Academiei R.S. România (în continuare, BAR), Ms.
rom. 2381, f. 253 v—254, G. Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești
pînă la 1800* (în continuare, *Copiști*), vol. I, București, 1959, p. 172—173.

² Același manuscris, lectură T.S., f. 254 v.

³ *Tetraevangheliar*, 1686 — BAR, ms. rom. 1327; Teofilact, *Titlul
Evangheliilor*, sfîrșit sec. XVII — BAR, ms. rom. 201; Idem, 1700—
Viena, Suppl. graec. II apud. N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci
străine relative la istoria românilor*. Inițial memoriu, în AARMSI, seria
II, 1897—1898, tom XX, p. 204—211; *Tetraevanghel*; *Apostol*; *Slujba
înmormîntării*, 1702—1703, BAR, ms. rom.

⁴ *Liturghia sf. Ioan Gură de Aur*, 1694 — BAR, ms. grec. 938;
Liturghier, 1694 — Belgrad, Academia Sîrbă, cotă necunos.; *Liturghierul
lui Constantin Brîncoveanu*, 1696—1697 — București, Muzeul de Artă.

^{4bis} *Rînduiala bolezului ereticilor*, 1698 — BAR, ms. rom. 2163;
Rînduiala călugăriei, 1695 — BAR, ms. rom. 2191.

⁵ *Pomelnicul Mitropoliei Țării Românești*, 1696—1697 — BAR,
ms. rom. 2101; *Pomelnicul Mănăstirii Hurez*, 1699 — BAR, ms. rom.
1396; *Pomelnicul Mănăstirii Cîmpulung*, 1710 — BAR, ms. rom.
3722.

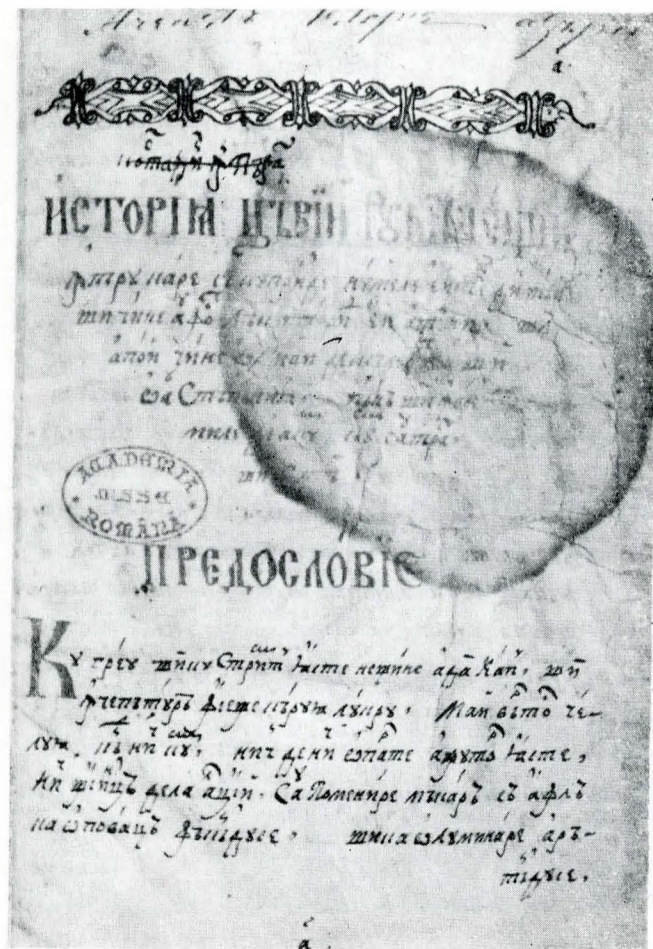

Fig. 2. Fila 1 din *Istoria Țării Românești* a Stolnicului Constantin Cantacuzino. Frontispiciu cu tipul impletiturilor comune, găsite la majoritatea manuscriselor de epocă.

Fig. 3 a. *Evangelheliar*ul de la Wilna.

Fig. 3 b. *Tetraevangelheliar* copiat și decorat de Anthim, aflat la Atena.

Fig. 4. Grămaticul Nicola, *Evangelheliar*, evanghelistul Marcu.

Fig. 5. Grămaticul Nicola, *Evangelheliar*, evanghelistul Ioan.

Fig. 6. *Matei al Mirelor*, *Lectiōnariul* lui Arsenios, evanghelistul Ioan.

dedicate unor sfinți⁶). Un mare număr de cărți — copiate fie în scriptoriile mănăstirilor fie pentru uzul acestora — au un evident caracter monahal, ele regăsindu-se în mai multe exemplare — *Scara lui Ioan Climax*⁷, *Paterice*⁸, vieți de sfinți⁹, — și fiind sumar sau chiar deloc decorate, dar totdeauna foarte îngrijit caligrafiate și prevăzute cu inițiale colorate. Acestea li se adaugă litera-

tura parenetică¹⁰ — mult gustată în epocă — cea encomiastică, în limba greacă¹¹, ori cea istorică, care merge de la *Cronografe*¹², la *Viețile împăraților romani*¹³

¹⁰ Învățăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon, sfârșit sec. XVII — BAR, ms. rom. 1805.

¹¹ Sevastos Kymenitul, *Parafrază în greaca nouă la cele 3 discursuri ale lui Isocrate*, 1700, Viena, Cat. Hunger 70 apud. V. Papacostea, *Manuscrise grecești în arhive străine relative la istoria românilor*, în „Revista arhivelor”, 1961, nr. 2, p. 28, Idem, *Parafrază la discursul lui Agapetos Diakonos către Justinian*, 1700, cat. Hunger nr. 87, apud. V. Papacostea, op. cit., loc. cit.

¹² *Cronograf*, 1686 — BAR, ms. rom. 3556

¹³ *Istoria împăraților romani*, trad. și copie Ioan Mulaimis, 1687, BAR, ms. grec. 968.

⁶ „Panegiricul” împăratului Constantin, 1692 — BAR, ms. rom. 766.
⁷ ante 1692—1693 — BAR, ms. rom. 2511; 1695 — BAR, ms. rom. 2512; sfârșit sec. XVII sau prima jumătate sec. XVIII — BAR, ms. rom. 2650.

⁸ încep. sec. XVIII — BAR, ms. rom. 1472; idem — BAR, ms. rom. 2513; 1700 — BAR, ms. rom. 480

⁹ *Viață patriarh Nifon*, 1682 — BAR ms. rom. 464; *Viață cuvios. Nifon* — 1691, BAR, ms. rom. 2462.

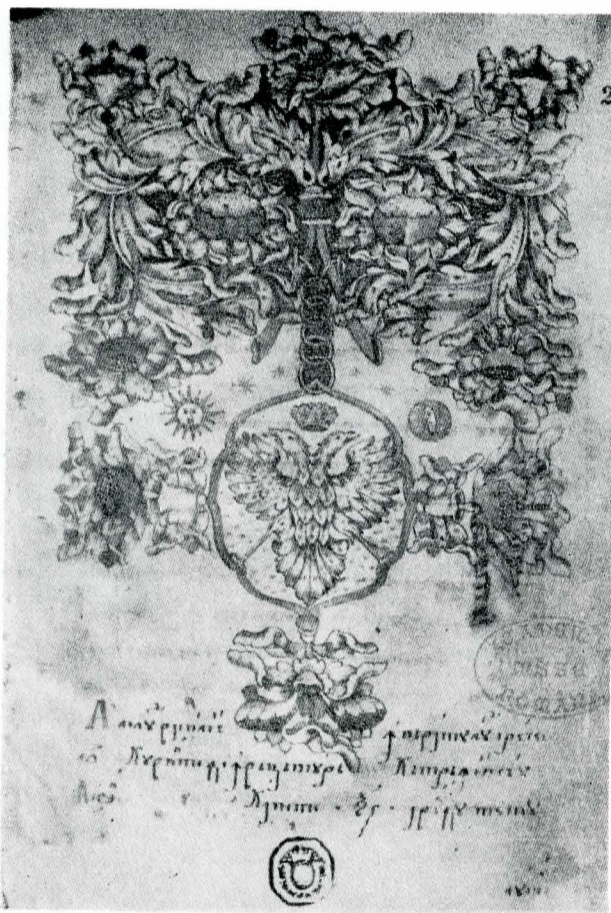

Fig. 7. Leter logofăt, Învățăturile lui Vasile Macedoneanul, pagină de titlu.

Fig. 8. Grămăticul Nicola, Enangheliar, frontispiciu. The image shows a frontispiece with a large, ornate initial 'I' in a decorative frame, followed by text in a Gothic script.

ori ale papilor¹⁴, la *Istoria Asediului Vienei*¹⁵ și la *Istoria Țării Românești* a stolnicului Constantin Cantacuzino¹⁶ (fig. 2), la fiecare decorul fiind prezent într-o măsură mai mică sau mai mare. Din categoria lucrărilor cu decor simplu geometric — frontispicii de forma unor benzi împletite, viniete simple liniare — sau chiar lipsite de orice ornament, dar la care există o vădită preocupare pentru estetica generală a cărții, fac parte titlurile înglobate de regulă grupului cărților populare, moralizatoare, de tipul *Florii darurilor*¹⁷, *Albinei*¹⁸, *Dioptri*¹⁹, *Mintuirii păcătoșilor*²⁰ ori *Esopiei*²¹, sau al celor legendar-istorice, ca *Alexandria*²² ori calendarele²³ și gromovnicele²⁴.

Ceea ce este interesant de urmărit este faptul că, uneori, copierea unora dintre aceste cărți premerge apariția respectivului titlu în una dintre tipografiile Țării Românești²⁵, că este aproape contemporană cu aceasta²⁶

¹⁴ Platina (Bartolomeo Sacchi), *De vita et moribus summorum pontificum historia*, trad. în grecește, 1700 — Viena, Cat. Hunger, 23, apud N. Iorga, *op. cit.*, p. 212; V. Papacostea, *op. cit.*, loc. cit.

¹⁵ Traducere din italiană în greacă de Ieremia Cacavela, 1686 — Londra; British Library, Add. Ms. 38890, apud. Catalogul Expoziției Documente privind istoria României din colecții britanice, București, 1982, p. 24—25.

¹⁶ BAR, ms. rom. 3443

¹⁷ BAR, ms. rom. 3163 — din. 1708

¹⁸ BAR, ms. rom. 1357 — din 1689; BAR — ms. rom. 484 — sfârșit sec. XVII

¹⁹ BAR, ms. rom. 2472 — din 1688

²⁰ BAR, ms. rom. 2174 — din 1696; BAR, ms. rom. 2517 — din 1699.

²¹ BAR, ms. rom. 2456 — din 1704; BAR, ms. rom. 1867 — din 1717.

²² BAR, ms. rom. 1867 — din 1717.

²³ *Calendarul pentru anul bisectos 1704*, BAR, ms. rom. 2358, ante 1704.

²⁴ BAR, ms. rom. 2513, de la început sec. XVIII; BAR, ms. rom. 1867 — din 1717.

²⁵ „Panegiricul” împăratului Constantin cel Mare, alcătuit de Ghe-rasim patriarhul Alexandriei, în 1692, precede *Discursul panegiric despre împăratul Constantin*, alcătuit de Gheorghe Maiotas, tipărit tot în grecește, la Snagov, în 1697, apud I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche* (în continuare, BRV), vol. I, București, 1903, nr. 108, p. 350—351.

²⁶ Manuscrisul copiat de Leter logofăt, fiul lui Neagul logofăt, la sfârșitul sec. XVII, intitulat *Ale lui Vasile împăratul grecilor cuvinte către fiul său Leon* (V. și G. Ștrampel, *op. cit.* p. 139), BAR, ms. rom. 1805, și *A lui Vasile Macedoneanul, împăratul grecilor. Capitole îndemnătoare șasezecișase, către fiul său Leon înțeleptul și împărat tot al grecilor...*, perifrază în greaca modernă de Hrisant Notaras, tipărită la București în 1691 (ap. BRV, vol. I, nr. 93, p. 324—326).

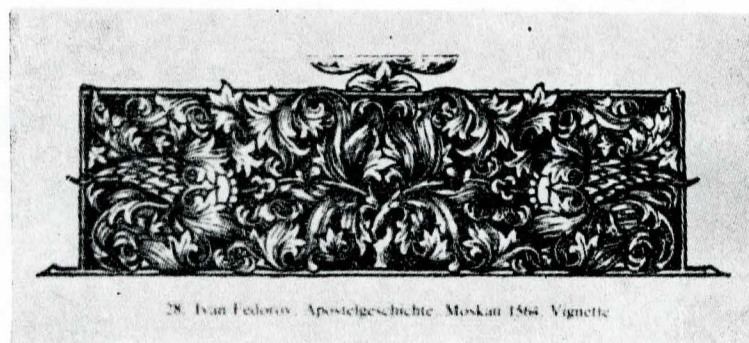

Fig. 9. Tipăritură rusească, 1584.

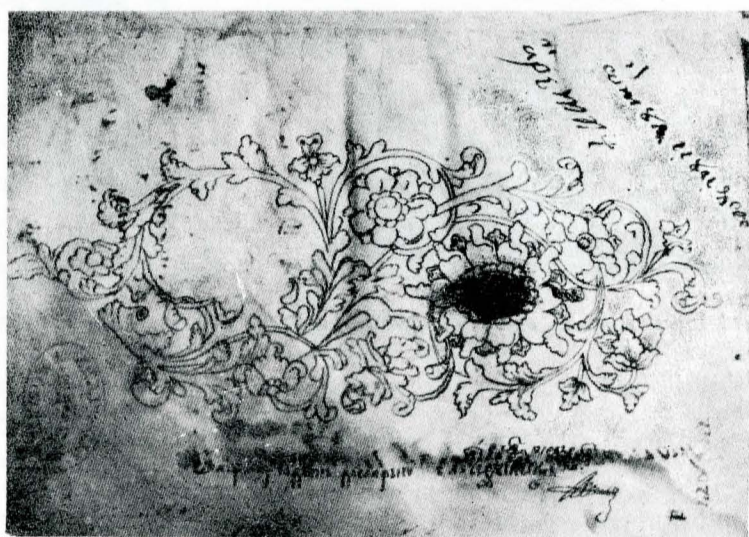

Fig. 10. Leter logofăt, Învățăturile lui Vasile Macedoneanul, f.1.

sau posterioară. Ultimele două cazuri sînt semnificative pentru situații în parte similare celei pe care, cu o jumătate de veac înainte, Matei Basarab o caracteriza drept „setea și foamea de carte și de duh”²⁷ a celor din Țara Românească. Tradiția îndelung încetățenită a co-

²⁷ Idee exprimată în *Prefața la Molitvenicul slavon*, tipărit la Cîmpulung în 1635 (apud N. Hodoș și D. Simonescu, BRV, IV, p. 184)

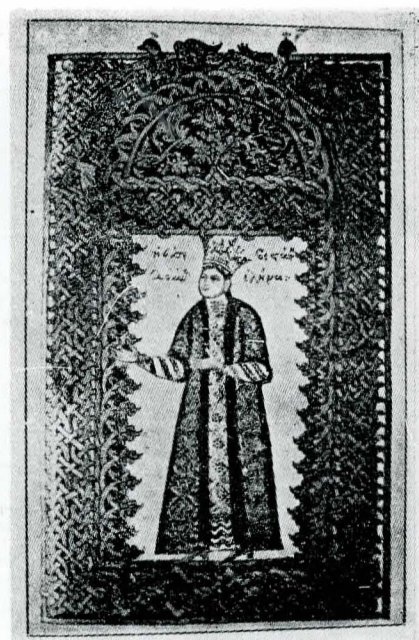
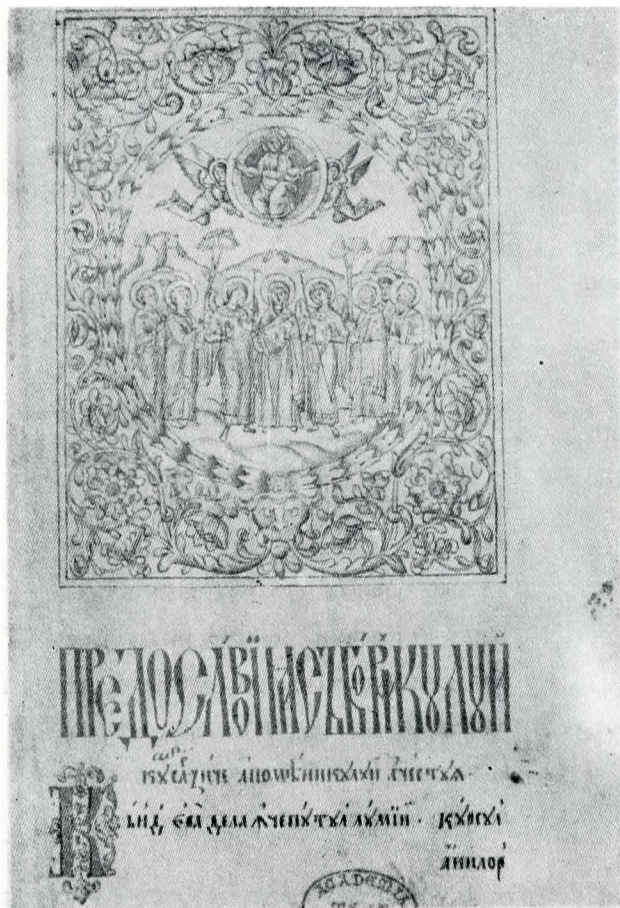

Fig. 12. Anthem, *Tetraevangeliarul* dat de Matei Basarab și Doamna Elina, Patriarhiei din Alexandria.

Fig. 11. *Pomelnicul Mitropoliei Țării Românești*, frontispiciu.

pierii și a circulației cărții manuscrise, cât și probabila imposibilitate de a-și procura rapid exemplarele tipărite fac să se mențină încă vie activitatea copiştilor, solicitați evident și pentru cărți care vor vedea doar târziu sau deloc lumina tiparului, dar utile sau larg gustate de cititori.

Din cele 67 de manuscrise studiate numai 11 nu au menționat numele copistului²⁸, la majoritatea dintre ele fiind notat de către acesta și locul în care manuscrisul a fost scris. Se poate urmări, astfel, activitatea anumitor scriitori și chiar se pot defini preocupările lor artistice. Primul dintre ele, care continua cu siguranță vechea tradiție aulică a Țării Românești, este cel domnesc, din București. Cel de-al doilea, care funcționa alături de el, este cel de la Mitropolie. Din ele provin cu siguranță manuscrisele pretentioase, somptuoase chiar, ca *Liturghierul lui Brîncoveanu*, *Nomocanonul lui Manuil Malaxos*, *Psaltichia românească a lui Filothei sin agăi Jipei*, și probabil „Capitolele” cuprinzând *Învățăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon*. La toate poate fi observată o certă înrudire cu documentul solemn somptuos, al vremii, marcat de aceleași tendințe stilistice și uneori realizat de aceiași copişti oficiali.

Poate cel mai semnificativ în acest sens este hrisovul dat de Constantin Brîncoveanu în 1702 mănăstirii Dintr-un Lemn, prin care îi întărea proprietățile din orașul Slatina. Inițiala ca și grafia sînt identice cu cele din ultima lucrare citată, a cărei copie este semnată de Lefter logofăt. (v. supra nota 26).

Alte scriitori funcționează pe lîngă mănăstiri. În cel de la Cîmpulung activează laici, precum deja citatul Păun grămatic, ori preoți mireni, ca Nicola²⁹. Cel de la Bistrița își continuă o mai veche activitate, iar cel de la

Hurez ia naștere în 1691, cînd primul egumen al așezării de la Bistrița, — după cum aflăm dintr-un manuscris al zămîntului, care nu este Ioan, cel binecunoscut³⁰, ci Paisie monahului Nicolae din Brîncoveni³¹ — care îi cere acestuia din urmă să copieze *Viața preacuviosului Nifon*³², iar în anul următor un *Molitvenic* slavo-român³³. Se copia aici nu doar elegantul *Pomelnic*, scris de egumenul Ioan însuși³⁴ și decorat cu miniatura sfinților protectori ai mănăstirii, dar mai cu seamă carte uzuală, necesară folosului spiritual al obștii călugărești³⁵. Același caracter îl are scriptoriul de la Episcopia Rîmnicului, înfloritor

măticul”; ms. 210, semnat „az Nicola monogreashnic” și ms. 408 semnat „Ierei Nicola”, iar lui Nicola preotul ms. 2101 — semnat „Nicola logofăt”; ms. 2358, semnat „Popa Nicola” și ms. 3722 semnat „Ierei Nicola”. De fapt, este probabil vorba fie despre un singur personaj, activ între 1686 și 1710, întii grămatic, apoi logofăt și probabil preot post 1697, sau despre două personaje diferite, unul mirean, celălalt preot, purtînd același nume, dar ale căror lucrări se repartizează diferit.

³⁰ Toate comentariile de pînă acum referitoare la Mănăstirea Hurez îl numesc pe Ioan primul stareț chiar atunci cînd citează însemnarea autografă de pe „Ceaslov”-ul său (vezi supra nota 2) care datează din 1692 sept. 20, deci de la o dată la care mănăstirea Hurez data ca instituită, chiar dacă ansamblul construit și biserica erau de abia începute de doi ani (cf. Radu Greceanu, *Viața lui Constantin Vodă Brîncoveanu*, Ed. BPT, *Cronicari munceni*, 3, p. 31: „Într-acest an (1690) s-au apucat mărirea de mănăstirea de Hurezi den temelie a o face cu multă osîrdie și cheltuială, ispravnic trimișînd pre Părvul Cantacuzino vel stolnic de au căutat loc ca acela (pe) care s-au pus temeliia de s-au făcut mănăstirea”. Atunci a fost desigur conform obiceiului, numit și un egumen. Scriptoriul începuse deci să funcționeze înainte chiar de a se pune pisană de la biserica mare, în iunie 1692 (ap. N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, II, p. 184—185).

³¹ BAR, ms. rom. 2462, f. 173v: „... Și s-au scris din porunca cinstiului și preacuviosului părintelui Paisie arhimandritul care au fost egumen sf(i)ntei mănăstiri Bistriței, iară acum den mila lui Dumnezeu și porunca prealuminatului și slăvitului mării sale domnului nostru Io Constantin B(a)sarab Voevoda se află năstăynic la sv(i)nta mănăstire a mării sale cea noao ce se cheamă Urezii... vă lealo ot săzdanîia mira 7199 a ot Rojdenie Hristovo lealo 1691 ...” (subl. TS).

³² Ibidem.

³³ BAR, ms. rom. 2465, f. 181; „Accastă cărțicea o am scris eu Nicolae monah ot Brîncoveni, cu cheltuiala și cu porunca sf(i)ntei sale părintelui(i) Paisie egumenul de la sf(e)ti Costandin însă de la Urezi, de la mănăstirea domnească(a) mării sa(le) Io Costandin Voevoda ... 7201”.

³⁴ BAR, ms. rom. 1396, început în 1699.

³⁵ *Rînduiala călugăriei*, 1695, BAR, ms. 2191; *Scara lui Ioan Climax*, 1693, BAR, ms. 2512; *Scara lui Ioan Climax* sfîrșitul sec. XVII., BAR, ms. 2650; *Mintuirea păcătoșilor*, 1696, BAR, ms. 2174; *Miscelaneu teologic*, 1704, BAR, ms. 2518, etc.

²⁸ Cu excepția BAR, ms. rom. 1320, reprezentînd un miscelaneu care cuprinde diferite notații particulare, unele cu caracter casnic, toate celelalte manuscrise se află astăzi în colecții străine, din descrierile publicate nereieșind cine a copiat respectivele manuscrise.

²⁹ G. Strempe, *op. cit.*, p. 162—165, separă, atribuind la doi copişti diferiți, ambii purtînd numele de Nicola, cele 7 manuscrise aflate la BAR. Faptul ar fi avut sens dacă ele nu ar fi fost atribuite astfel: lui Nicola Grămaticul, ms. 1327, semnat „Nicola Grămaticul”, lucrat pentru ieromonahul Iosif ot Dălgopol; ms. 1357 — semnat „Nicola Gră-

Fig. 13. *Panegiricul lui Constantin cel Mare. Împărații Constantin și Elena.*

Fig. 14. Sebastian Hann, *ferecătură*.

sub păstoria lui Ilarion, comanditarul și posesorul a numeroase cărți, în care activează grămaticul (ulterior lo-gofăt și apoi monah) Vlad Căzănescul³⁶.

Caracterul în general util al acestor cărți, destinația lor — cu unele excepții notabile — colectivă, nu implică neapărat și decorația lor specială, deși nici nu o exclude, dar îi conferă anume note caracteristice. Marca generală a tuturor aproape este nemărturisita tendință de a se apropia de cartea tipărită. Mirajul tiparului are atîta forță încît întreaga estetică a cărții manuscrise de epocă este redevabilă celei ieșite de sub teascurile diferitelor tipografii: punerea în pagină, titlurile, inițialele, grafia îngrijită și egală, ornamentica constînd din imagini în plină pagină, din frontispicii, inițiale decorate, viniete.

Semnificativ în acest sens mi se pare și următorul fapt: la sfîrșitul tomului care cuprinde *Evangheliarul* copiat în 1686 de grămaticul Nicola (BAR ms. rom. 1327), după filele rezervate „calendarului“, la f. 265 el compune „Versuri politicești 7“, idee preluată din cartea tipărită, unde acestea erau însă plasate la început, avînd semnificație encomiastică. La Nicola sînt, dimpotrivă, cuvinte de mulțumire pentru ajutorul divin acordat la copierea „Scripturii“.

Dar cartea tipărită constituie nu doar un model pentru conceperea unui codice, ci și un izvod pentru ilustrația lui. Faptul în sine nu poate surprinde și nici nu este nou. Rezumîndu-ne la tradiția Țării Românești, încă la începutul veacului al XVII-lea, Matei, mitropolitul de Myra și egumen la Dealu, folosea pentru ilustrarea manuscriselor sale decalcuri după cărți religioase tipărite la Wilna sau chiar gravuri decupate de pe unele cărți occidentale, lipite pe propria copie și colorate³⁸. Metoda decalcului se transmite prin ucenicii săi, activi în scrip-

toriile lui Matei Basarab, precum Anthim, celebrul copist și miniaturist al somptuoaselor *Tetraevangheliare* dăruite de voievod Patriarhiilor Răsăritului³⁹, sau autorul necunoscut al *Slujebnicului* mitropolitului Ștefan⁴⁰ pînă în epoca lui Constantin Brîncoveanu. Trei din cele patru miniaturi în plină pagină — cu portretele evangheliștilor Matei, Marcu și Luca, din *Evangheliarul* din 1686⁴¹ sînt luate de grămaticul Nicola, copistul său, din aceeași sursă folosită de Matei al Mirelor: *Biblia* de la Wilna, tipărită în 1575 de Petr Mstislavec⁴² (fig. 3 a, 3 b). Se poate observa că, spre deosebire de deja amintitul Anthim, care folosește aceeași sursă doar pentru cadrul arhitectonic al imaginii⁴³, pentru figurile evangheliștilor recurgînd la o altă, necunoscută, Nicola preferă folosirea modelului personajului așezat (fig. 4), simplificînd aproape total decorul baroc al ancadramentului. El inversează, ca și în originalul de la Wilna, cunoscutul simbol al lui Ioan — vulturul — cu leul lui Marcu. Pentru imaginea lui Ioan (fig. 5) el preferă o altă sursă, folosită și de Matei al Mirelor în *Lectionarul* lui Arsenios, realizat de el în 1596, aflat azi într-o colecție din New York⁴⁴ (fig. 6).

Tot la sursa tipăriturii de la Wilna recurge autorul, nouă necunoscut, al miniaturilor din *Liturghierul* scris în 1694 și păstrat în colecțiile Academiei Sîrbe de Științe de la Belgrad⁴⁵. Singurele două pagini reproduse de V. Cîndea, cu imaginea evanghelistului Luca, plasată pe verso-ul foi de vizavi de textul slujbei de la sîrbătorirea sa din luna octombrie, folosesc același izvod deja amintit, cu figura sfîntului plasată într-un cadru arhitectonic mai simplu, după unele indicii și el copiat după altă sursă.

Mai puțin lesne de identificat, dar cu certitudine pre-

³⁶ BAR, ms. 2511, din 1692—1693; ms. 3190, de la sfîrșitul secolului XVII; ms. 2517, din 1699. El s-a călugărit în mănăstirea Hurez, în folosul căreia își întocmea testamentul în 1712 (apud T.G. Bulat, *Ioan arhimandritul, întîii stareș al mănăstirii Hurez*, în „MO“, 1966, nr. 5—6, p. 438—439). Semnătura acestui Vlad grămaticul apare și pe un manuscris aflat la Viena, *Ermologhion grecesc*, copiat de protopsaltul Ștefan, ante 1688; însemnările lui Vlad Căzănescul în calitate de proprietar la f. 65v, 249 (apud N. Iorga, *op. cit.*, p. 250).

³⁷ Olga Gratziou, *Die dekorierte Handschriften des Schreibers Matthaios von Myra. (1596—1624). Untersuchungen zur griechischen Buchmalerei um 1600*, Athen, 1982, p. 152, fig. 46, 48, 49.

³⁸ *Ibidem*, fig. 50, 52.

³⁹ *Ibidem*, p. 128, n. 306; T. Sinigalia, *La miniature votive de l'époque de Matei Basarab. Implications, significations*, în „Revue Roumaine d'Histoire“, 1985, nr. 3, p. 243—244, fig. 5a și 5b.

⁴⁰ O. Gratziou, *op. cit.* 55, fig. 74—78. Imaginea Sf. Vasile cel Mare este copiată și pe „*Îndreptarea legii*“, tipărită în 1652 (*Ibidem*, pag. 77).

⁴¹ BAR, ms. rom. 1327.

⁴² V. supra nota 37

⁴³ T. Sinigalia, *op. cit.*, p. 240, fig. 2b, p. 241, fig. 3a; p. 243 fig. 5a, b.

⁴⁴ O. Gratziou, *op. cit.*, fig. 24.

⁴⁵ V. Cîndea și C. Simionescu, *Prezențe culturale românești, III, Bulgaria, Iugoslavia, Grecia, București, 1987*, p. 51.

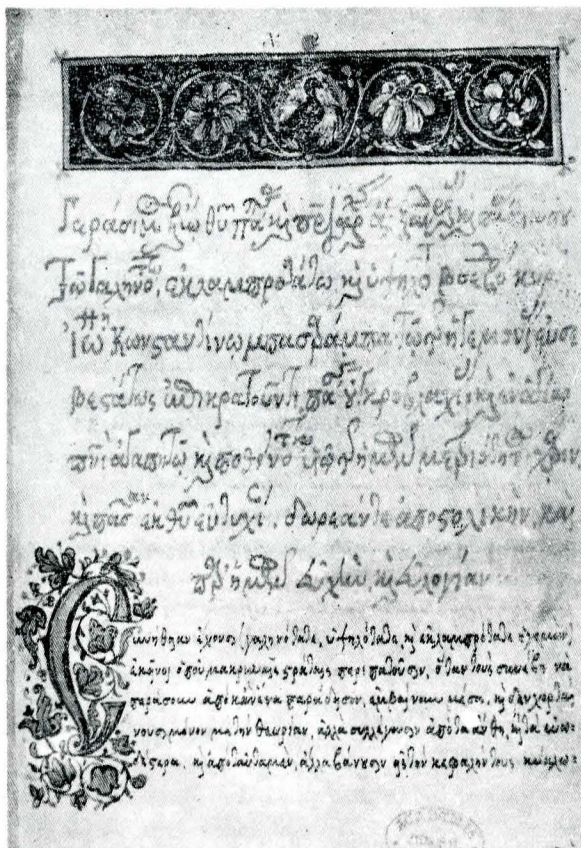

Fig. 15. Panegiricul lui Constantin cel Mare — „Închinare către Constantin Brîncoveanu“, pagină de titlu, versiunea grecească.

Fig. 16. Panegiricul lui Constantin cel Mare — „Închinare lui Constantin Brîncoveanu“, pagină de titlu, versiunea română.

luate, inspirate, compilate sau prelucrate din cărți tipărite — fie ele lucrări independente, fie culegeri de modele, despre care știm cu siguranță că circulau în țările române încă din secolul al XVI-lea⁴⁶ (fig. 9), folosite de tipografi ca și de copiii de manuscrise — sînt cadrele decorative ale unor pagini de titlu, ca de pildă cel din *Psaltichia* lui Filothei sîn agăi Jipei,⁴⁷ sau foarte numeroasele frontispicii din multe manuscrise din seria celor de care ne ocupăm. Printre acestea, un loc aparte îl dețin cele din partea grecească a „Panegiricului” lui Constantin cel Mare, alcătuit de patriarhul Gherasim de Alexandria⁴⁸ sau cele ale lui Lefter logofăt cuprinzînd „Cele ale lui Vasilie împărat cuvinte către fiul său Leon”⁴⁹. Pagina de titlu, a acestui ultim manuscris, cu un frontispiciu în formă de II, decorat cu vrejuri cu flori mari de acant aurite, cuprinde vulturul bicefal cantacuzin (fig. 7), imagine heraldică ce pare a indica destinația cărții: unul din fiii voievodului sau, poate mai curînd, ai stolnicului Constantin Cantacuzino, Ștefan sau Radu, întrucît stema nu cuprinde și însemnele puterii: buzduganul și spada. Tot ornamente de acest tip, vrejuri învolburate de acant, cu frunze și flori mari, desenate în tuș și acuarelă, sînt folosite de grămăticul Nicola pentru decorarea frontispiciilor din *Evanghelia* din 1686⁵⁰ (fig. 8) sau din *Tîlcuirea Evangheliilor* de Theofilact, arhiepiscopul Bulgariei⁵¹.

Un argument hotărîtor în favoarea copierii unor compoziții decorative preexistente îl constituie prezența în manuscrisul lui Lefter și în *Evanghelia* lui Nicola a cite unei pagini care nu lasă nici un dubiu asupra procedurilor autorilor. Pe fila 1 a lăxosului tratat copiat de Lefter, care îi poartă și semnătura — „O am ținut în gîndul meu de o am făcut eu Lefter logofăt snă Neagu logofăt” — se află un vrej sinusoidal de acant, cu flori mari, de o formă perfectă, care este în parte conturat cu tuș negru și chiar hașurat pentru sugerarea volumului (fig. 10), iar în parte păstrat sub forma brută a

copiei de pe un izvod, făcută probabil fie cu o hîrtie subțire cu versoul înroșit cu un strat de cinabru, fie cu o coală unsă cu o grăsimă pentru a o face transparentă, pentru transpunerea căreia s-a folosit altă hîrtie „copiativă” sui-generis. La fel a procedat grămăticul Nicola, care a copiat greșit, fără a mai avea puțința să îl șteargă, chipul evanghelistului Luca, nu la locul prescrist, pe pagina de vizavi de începutul textului *Evangheliiei* sale (unde de altfel și apare conturat cu tuș și colorat), ci pe cea din fața *Predosloviei* la *Evanghelia* sa.

Pe fila 71 r. se păstrează conturul foarte fin, negru, al unui desen copiat, care la o examinare atentă permite descifrarea numelui lui Marcu, însoțind însă simbolul lui Ioan, la fel ca și în modelul deja amintit de la Wilna (vezi supra, p. 22). Desenul nu a fost terminat, ci recopiat încă o dată, la locul canonic prescrist, la f. 74 r.

Ca tehnică, odată copiate, aceste ornamente erau conturate cu tuș negru, apoi colorate în acuarelă și prevăzute cu hașuri menite să confere forme volum, după modelul gravurilor. Pentru cromatică, se observă chiar anume preferințe, caracteristice epocii: roșu cinabru și roșu carmin cu nuanțe ce merg pînă la violet — în ideea de a sugera purpura — verde-iarbă, ocru-galben, foarte rar aur, puțin albastru.

O altă sursă de inspirație pentru decorația desenată o constituie tipăriturile din Țara Românească. Este cazul *Pomelnicului Mitropoliei Țării Românești*⁵², alcătuit în 1696—1697 (fig. 11), pe al cărui frontispiciu apare scena „Înălțării” (de fapt hramul bisericii Mitropolitane din Tîrgoviște, iar hramul Mitropoliei bucureștene era Sf. Împărați, deși scaunul vlădicesc se mutase la București încă din 1668⁵³), care are ca sursă imaginea cu temă similară — dar interpretată — din *Îndreptarea legii*, tipărită în 1652, în vremea lui Matei Basarab⁵⁴, mai vechea tradiție ornamentală a Țării Românești găsindu-și astfel continuitatea firească în epoca brîncovenească. Această continuitate, ce se poate observa pe mai multe planuri și la niveluri diferite în întreaga artă brîncovenească, cu toate

⁴⁶ vezi BRV vol. I passim.

⁴⁷ BAR, ms. rom. 61, f. 4v., 5, 8, 68, 227.

⁴⁸ BAR, ms. rom. 766.

⁴⁹ BAR, ms. rom. 1805.

⁵⁰ BAR, ms. rom. 1327.

⁵¹ BAR, ms. rom. 201.

⁵² BAR, ms. rom. 2101, din 1696—1697.

⁵³ ASB, Documente muntenesti, LVIII/66-doc. din 1668, iun. 8

⁵⁴ BRV, I., p. 50.

mutațiile care au fost în timp semnalate^{54bis} poate fi remarcată pînă la un punct și în arta ornamentării cărții manuscrise. Dar în acest domeniu, creația care poate fi asociată cu numele lui Brîncoveanu marchează un sfîrșit de drum. Operele realizate în timpul domniei sale — evident cele împodobite cu miniaturi și cu decor somptuos — sînt ultimele din marea serie inaugurată în Țara Românească cu *Evangheliarul* lui Nicodim din 1404—1405 și strălucit ilustrată în secolele XVI și XVII.

Miniatura din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și din primele două decenii ale secolului următor (de pildă, ilustrațiile cărților populare sau cele de pe manuscrisele lui Dionisie Eclesiarhul) se revendică de la alte surse, sînt redevabile unei alte gândiri plastice, folosesc alte mijloace și, în ultimă instanță, servesc — prin tipul de carte cărora le sînt destinate (povestiri, condici) altor scopuri.

Revenind la continuitatea din epoca brîncovenească, o remarcă de ordin cultural se impune însă aici. Oamenii și vremurile s-au schimbat. Dacă Matei Basarab tipărea carte pentru vorbitorii de limbă slavonă în biserică⁵⁵ și dăruia Patriarhiilor Răsăritului somptuoase manuscrise grecești, în vechea tradiție bizantină⁵⁶ (fig. 12), Brîncoveanu preferă să răspîndească în Siria și în Georgia carte tipărită în țara și în limba respectivă⁵⁷. Dar faptul nu înseamnă că el, iubitorul de lux și fast aulic, nu aprecia codicele luxos, cu scriere elegantă, împodobit cu miniaturi prețioase și frontispicii și inițiale de aur. Cîteva din lucrările cercetate sînt semnificative în acest sens.

În ordine cronologică, prima este manuscrisul bilingv (partea I — grec, partea II — român) intitulat „*Cuvînt de prăznuire la marele singur biruitorul și prea slăvitul împărat și întocma cu Apostolii Costandin, alcătuit de patriarhul Gherasim al Alexandriei în onoarea lui Constantin Brîncoveanu probabil cu ocazia primei sfîntiri a bisericii mănăstirii Hurez și „scos la lumină de pre limba grecească pre limba românească și /.../ scris precum să veade, prin osteneala smeritului și mai micului tuturor robul și rugătoriu mării sale ermonah Athanasie ot Agapia“ în anul 1692*”⁵⁸.

În funcție de cele două părți deosebite ca limbă, diferă și decorația. Întregul text este precedat de miniatura în plină pagină reprezentîndu-i pe Constantin și mama sa Elena, sprijinind între ei o cruce înaltă, pe care — contrar iconografiei obișnuite — se află imaginea Răstignitului. Cei doi, identificați prin inscripții grecești, „Aghios Constantin“ și „Aghia Eléni“ (fig. 13), sînt înveșmîntați în haine imperiale, colorate în ocră auriu, cu galoane și lorosuri decorate, purtînd coroane înalte, deschise, cu pietre prețioase și aureole de aur. Tipul de realizare a figurilor, ca și stilizarea anatomică și fondul albastru închis presărat cu stele duc cu gîndul la folosirea unui model preexistent pentru pictura murală. Prezența Răstignitului marchează aici prima apariție a acestei rarități iconografice aflată aproape în exclusivitate doar în ambianța artistică a Hurezului. Ea mai apare în pictura murală a bisericii mari, realizată în 1692—1693⁵⁹, pe una din icoanele împărătești din paraclis, datată aprox. 1696—1697⁶⁰, cît și — fapte nesemnate pînă acum — pe ferecătura unui *Evangheliar* realizat în 1709 de meșterul sibian Sebastian Hann pentru mănăs-

^{54bis} Vezi în acest sens cea mai recentă sinteză asupra artei brîncovenești la R. Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern*, București, 1987, vol. II, cap. 7. „Deceniile brîncovenești între inovația cantacuzină și istorismul basarabesc“, p. 63—117.

⁵⁵ V. Cîndea, *Umanismul lui Udrîște Năsturel și agonia slavonismului cultural în Țara Românească, în Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979, cap. *Politica culturală a lui Matei Basarab: redresarea prin tradiție*, p. 40—47.

⁵⁶ v. supra nota 39.

⁵⁷ BRV, I, p. 360; IV, p. 28, 32—33, 33—34, 38—40.

⁵⁸ BAR, ms. rom. 766.

⁵⁹ I. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, II, București, 1908, p. 185—186.

⁶⁰ Al. Efremov, *Portrete de donatori în pictura de icoane din Țara Românească*, în „BMI“, 1971, nr. 1, p. 43, fig. 9.

Fig. 17. Pomelnicul mănăstirii Hurez. Împărații Constantin și Elena.

Fig. 18. Rinduiala călugăriei.

tirea Hurez⁶¹ (fig. 14) și pe epitrahilul brodat de Despi-netas, decorat și cu portretele donatorilor, destinat tot Hurezului în 1700^{61bis}, dar și pe peretele vestic al naosului bisericii din Doicești — Dîmbovița (1706), nepublicată pînă în prezent.

Cadrul ornamental al miniaturii cu Sf. Împărați — floral, cu un chip de înger cu aripi desfăcute, de tipul celui înfîlțit pe cartea tipărită sau în sculptura ancadramentelor cantacuzine și apoi brîncovenești, pe mijlocul laturii superioare, și cu un mascheron pe cea inferioară — este redevabil repertoriului decorativ al Renașterii.

Titlul grecesc, scris cu aur, al „Închinării“ către Constantin Brîncoveanu, este marcat de un frontispiciu prelung (fig. 15), în centrul căruia se află o pasăre asemănătoare cu un phoenix, plasată într-un medalion delimitat de limbi roșii, ce par a sugera focul, iar ideea a subliniat renașterea noului Constantin în persoana voievodului Țării Românești. Din marea inițială C pleacă un vrej cu frunze și flori de aur. Fila 5, la care începe textul *Panegiricului* propriu-zis, este decorată cu un frontispiciu în II larg deschis, marcat în centru de stema Țării Românești, cu pasărea de aur, ridicînd mîndră ciocul cu crucea, detașată pe fondul albastru cu flori de aur. Titlul este scris cu aur coloidal, la fel cu inițiala Φ, din care pleacă flori roșii și aurite.

Versiunea românească, datorată lui Athanasie de la Agapia, deci un moldovean, prezintă o decorație total diferită ca gîndire plastică și ca realizare, semn — ca și grafia textului scris — că este realizată de două persoane diferite. Este posibil ca textul grecesc să îi aparțină patriarhului însuși sau unui copist din anturajul său. Este cursiv, de mînă, iar la sfîrșitul „Închinării“ poartă pecetea patriarhală și anul 1692.

Textul românesc începe la f. 67, cuprinzînd sub un frontispiciu rectangular titlul „Închinării“ scris cu semi-unciale de aur, în aceeași scriere extrem de îngrijită și de elegantă caracteristică lui Athanasie (fig. 16). În centrul frontispiciului, într-un medalion delimitat de lauri de aur, apar Împărații Constantin și Elena, în varianta clasică a acestei teme iconografice — semn că inovația, cu imaginea Răstignitului, apărută chiar în același manuscris, nu era total acceptată sau doar neînțeleasă, ori, poate, chiar posterioară scrierii versiunii românești. Figurile, ca și întreaga ornamentație florală, trasate cu tuș și colorate cu aur coloidal, marcat de hașuri și șiruri de perle, se detașează pe fondul rămas alb al hîrtiei ușor cerate. Inițiala ω se desprinde dintr-o floare mare de aur,

⁶¹ Viorica Guy Marica, *Sebastian Hann*, Cluj, 1972, cat. 64, p. 173—174.

^{61bis} M.A. Muricescu și A. Dobjanschi, *Broderia românească*, București, 1986, p. 32.

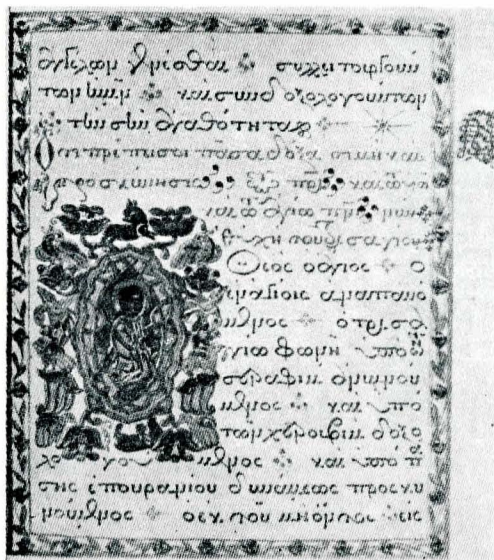

Fig. 19. *Liturgierul* lui Constantin Brîncoveanu — pagina cu monogramă, marginală, a voievo-dului.

Fig. 20. *Liturgierul* lui Constantin Brîncoveanu — pagină de titlu la *Liturgia* lui Ioan Gură de Aur.

Fig. 21. *Nomocanonul* lui Manuil Malaxos, Stema Țării Românești.

cu petale animate de mișcare. Același fast decorativ, de un bun gust desăvârșit, caracterizează și cel de-al doilea frontispiciu, diferit însă ca structură și realizare, care marchează începutul „Panegiricului”.

O lucrare înrudită tematic cu miniatura din acest manuscris, dar destul de diferită plastic, este cea din fruntea *Pomelnicului Mănăstirii Hurez*, scris de egumenul Ioan în 1699⁶². (fig. 17). Ea nu provine din scriptoriul domnesc, ci din cel al mănăstirii. Concepută într-o manieră mai apropiată de cea a picturii de icoane, nu este sigur dacă ea îi poate fi atribuită lui Ioan ori poate unuia din numeroșii pictori aflați în acest moment angajați sau în curs de a se forma pe marele șantier-școală al Hurezului⁶³. Dar dovada că preocuparea pentru manuscrise prevăzute cu miniaturi exista chiar în scriptoriul monastic este prezența, în fruntea unei cărți de ritual, *Rînduiala călugăriei*, destinată schitului Sf. Apostoli, a unui desen acuarelat reprezentând scena solemnă, dar comună în mediul Hurezului, a primirii unui tinăr în cinul călugăresc de către însuși egumenul Ioan⁶⁴. (fig. 18).

Cea de-a doua carte somptuoasă din epocă este așa-numitul *Liturgier al lui Constantin Brîncoveanu*, păstrat în Muzeul de Artă⁶⁵. Avînd principalele miniaturi și ornamente descrise detaliat și publicate încă acum o jumătate de secol⁶⁶, nu vom mai reveni în mod special asupra lor.

Din punctul de vedere al evoluției gustului, codicele — realizat în mod evident la comanda lui Constantin Brîncoveanu, al cărui nume apare de câteva ori în cuprinsul manuscrisului (f. 18v, 19v, 46v, 50v), scris cu litere de aur pe fond roșu și însoțit de cele ale soției și părinților săi și doar ale unei singure fiice, Maria, doamna Moldovei — reprezintă o insolită îmbinare de elemente eteroclite: chenare florale policrome mărginite de aur și argint pe primele 14 file, uneori însoțite de complicata monogramă a domnului; frontispicii și inițiale complicate, miniaturi în plină pagină trădînd surse de inspirație diversă (fig. 19).

Diferite între ele, ca punere în pagină, decor ori chiar ca dimensiune a personajului reprezentat sau din punct de vedere al cromaticii, cele 3 pagini cu miniaturi reprezentînd fiecare pe unul dintre autorii *Liturgiilor*, au comună o anume tendință orientalizantă de aglomerare, de teamă de gol, dar și de nevoie de a introduce cît mai multe elemente cu semnificații simbolice. Din acest punct de vedere, poate că, în consens cu textul mai simplu al lui Grigore Teologul și miniatura care îl reprezintă, are

mai multă claritate și coerență.

Față de miniatura munteană cunoscută pînă la această vreme, *Liturgierul* aduce o tendință nouă: prezența unor elemente de factură rusească, recognoscibile atît în arhitectura fundalurilor, cît și în gama cromatică comună întregului manuscris.

Frontispiciile care marchează începuturile primelor două *Liturgii* sînt, de asemenea, redevabile unui gust oriental, tratat într-o manieră barocizantă, dusă la extrem (fig. 20). Elementele deja intrate în repertoriul ornamental al manuscriselor muntene (păunii afrontați, șerpii încolăciți, păsările de tot felul, florile mari de acant sau de mac, clopoștii etc.) intră aici în sinteze noi, supraaglomerate, dificil recognoscibile și subliniind impresia de fast, dar și de fabulos, pe care nu o pot contrabalansa cele cîteva elemente simbolice sau heraldice, ca potirul și azima ori vulturul bicefal cu coroană imperială.

Întregul manuscris este presărat de o mulțime de inițiale ornate cu elemente antropomorfe (f. 6, 36v), dar mai cu seamă cu animale fantastice, prinse în încolăcirile capricioase ale literelor, împletite cu lujerii cu frunze și flori, străjuite de păsări de aur și argint, prezența acestui din urmă metal conferind cromaticii manuscrisului un aer de fast neobișnuit, dar și calitatea unui unicat.

Dintre elementele ce nu trebuie omise în analiza acestui manuscris de excepție sînt eleganța punerii în pagină și perfecțiunea scrisului. Acesta din urmă se înscrie perfect în deja semnalata tradiție a manuscriselor grecești copiate în Țara Românească, inaugurată de mitropolitul Luca și de Matei al Mirelor, perpetuată — în scriptoriul domnesc sau poate și în cele ale unor mănăstiri închinete la locurile sfinte — prin elevii acestora, ca deja amintiții caligrafi și miniaturisti ai lui Matei Basarab (Anthim, Isaia, Iacobos) ori ca Daniil călugărul, autorul unui interesant manuscris decorat pe la mijlocul veacului⁶⁷. Din aceeași tradiție provin și schemele de bază ale ornamenticii inițialelor, recognoscibile sub profuziunea de elemente decorative și introduse în sinteze noi.

În orice caz, din tot ceea ce s-a păstrat pînă astăzi, această operă fastuoasă, databilă probabil în 1696 sau 1697⁶⁸, interval în care au murit atît fiica lui Brîncoveanu, Maria, Doamna Moldovei⁶⁹, dar și patriarhul Dionisie IV

⁶² BAR, ms. grec 1427, publicat de G. Stempel, *Miniaturi și ornamente în manuscrisele grecești ale Bibliotecii Academiei R.S. România*, în *BMI*, 1971, nr. 3, p. 45—46.

⁶³ A fost datat la sfîrșitul sec. XVII cf. C. Nicolescu, *Miniatura și ornamentul cărții manuscrise din țările române sec. XIV—XVIII*, Catalog expoziție Muzeul de artă al R.S.R., Buc. 1964, nr. 64, p. 45; G. Popescu-Vîlcea, *Miniatura românească*, București, 1981, p. 112, cat. 65, fig. 152, 153.

⁶⁴ Radu Greceanu, *Viața lui Constantin Vodă Brîncoveanu*, în *Cronici muntene*, 3, ed. BTT, București, 1984, p. 85.

⁶² BAR, ms. rom. 1396.

⁶³ Teodora Voinescu, *Școala de pictură de la Hurezi*, în *Omagiu lui George Oprescu*, București, 1961, p. 573—587.

⁶⁴ BAR, ms. rom., 2191, *Rînduiala călugăriei*, 1695, f. 3v.

⁶⁵ Manuscris nr. 23, Secția de artă veche românească.

⁶⁶ V. Brătulescu, *Miniaturi și manuscrise din Muzeul de Artă Religioasă*, București, 1939, p. 66—67, p. XXI—XXXII.

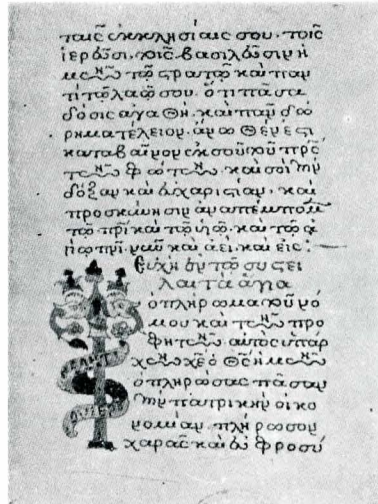

Fig. 22. Leontios ieromonah, *Liturghia lui Ioan Gură de Aur*, semnătura copistului.

Fig. 23. Matei al Mirelor, semnătura copistului.

Fig. 24. Împăratul Traian din *Istoria împăraților romani*, copiată de Ioan Mulaimis.

Seroglanul al Constantinopolului⁷⁰, menționat într-o rugăciune, constituie un unicat și o dovadă a posibilităților unui scriptoriu în care — deși lucrau călugări, ca acel Calinic, semnatarul manuscrisului — se executau comenzi domniei, în cea mai veritabilă tradiție aulică.

Prezența stemei Țării Românești pe o viniță din copia grecească a *Nomocanonului lui Manuil Malaxos*⁷¹ (fig. 21), ilustrat și cu miniaturi prețioase reprezentând scenele *Deisis*, *Soborul Apostolilor*, pe cei *Trei Ierarhi* și cele *Șapte Sinoade ecumenice*, a determinat atribuirea lui cel puțin unui destinatar din Țara Românească și din familia voievodului, dacă nu chiar copierea lui pe aceste locuri⁷². Iconografic și stilistic, el se deosebește de realizările cunoscute pînă acum la noi, dar faptul în sine nu exclude o comandă realizată într-o mănăstire din Grecia special pentru Țara Românească, ori recurgerea la un artist străin care să fi lucrat la noi. Un grec, Leontios ieromonahul, de pildă, cel semnat în două locuri pe un filacter răsucit în jurul unei inițiale (fig. 22), după exemplul lui Matei al Mirelor (fig. 23) și al lui Daniil monahul, copiază *Liturghia Sf. Ioan Gură de Aur*⁷³, în grecește, împodobind-o cu miniaturi în maniera elegantă a celor doi predecesori și destinînd-o egumenului grec de la mănăstirea Radu Vodă din București.

În atmosfera intelectuală a curții muntene, în mediul rafinat din jurul stolnicului Constantin Cantacuzino și în cel al Academiei domnești de la Sf. Sava înfloresc și o interesantă activitate de copiere a unor manuscrise grecești cu temă laică, de preferință istorice sau encomiastice.

Nu pentru calitățile artistice, dar pentru semnificația sa pe planul mentalităților epocii merită amintit marea interes vădit pentru istorie. Doctorul Ioan Mulaimis din Ianina, admiratorul Stolnicului⁷⁴, transcria și poate că tot el copia cele 148 de portrete-efigie, în tuș, ale împăraților romani, bizantini și romano-germani (fig. 24),

Fig. 25. Constantin Brîncoveanu, portret de pe *Harta Țării Românești*, Padova, 1700.

de la Caesar la Ferdinand de Habsburg, cel suit pe tron în 1558⁷⁵, după o *Istorie* încă neidentificată. Interesul pentru trecut, văzut prin prisma problemelor actuale epocii de care ne ocupăm — conflictele confesionale, Biserica Răsăritului — poate fi descifrat atît în copierea unei versiuni grecești a *Istoriei papilor* a lui Platina⁷⁶ ori în *Istoria patriarhilor Antiohiei*, alcătuită de patriarhul Athanasie IV Dabbas și închinată lui Constantin Brîncoveanu⁷⁷.

Dar și relatarea evenimentelor mai actuale suscită interesul: versiunea grecească aparținînd lui Ieremia Cavavela a lucrării *Asediul Vienei*, copiată de preotul Nicolae, care o și împodobește cu un portret — evident copiat după o gravură — al împăratului Leopold, cu un steag

⁷⁰ Hurmuzaki, *Documente*, XIV/2, p. 304, dec. CCCLIX „...răposatului Dionisie, fost patriarh al Țarigradului, care a adormit întru Domnul la Tirgoviște, în anul de la Hristos 1696 luna lui septembrie în 23”.

⁷¹ BAR, ms. grec 1149, publicat de G. Ștrempel, *op. cit.*, p. 36–38.

⁷² Ibidem p. 39–40.

⁷³ BAR, ms. grec. 938. G. Ștrempel, *op. cit.*, p. 46, care bănuiește că a fost lucrat la Athos și adus în București de egumenul Chiprianos de la Radu Vodă. Asemănarea izbitoră însă cu grafia și decorul unor manuscrise grecești realizate anterior în Țara Românească ne determină să presupunem că a fost lucrat aici.

⁷⁴ BAR, ms. grec, 968, G. Ștrempel, *op. cit.*, p. 41, consideră că ultima imagine îl reprezintă pe împăratul Leopold I; în realitate — așa cum o indică textul — este vorba de Ferdinand de Habsburg, urcat pe tron în 1558. Ioan Mulaimis nu este chiar „un oarecare” (ibid), ci un medic din Ianina, „locuind în Bucureștii Valahiei” bine cunoscut în epocă, care în noiembrie 1694 îi închina stolnicului Constantin Cantacuzino, pentru care își exprimă admirația, o lucrare de medicină privind descrierea maladiei numite în mod curent „dropică” (Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 295–296, nr. CCCVIII).

⁷⁵ v. nota anterioară, lucrare copiată în 1687.

⁷⁶ Viena, Cat. Hunger, 23, apud V. Papacostea, *op. cit.*, 280.

⁷⁷ Viena, cat. Hunger 85, ap. V. Papacostea, *op. cit.*, loc. cit., lucrare alcătuită în 1702 și dedicată lui Constantin Brîncoveanu.

turcesc capturat, dar și cu stema Țării Românești, este dăruită de comanditarul său, vel spătarul Constantin Brîncoveanu, unchiului său Șerban Voievod, în 1686⁷⁸.

Dar fostul vel spătar ajunge curînd pe tronul Țării Românești, iar în cinstea jubileului de 25 de ani de domnie, monahul Filothei sîn agăi Jipei, de la Mitropolie, îi dedică lui Constantin Brîncoveanu, *Psaltichia românească*⁷⁹, operă muzicală cuprinzînd cîntări de cult, binecunoscută, a cărei importanță pe plan cultural nu e cazul să o reanalizăm aici⁸⁰.

Dar, în contextul preocupărilor de pînă acum, ea merită a fi reținută, dată fiind decorația sa ieșită din comun.

Pagina de titlu, ale cărei compoziție și ancadrament imită o tipăritură, are pe verso portretul Voievodului, prins într-o ramă bogat decorată (fig. 1). Caracterul omagial al miniaturii este evident, ea ocupînd locul pe care, într-o carte tipărită, îl dețineau versurile la stemă. Atribuită în general alcătuitorului și copistului manuscrisului, lui Filothei însuși, deși pare o copie ușor ac-

⁷⁸ Londra, British Library, Add. Ms., 38890 în catalogul expoziției „Documente privind istoria României în colecții britanice”, București, 1982, cat. 24, p. 24–25.

⁷⁹ BAR, ms. rom. 61.

⁸⁰ Sebastian Barbu Bucur, *Psaltichia românească a lui Filothei sîn agăi Jipei. I. Catavasier*, București, Ed. Muzicală, 1981, partea introductivă.

tualizată a portretului voievodului de pe *Harta stolnicului Cantacuzino* imprimată la Padova în 1700⁸¹ (fig. 25), miniatura indică unele calități artistice ale desenatorului. Tratată în maniera gravurilor de epocă, figura se detașează pe un fundal de nori, dar amintește — prin prezența lui Christos binecuvîntînd — de tablourile votive din pictura murală, atît de familiare lui Filothei. Ea surprinde prin o anume siguranță și finețe a desenului, mai cu seamă în ceea ce privește redarea chipului și sugerarea materialității diferite a veșmintelor: brocartul și hermina, gugiumanul domnesc cu egretă de modă mai curînd poloneză. Cadrul floral — ca o ramă barocă — se apropie ca motiv, perfecțiune a desenului, siguranța ductului și sugerarea volumului de realizări cu morfologie similară din alte genuri de artă — sculptura în piatră și în lemn, broderia, argintăria care, introduse în sinteze asemănătoare, dau marca stilistică a epocii celui pe care Filothei îl numește „*Blagocestivul, prealuminațul, preaînălțatul... Domn Io Costandin Basarab Voievod a toată Ungrovlahia, marele Brîncovean*”⁸².

⁸¹ C.C. Giurescu, *Harta stolnicului Constantin Cantacuzino*, în *Revista Istorică Română*, 1943, extras.

⁸² BAR, ms. rom. 61, f. 5.

SUMMARY

The paper relies on the study of 67 manuscripts to be found in the library of the Socialist Republic of Romania, or made known by means of certain publications. Although there are still unsolved problems concerning the miniature and ornament-patterns of the manuscript-books of the age (the research is only at its beginning), nevertheless one can draw certain basic conclusions. The first one derives from the extremely great variety of the themes belonging to the works widely circulated in copies in the Brîncoveanu age, alongside with the entire important development of the local printing-presses and the spreading of an important number of books printed in most of the best known European centres. This has as a result the adapting of the ornament-patterns, first of all from the viewpoint of the iconographic themes, diversified according to the cult or ritual books, commemorations and panegyrics, historical, monastic or entertainment literature.

The works came from various copying-offices. For most of them we know the name of the transcriber, the year and the place in which the codex was written. We have the possibility to differentiate stylistically and qualitatively the copying-offices, which bear an obvious social mark: the princely one, continuing the old, court tradition of the Romanian Country. The following works find their origin there: *Liturghierul* (Litur-

gical Book) of Constantin Brîncoveanu. The *Panegyric of Constantin the Great*, *The Teachings of Vasile Macedoneanul to his Son Leon*, probably *Nomocanon of Manoil Malaxos*, the monastery ones, as well as the one from Hurez, recently built, or the one from Cimpulung, a little older, in which laymen and priestes were working together, among whom the extremely active Nicola.

The printed book enjoyed a great prestige, it constituting a model for the manuscript-book — we refer both to Romanian works or those translated into Romanian, and Slavonic or Greek works — its illustrations and ornament-patterns being often transposed (even copied, interpreted or adapted to the transcribed codex).

Stylistically, the papers integrate in the general moment of the Brîncoveanu art, attempting at a synthesis, on the line of a programme continuity, of the traditional elements with strong accents of a baroque spirit, the miniature and ornament-patterns of the manuscript-book of this age representing the last, big chapter, in fact the end of a road, for the genre, which had started with the *Evangeliary* copied and decorated by priest Nicodim in 1404–1405 and brilliantly developed in the 16th and 17th centuries.

I. Argintăria, domeniu major al artei vechi românești

O mai veche prejudecată care, din păcate, își mai află și astăzi ecouri, plasa argintăria în rîndul a ceea ce Nicolae Iorga a etichetat, într-un moment de nefericită inspirație, drept categoria „artelor minore”. O etichetă discriminatorie care a condus implicit la ierarhii subiective ce au împărțit domeniile artei vechi românești în „arte majore” (arhitectura, pictura parietală) și „arte minore” (argintăria, broderia, arta prelucrării lemnului, sculptura decorativă ș.a.m.d.). Singura circumstanță „atenuantă” care ar putea fi avută în vedere față de aceste „grupe categoriale” propuse de eminentul savant poate fi aceea că la vremea respectivă arta veche românească se afla abia în etapele de început ale studiului sistematic și aprofundat și că cercetările — axate cu precădere asupra arhitecturii și picturii monumentale — nu se cantonasera încă și asupra celorlalte domenii ale artei care rămăneau astfel cvasinecunoscute din punctul de vedere al istoricului de artă. (În paranteză fie spus, cele câteva articole care au apărut pînă în anii '40 referitoare la „artele minore”, unele publicate chiar de N. Iorga, nu sînt altceva decît sporadice inventare cu foarte modeste aprecieri estetice). În subtextul acestei opinii, vădit depășită astăzi, „artele majore” ar fi acelea care „ar da tonul”, care ar defini cu alte cuvinte trăsăturile stilistice ale unei anume perioade din istoria artei vechi românești. Opinia pare să fi fost preluată la vremea respectivă din ambianța culturală occidentală și transferată în spațiul artistic românesc într-un mod necritic. Mai recente cercetări întreprinse sistematic și științifice asupra artei vechi românești infirmă categoric această subiectivă „clasificare”. Lucrările unor eminente cercetători aduc, acum, în discuție problema stilurilor în arta veche românească, ori însuși conceptul de „stil” implică, precum bine se știe, obligativitatea unei unități estetice în și între toate domeniile de creație ale unei perioade istorice. Propunîndu-ne în cele ce urmează să prezentăm câteva considerații ce privesc argintăria din perioada brîncovenească și implicit să încercăm să-i determinăm trăsăturile definitorii (stilistice), considerăm necesar un mic preambul privitor la problema stilurilor în contextul artei vechi românești.

Este știut că spațiul artistic autohton se definește (cel puțin pentru perioada secolelor XIV—XVIII) printr-un original proces de selecție și sinteză în care sînt implicate și necontestate influențe orientale și occidentale care și-au pus amprenta într-o măsură mai mare sau mai mică asupra fenomenului artistic românesc, conferindu-i tocmai acea originalitate atît de bine sesizată și de numeroși cercetători străini. Din păcate, ignorîndu-se tocmai faptul că fenomenul de sinteză definește trăsătura de originalitate a artei românești în întregul context european, s-a făcut simțită la noi tendința de a aplica necritic eticheta unor stiluri occidentale (romanice, gotice, Renaștere, baroc, rococo etc.) anumitor perioade din istoria artei vechi românești. Fără a ignora și a contesta prezența unor elemente ce țin de repertoriile stilurilor respective ni se pare totuși că a pune semnul egalității între unul din aceste stiluri din arta occidentală și formulele în care el s-a exprimat pe pămîntul românesc înseamnă clar a pune creația autohtonă sub semnul provincialismului, ceea ce nu corespunde cîtuși de puțin realității. Date fiind toc-

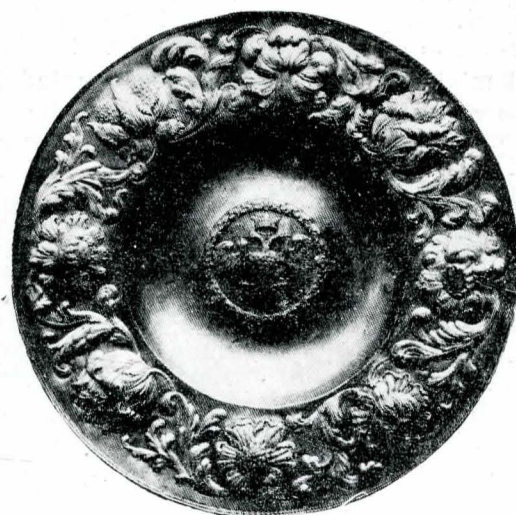

Fig. 1. Monogramistul „E.V”, Brașov. TALER DE CEREMONIE. 1680.

mai particularitățile (istorice, politice, economice, culturale, religioase) care dau specificitate și originalitate fenomenelor de structură și suprastructură este dificil să identificăm *similitudini* între aria de cultură românească și oricare din spațiile de civilizație europeană. Pentru a evita confuziile ce s-ar putea naște dintr-un astfel de mod de a interpreta fenomenele artistice, considerăm că este mult mai obiectiv și în spiritul unei realități a locului să vorbim de un romanice *românesc*, un gotic *românesc*, o Renaștere *românească*, un baroc *românesc* ș.a.m.d. conștințind astfel faptul că elementele acestor stiluri s-au manifestat pe un pat germinativ-spiritual și cultural-propriu spațiului carpato-danubiano-pontic, iar pe de altă parte pentru că, ideologic vorbind, goticul românesc sau Renașterea românească ș.a.m.d. nu constituie expresia acelorași mentalități, idealuri sau concepte filozofice și religioase (am spune, expresia aceluiași cosmos de valori) ca echivalentele lor stilistice din aria de cultură occidentală. Să ne gîndim doar la simplul fapt că tradiția noastră culturală a fost puternic marcată de spațiul de cultură al civilizației bizantine căruia i-am aparținut și că, în schimb, din perimetrul occidental-catolic nu am recepționat decît vagi ecouri. Ni se par edificatoare în acest sens opiniile lui Panofski potrivit cărora în istorie contează nu numai ce fac oamenii ci și ceea ce gîndesc, simt și cred, contează emoțiile și convingerile lor subiective care sînt inseparabile de fenomenul artistic. Ele reprezintă un fel de „principiu de control” potrivit căruia se pot stabili raporturi obiective între semnificația și forma artistică și care pot conferi operei de artă valoarea originalității. („*Renaștere și renașteri în arta occidentală*”).

Această scurtă introducere se dorește, pe de o parte, o mărturisită pledoarie pentru înlăturarea unor vechi și depășite formule discriminatorii ce propun „ierarhii” în arta românească (care, oricum, rămîn subiective), iar pe de altă parte vrea să se constituie ca necesare observații la considerațiile stilistice ce privesc argintăria perioadei brîncovenești, pusă și ea uneori sub semnul unor „programe” stilistice de sorginte străină.

Atît din punct de vedere cantitativ cît și (mai ales) din punct de vedere calitativ, argintăria, sau mai exact spus

Fig. 2. CUPĂ ÎN STIL BRÎNCOVENESC. Sfîrșitul secolului al XVII-lea (Monogramistul „E.V“).

producția de obiecte din metale prețioase, a jucat un rol considerabil în contextul artei din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și începutul celui următor, perioadă cunoscută îndeobște sub titulatura de artă brîncovenească. O simplă trecere în revistă a datelor cuprinse în documentele vremii (acte de danie, inventare, foi de zestre, documente de cancelarie, însemnări ale unor călători etc) sînt revelatoare în ceea ce privește rolul și importanța pe care au avut-o în epocă aceste obiecte. Aprecieri cantitative (evident incomplete) relevă că în vremea lui Șerban Cantacuzino și apoi în timpul lui Constantin Brîncoveanu, Țara Românească a beneficiat de un număr de-a dreptul impresionant de „argintării“, fiind vorba poate de cea mai importantă „producție“ de astfel de obiecte din cîte cunoscuse pînă atunci curtea vreunui voievod valah. Mai întîi este vorba de numeroasele obiecte necesare vieții cotidiene și ceremonialurilor de la curte (servicii de masă, căni, pahare, talere, tacîmuri, sfeșnice etc), prilej de a ne reaminti că în vremea lui Brîncoveanu existau încă cele două curți domnești de la Tîrgoviște și de la București. Să adăugăm apoi argintăria necesară pentru uzul caselor domnești și ale „coconilor“. Nu putem omite obiectele de podoabă, accesorii ale costumului de ceremonie (paftale, lanțuri, bumbi, cataramă, inele, brățări, cercei, diademe ș.a.m.d). Documentele vremii amintesc, de asemenea, de numeroasele și consistente daruri pe care Brîncoveanu le făcea unor potenți ai vremii ca și de mult mai importante cadouri trimise către Poartă pentru motive deloc dezinteresate. De altfel este cunoscut episodul memorabil cînd, la mazilierea lui Brîncoveanu, 40 de care au transportat la Istanbul averea confiscată a voievodului, în multe din cuferele respective aflîndu-se bijuterii și obiecte din metal prețios. La toate acestea mai trebuie adăugate și însemnatele danii prin care voievodul și membri ai familiei sale au înzestrat numeroasele lăcașuri de cult pe care Brîncoveanu le-a reparat, reconstruit sau ridicat din temelie și iată că doar din această succintă trecere în revistă ni se relevă o impresionantă acumulare de bunuri din metale prețioase. Desigur, o asemenea cerere de argintărie impunea și existența unor meșteri și ateliere de produc-

ție. Atît din documente cît și din fondul de obiecte din metale prețioase, care se mai păstrează astăzi în muzee și diverse colecții, se deduce că domnia s-a adresat pentru unele comenzi argintarilor din Țara Românească, pentru altele unor meșteri din Transilvania (îndeosebi celor din Brașov și Sibiu), iar pentru un număr mult mai mic unor aurari străini (italieni, spre exemplu). La acestea se mai pot adăuga lucrările realizate în ateliere din Germania, ajunse la curtea voievodală fie ca daruri, fie cumpărate. Este locul să menționăm că în comparație cu alte genuri de artă orfevrăria a beneficiat de două avantaje care i-au creat o situație aparte; primul, faptul că realizarea unui obiect din metal prețios dura mult mai puțin timp decît realizarea picturii murale, construirea unui monument sau finalizarea unor comenzi ce priveau broderia, sculptura decorativă ș.a.m.d. În al doilea rînd, obiectele din metal prețios se manipulează ușor, sînt lesne de transportat ceea ce și explică intensele schimburi care se constată între diverse centre sau arii de cultură de pe continent. Primul aspect va conduce la o promptă adaptabilitate și însușire a tot ceea ce va apare ca noutate în materie de stiluri, argintăria fiind din acest punct de vedere poate cel mai receptiv domeniu al artei la înnoiri stilistice. Cel de-al doilea aspect va contribui la difuzarea „noutăților“, la rapida răspîndire a noilor modele, argintăria devenind din acest punct de vedere un veritabil „vehicul“ al noutăților în materie de repertoriu morfologic și decorativ. Sînt realități pe care le putem constata cu ușurință și în perimetrul artistic românesc unde argintăria își va dovedi înțietatea față de alte domenii ale creației artistice în ceea ce privește recepționarea unor repertorii decorative noi care abia ulterior se vor regăsi și în produsele realizate de alte categorii de meșteri.

II. Comanditari și meșteri

O primă constatare care ni se relevă în urma studierii fondului de obiecte din metale prețioase ce au fost realizate în perioada brîncovenească relevă faptul că cel mai important comanditar al vremii a fost însuși voievodul împreună cu o parte din membrii familiei sale. Observația nu este lipsită de importanță deoarece ea pune în discuție problema raportului dintre comanditari și meșteri, raport văzut prin prisma contribuției părților respective la dobîndirea calității de operă de artă a produsului realizat, sau altfel spus, ce contribuție și-a adus fiecare din aceste părți la crearea unui obiect care a dobîndit valoarea de operă de artă. Numeroase informații de epocă ne aduc la cunoștință faptul că Brîncoveanu fusese un comanditar extrem de exigent, el exercitînd un control sever asupra modului în care i se împlineau comenzile, indiferent de domeniul căruia îi aparțineau (arhitectură, pictură, sculptură, argintărie). Mai mult decît atîta, sugera și chiar impunea meșterilor modelele pe care le prefera, cerînd ca piesa comandată să respecte anumite detalii morfologice și decorative. Sînt semnalate cazuri cînd meșterilor care nu au ținut cont de dorințele sale, li s-a refuzat fie plata lucrului, fie acceptarea obiectului, în ambele cazuri soluția fiind retopirea metalului și refacearea obiectului de către argintar, pe propriile sale speze. Desigur și anterior acestei perioade comanditarii își exprimau preferințele cu privire la argintăriile comandate (spre exemplu, în vremea lui Neagoe Basarab), dar acum această „tutelă artistică“ voievodală devenise o realitate curentă, cu importante consecințe pe plan artistic dacă avem în vedere numărul foarte mare de obiecte din metale prețioase realizate în epocă. În acest context este oportun să amintim faptul că Brîncoveanu nu era un neavizat în materie de artă, opțiunile sale „estetice“ fiind în mare măsură rezultatul unei temeinice culturi umaniste pe care o dobîndise în vremea tinereții atît în familie (îl avusese ca dascăl pe unchiul său, Constantin Cantacuzino stolnicul) cît și în perioada studiilor cînd făcuse îndelungi popasuri la Constantinopol, la Veneția sau la Padova unde venise în contact cu medii culturale și de artă de strălucită reputație europeană. Din cîte se cunoaște din biografia sa, Brîncoveanu era un om erudit,

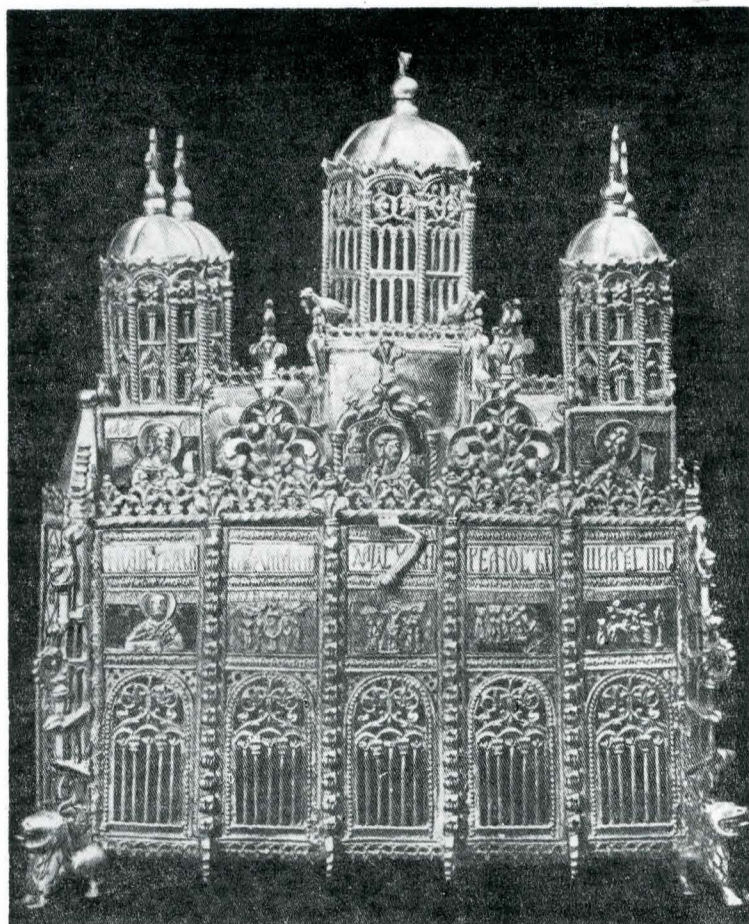

Fig. 3. CHIVOT. Realizat în 1685 la comanda lui Șerban Cantacuzino.

cunoscător al mai multor limbi străine de circulație în epocă, familiarizat cu operele scriitorilor antici pe care îi citise în limba originală, era preocupat de științele umaniste și, nu în ultimul rind, se dovedise un rafinat și exigent „om de artă”. Se înconjurase de o serie de celebrități ale vremii, curtea sa sugerând-o pe aceea a marilor mecenai din vremea Renașterii italiene. În aceste condiții se poate vorbi de existența unui mecenat voievodal în arta Țării Românești din a doua jumătate a secolului al XVII-lea (în parte, constatările de mai sus fiind valabile și pentru domnia predecesorului său, Șerban Cantacuzino) și pînă la începutul secolului următor, un mecenat care a impus prin persoana voievodului linia și modelele în întreaga creație de artă din această provincie românească. Particularizînd acest aspect la domeniul strict al orfevrăriei, problema raportului dintre comanditar și meșteri pare a fi, la o primă vedere, mai nuanțată. Dacă meșterii pietrari și zidari, zugravii, cioplitorii în piatră, săpătorii în lemn și ceilalți care contribuiau la realizarea comenzilor voievodale aparțineau în proporție covârșitoare mediului artistic al Țării Românești, în ceea ce-i privește pe argintari, o însemnată parte a acestora aparțineau mediului transilvănean, îndeosebi al atelierelor din Brașov și Sibiu. S-au avansat, de pe aceste premise, opinii potrivit cărora meșterii respectivi — dat fiind contactul recunoscut pe care l-au avut cu modelele occidentale — ar fi impus propria lor linie stilistică în orfevrăria brîncovenească. Din cel puțin două motive avem temeiuri să considerăm că ele se dovedesc, la o analiză mai atentă, false probleme. Primul este cel enunțat mai înainte privitor la implicarea nemijlocită a comanditarului în opțiunile morfologice și decorative (să le zicem „de stil”) ale lucrărilor solicitate, implicare ce s-a manifestat cu precădere în comenzile de obiecte cu destinație laică. Cel de-al doilea ține de un repertoriu iconografic (în cazul comenzilor de obiecte de cult) care este specific lumii ortodoxe deci oricum nu își poate afla modelele în lumea occidentală. Particularitățile morfologice și decorative ale argintăriei produse pentru Țara Românească (și implicit pentru Brîncoveanu) se evidențiază mult mai lesnicios dacă facem o comparație între lucrările pe care aceiași meșteri argintari le-au realizat pentru curtea

Țării Românești și pentru comanditari ce aparțineau lumii clericale și nobiliare din Transilvania. Și poate că nu trebuie omis nici un al treilea aspect, cel ce privește condițiile din ce în ce mai grele în care argintarii sași din Transilvania își desfășurau activitatea după anul 1687 cînd Imperiul Habsburgic a ocupat temporar această provincie istorică românească. Este vorba de o serie de măsuri prohibitive menite a restrînge activitatea acestora și a permite pătrunderea produselor proprii, situație în care principalele surse de comenzi ale acestor meșteri vor rămîne cele venite din partea curților voievodale din Moldova și mai ales Țara Românească (se cunosc și cazuri cînd unii argintari s-au refugiat chiar în Țara Românească, la București, unde li se asigurau comenzi și deci, existența). Ori în aceste condiții se înțelege de la sine că opțiunile comanditarilor nu puteau fi ignorate.

Tot în contextul ce vizează raporturile dintre comanditari și meșteri trebuie avut în vedere un aspect în mare măsură ignorat pînă în prezent și anume faptul că cea mai mare parte a comenzilor voievodului și-au avut de la bun început o destinație precisă, cu alte cuvinte au fost solicitate și realizate în vederea integrării lor într-un ansamblu, fie el în curs de realizare, fie construit și intrat în circuitul laic sau religios (ansamblurile de la Hurezi, Brîncoveni, Mogoșoaia ș.a.). Arhitectura, pictura monumentală, pictura pe lemn, artele somptuare în general, toate se constituiau ca părți componente ale unui ansamblu care trebuia să apară perfect unitar și armonios din punct de vedere stilistic. Nu ne putem imagina că voievodul ar fi acceptat ca broderiile, jilțurile, decorul pictat, orfevrăria etc, comandate pentru

Fig. 4. CANĂ CU CAPAC. Lucrată în 1682 de Sebastian Hann din Sibiu. Decorată cu scene mitologice și motive florale, de influență renascentist-barocă.

oricare dintre ctitoriile sale, să fi avut partituri distonante din punct de vedere estetic care să fi discreditat armonia ansamblului. Lucrul apare ca un nonsens cu atît mai mult cu cît se acceptă în mod unanim existența unui stil brîncovenesc, concept ce presupune obligativitatea unei unități estetice între toate componentele sale. Orfevrăria nu se putea sustrage acestor imperative ale „nou-

Fig. 5. MOTIV DECORATIV FLO-
RAL în stilul Renașterii târzii.
Detaliu al ferecăturii lui Sebastian
Hann (1709) realizată pentru Hurezi

lui stil românesc“ — pentru a prelua formula lui N. Ghi-ka-Budești, pentru același simplu motiv că nu s-ar fi integrat armonios ansamblului căruia îi fusese destinată sau, printr-o arie mai largă de cuprindere, nu se integra întregii viziuni artistice a epocii. Dacă urmărim activitatea constructiv-ctitoricească a lui Constantin Brîncoveanu în paralel cu aceea de comanditar în domeniul argintăriei vom constata că voievodul „lansa“ comenzile pentru argintăriile ce urmau să constituie „zestrea“ monumentelor respective aproape simultan cu zidirea, refacerea sau restaurarea edificiului sau ansamblului respectiv. Același lucru se poate constata și în celelalte domenii ale artelor decorative — sculptura decorativă în lemn, broderie, în comenzile de tipărituri etc. Concluzia care se impune în legătură cu aspectul pus în discuție ține de o logică simplă, meșterii argintari au reprezentat, în raport cu comanditarii lor, mîna de lucru, este adevărat însă că o mîna de lucru perfect stăpînă pe meșteșug, aptă deci să satisfacă exigențele și pretențiile comanditarului. Desigur, lucrurile nu trebuie interpretate simplist, prin a reduce procesul de creație la un simplu act mecanic deoarece, așa cum vom avea prilejul să constatăm, inteligența, talentul și fantezia unora dintre meșterii argintari au avut un firesc și necontestat rol în împlinirea comenzilor voievodale.

III. Periodizare, ateliere, meșteri

Pornind de la afirmația făcută mai înainte, adică de la obligativitatea de a corela domeniul argintăriei cu cel al întregii activități artistice desfășurate de Constantin Brîncoveanu în calitatea sa de comanditar și ctitor, vom constata deci că există o simultaneitate între importanțele activității constructiv-ctitoricești și comenzile de obiecte din metale prețioase fapt care înlesnește o periodizare a orfevrăriei brîncovenești în funcție de ctitoriile respective.

Astfel, o primă perioadă poate fi circumscrisă anilor 1682—1685, pe vremea cînd Brîncoveanu deținea dregătoria de mare spătar la curtea rudei sale Șerban Cantacuzino. Este perioada de cînd se cunosc cele mai timpurii comenzi ale sale și de cînd se va dovedi adeptul unui principiu căruia îi va rămîne fidel și în perioada cînd va ajunge în scaunul țării, acela de a încredința comenzile pentru o ctitorie, de regulă, unei singure „mîni de lu-

cru“. Acum, monumentul la care va întreprinde ample acțiuni de refacere și reparații va fi vechea ctitorie a craioveștilor de la Bistrița-Vîlcea (acțiuni începute în anul 1683) către care va dirija și comenzile de obiecte din metal prețios realizate de anonimul argintar brașovean ce semnează cu inițialele „E.V.“ (încă neidentificat). Nu este lipsit de semnificație faptul că argintarul respectiv a fost și principalul realizator al comenzilor lui Șerban Cantacuzino, el fiind un fel de „argintar al casei“. Pentru ctitoriile cantacuzinești el va realiza între anii 1680—1685 numeroase obiecte din metal prețios¹ a căror calitate trebuie să fi atras atenția spătarului Constantin Brîncoveanu care l-a solicitat și pentru propriile comenzi. Se pare chiar că acest meșter ar fi lucrat în perioada 1680—1685 chiar în Țara Românească, la curtea lui Șerban Cantacuzino care, ca și Brîncoveanu mai tîrziu, se dovedise un comanditar foarte exigent, cu pretenția de a i se respecta alegerea modelelor. Întrucît activitatea acestui meșter va înceta odată cu anul 1685 (se presupune că în acel an ar fi încetat din viață), Șerban Cantacuzino va recurge la serviciile altui brașovean, Johannes Henning la care va apela apoi și Brîncoveanu.

Monogramistul „E.V.“ va lucra așadar în paralel atît pentru Șerban Cantacuzino cît și pentru Constantin Brîncoveanu fapt care demonstrează că se bucura de o bună apreciere în epocă. Dintre lucrările realizate acum pentru acesta din urmă, cu destinația Bistriței vîlcene, se remarcă ferecătura executată în anul 1683 pentru o tipăritură ce fusese imprimată cu un an înainte, în 1682, la București, la comanda lui Șerban Cantacuzino² (iată un exemplu al

¹ Un grup important din aceste lucrări se află în patrimoniul Muzeului de Artă al R.S. România secția artă veche românească. Dintre acestea menționăm o anaforniță (inv. M. 1687) și ferecătura unei tipărituri realizate la Veneția în anul 1671 (inv. Tp. 66) ambele lucrări datînd din anul 1680; două ripide (inv. M. 1573—1574) și (probabil) o cană cu capac (inv. M. 77) executate în anul 1685. În același an va executa și pentru Părvu Cantacuzino un taler ce va fi dăruit la Schei Brașovului. Pentru alte lucrări vezi și lucrările publicate de Corina Nicolescu „Argintăria laică și religioasă...” (1968) și „Arta metalelor prețioase în România” (1973). Întrucît nu ne-am propus în acest articol un inventar exhaustiv al argintăriei brîncovenești, exemplele date aici și în continuare se referă doar la o parte din piesele realizate în epocă fiind evident că numărul lor este mult mai mare decît cel la care facem referiri.

² Lucrarea se află la Muzeul de Artă al R. S. România (în continuare, M.A.R.S.R.) la nr. inv. Tp. 18.

Fig. 6. CUPĂ DE CEREMONIE. Barochizarea motivelor decorative (vegetale, antropomorfe). Lucrată de Georg May II (Brașov) în jurul anului 1707, probabil la București.

colaborării dintre cei trei — voievodul de atunci al Țării Românești, Brîncoveanu și argintarul „E. V.”. O comandă mai masivă va fi executată în anul 1685 (două anafornite, două ripide³ și alte câteva piese) tot pentru Bistrița ca și alte lucrări pe care le realizase anterior pentru același ansamblu. În paralel cu comenzile pe care le executa pentru Bistrița, argintarul a mai realizat, tot la comanda lui Brîncoveanu, și câteva piese destinate unor mai vechi ctitorii sau ansambluri cum ar fi îmbrăcămintea din argint aurit a unei tipărituri românești (imprimată la București în anul 1682 din inițiativa aceluiași Șerban Cantacuzino), pe care Brîncoveanu o va dăruia mănăstirii Dintrunlemn⁴.

Cum pînă în momentul de față nu se cunosc decît extrem de puține lucrări executate de argintarul respectiv pentru comanditari din Transilvania se poate presupune că cea mai importantă parte a realizărilor sale a fost destinată curții domnești din Țara Românească. Calitatea execuției precum și repertoriul decorativ îl includ pe acest argintar printre primii care pun în circulație, la solicitarea comanditarilor, o suită de elemente decorative care vor intra în repertoriul stilului brîncovenesc (mai corect spus, al stilului cantacuzin-brîncovenesc).

După ipotetica dispariție din viață a acestui excepțional argintar (în anul 1685), Brîncoveanu va apela la un alt brașovean, meșterul Thomas Klosch (activ între anii 1649—1708) căruia i se vor încredința, în continuare, comenzi tot cu destinația Bistriței. Calitatea lucrărilor

executate de acest nou meșter (printre altele, câteva sfeșnice împărătești, candelă și altele)⁵ demonstrează că Brîncoveanu își alegea cu deosebită grijă (și probabil, după atente prospecțiuni) meșterii care să-i împlinească comenzile. După cum am văzut, și Șerban Cantacuzino a fost obligat să recurgă la serviciile unui alt argintar (Johannes Henning) după anul 1685, fapt care confirmă presupunerea că la acea dată fostul „meșter al casei”, monogramistul „E.V.” nu se mai afla în viață.

Dar tot în perioada la care ne referim (1682—1685) mai sînt de semnalat și realizările unor argintari din Țara Românească de la care ne-au rămas o serie de exemplare valoroase. Din păcate, faptul că aceștia nu erau obligați să își marcheze lucrările ne lipsește de posibilitatea de a-i identifica și nominaliza. Se știe însă din documente că cel puțin la București și la Tîrgoviște activau argintari înzestrați care primeau parte dintre comenzile locale. Lucrările pe care aceștia le-au realizat, fie acum fie în prima parte a veacului următor, vor fi caracterizate prin adeziunea mai marcată la tradiția sud-dunăreană (bizantino-orientală), ele înscriindu-se în cea de-a doua linie artistică a orfevrăriei locale din secolele XVII—XVIII.

A doua etapă a argintăriei brîncovenești va fi determinată de edificarea importantului ansamblu de la Hurezi către care se vor îndrepta cea mai mare parte a comenzilor ce vor fi realizate între anii 1691—1698. Principalele etape ale ansamblului au fost, se știe, 1690—1693 (biserica mare), 1696 (bolnița), 1696—1697 (paraclisul), 1698—1700 (celelalte construcții din incintă). Brîncoveanu se afla deja de 3 ani în scaunul țării (1688), și, împreună cu o parte din membrii familiei sale, își va îndrepta acum eforturile ctitoricești către Hurezi. Considerat pe bună dreptate o autentică școală de artă românească, Hurezii vor fi în egală măsură primul ansamblu unitar a ceea ce s-a numit stil brîncovenesc, devenind apoi model de referință pentru generații de meșteri autohtoni. Armonizarea perfectă între edificiile arhitecturale și pictura, sculptura decorativă în piatră, măiestritele realizări ale meșterilor săpători în lemn, ale brodeurilor, pictoriilor în tempera sau ale argintarilor se constituie în cadrul fiecărui monument ce compune acest ansamblu în unități perfect armonioase, iar toate la un loc realizează armonia întregului ansamblu, deci realizarea unei dominante stilistice ce nu mai trebuie astăzi demonstrată. Ca parte componentă a acestor unități, argintăria se vădește a fi perfect racordată la coordonatele noului stil, demonstrîndu-se și în acest caz că „mîna de lucru” a ținut seama de dorințele comanditarului. Pentru Hurezi vor fi solicitați să lucreze mai mulți argintari dar cel căruia i se vor încredința cele mai importante comenzi va fi brașoveanul Johannes Henning, același care lucrase anterior și pentru Șerban Cantacuzino (dovadă în plus a unei comunități de gusturi și de preferințe artistice între cei doi — Brîncoveanu și Șerban Cantacuzino). Primele comenzi le va primi chiar în anul cînd va începe zidirea bisericii mari (1691) și va continua să execute lucrări pentru Hurezi pînă în anul 1697 (meșterul va fi activ între anii 1666—1711). Lui i se datorează realizarea unor argintării de cult (anafornite, ripide, ferecături de carte etc) și tot lui îi atribuim și două frumoase sfeșnice împărătești comandate de ctitori și realizate în anul 1692 care, însă, nu au imprimată marca de meșter, deși din punct de vedere stilistic ele corespund cu ceea ce efectuase acest meșter pentru Hurezi.⁶ Posibil, lucrările respective să fi fost executate chiar în Țara Românească, poate chiar la curtea voievodului, cu prilejul uneia din călătoriile întreprinse fie pentru a primi, fie pentru a aduce comenzi. Știut fiind că Brîncoveanu a rămas fidel principiului de a nu apela la mai mulți meșteri pentru

³ M.A.R.S.R., inv. M. 194 și M. 195 și respectiv M. 1575 și M. 1576.

⁴ M.A.R.S.R., inv. Tp. 17. Tezaurul secției de artă veche românească cuprinde aproape 15 lucrări realizate de monogramistul „E.V.”, adică cel mai important grup de piese ale acestui meșter din cite s-au semnalat pînă acum în bibliografia de specialitate.

⁵ În colecția M.A.R.S.R. se află, de asemenea, un număr însemnat de lucrări purtînd monograma acestui meșter. Vezi și bibliografia menționată.

⁶ M.A.R.S.R., inv. M. 1467—M. 1468.

Fig. 7. CONSTANTIN BRÎNCOVEANU ȘI DOAMNA MARIA. Detaliu al ferecăturii de carte realizată de Georg May II în 1707 pentru ctitoria brîncovenească de la Sf. Gheorghe Nou din București.

realizarea comenzilor destinate uneia din ctitoriile sale, avem în acesta un argument în plus pentru a-i atribui respectivului argintar cele două lucrări.

Pentru Hurezi va mai lucra Georg Heltner, tot din Brașov, ferecătura unei cărți (1692). Maria Brîncoveanu va apela, la rândul său, pentru bolnița a cărei construcție o subvenționase, la alți doi argintari brașoveni, Martin Thadeus și Georg May II. Georg May II mai realizase anterior, în anul 1688, câteva piese pentru ctitoria cantacuzinilor de la Măgureni—Prahova (comenzi ale lui Șerban Cantacuzino) și tot în acel an mai apare menționat și numele unui alt meșter al perioadei, sibianul Sebastian Hann (activ între anii 1675—1713) care executase, la comanda Zmarandei Brîncoveanu, o candelă pentru fosta mănăstire Sărindar din București. El va realiza în anul 1693 îmbrăcămintea din argint aurit a copertilor unei tipărituri comandate de Constantin Brîncoveanu, piesă de o deosebită valoare artistică. Tot în această perioadă Maria Brîncoveanu se va îngriji de buna gospodărire a mănăstirii Dintrunlemn pentru care va comanda mai multe lucrări din metal prețios argintarului brașovean Petrus Hiemesch II (activ între anii 1690—1721).

Importante comenzi domnești vor ieși și din atelierelor argintarilor din Țara Românească, piesele realizate în această perioadă demonstrând valențe artistice apte să satisfacă exigențele comanditarilor⁷. Ele vor rămâne în continuare fidele tradițiilor iconografice de sorginte bizantină deși se remarcă tendința de „modernizare” în sensul îmbogățirii și diversificării repertoriului decorativ. „Stilul înflorat” brîncovenesc va marca evident lucrările meșterilor munteni ceea ce va conduce la acea tendință de unificare a celor două direcții deja amintite.

Ultimul moment important din istoria argintăriei brîncovenești se situează între anii 1700 și 1708. Perioada respectivă se caracterizează prin ample și numeroase acțiuni de refacere sau reparare a unor ctitorii mai vechi cum ar fi ansamblul de la Brîncoveni-Olt (1699—1702), mănăstirile Sf. Ioan Grecesc (1703—1704) și Sf. Gheorghe Nou (1704—1707), ambele din București, amplele refaceri de la Surpatele (1706—1708, Maria Brîncoveanu) sau ridicarea reședințelor domnești de la Potlogi (1698) și Mogoșoaia (1702), obiective către care voievodul și familia sa își vor îndrepta cu deosebire atenția și în ceea ce privește înzestrarea lor cu cele necesare vieții de cult sau laice. Este, în egală măsură, perioada în care un mare număr de comenzi vor fi opera argintarului Georg May II din Brașov, el fiind prezent în mai multe rânduri între anii 1707 și 1709 la curtea domnească din București (unde va realiza, fără știrea breslei brașovene, o serie de lucrări comandate

de voievod)⁸. Alți doi argintari, deja amintitul Petrus Hiemesch II și Stephan Weltzer (activ la Brașov între anii 1700—1734), vor primi mai multe comenzi pentru Sf. Ioan Grecesc din București. Alături de aceștia mai este semnalată activitatea lui Sebastian Hann care va realiza câteva lucrări pentru Hurezi.

Se mențin în continuare ridicate și comenzile adresate atelierelor muntenești, fapt ce atestă că la București, îndeosebi, activitatea argintarilor cunoscuse în vremea lui Brîncoveanu un avânt fără precedent.

Desigur, periodizarea propusă are în vedere doar inventarele ce înregistrează stadiul actual de cunoaștere al patrimoniului de obiecte din metale prețioase. Trebuie să avem însă în vedere că o importantă parte din argintăriile realizate în epocă, îndeosebi cele din averile personale ale voievodului, ale membrilor familiei sale și ale demnitarilor de la curte, au dispărut în împrejurările vitrege ale vremii. Pahare, câni, pocale, talere, tăvi, tacâmuri, sfeșnice pentru luminări, bijuterii și alte obiecte de podoabă, obiecte de uz personal sau cu scop decorativ ș.a. au dispărut iremediabil, despre prezența lor informându-ne unele surse documentare sau diverse alte mărturii de epocă. Totuși chiar și cele care există încă în patrimoniul nostru cultural oferă o imagine convingătoare asupra importantului rol pe care l-au avut în arta epocii, atât în ceea ce privește cantitatea cât și din punctul de vedere al calității artistice.

IV. Considerații stilistice

În erudita sa lucrare recent apărută⁹, Răzvan Theodorescu insistând, într-un larg context baroc, și asupra artei brîncovenești, îi descifra în principal trei surse determinante: una oriental-persană (prin decorativism), alta central-europeană (prin motivele de sorginte barocă) și o a treia occidental-italiană, îndeosebi venețiană și padovană (cu precădere prin cultură). Referindu-se la cea de a doua sursă, autorul avansează opinia potrivit căreia calea de vehiculare a motivelor decorative baroce din ambianța artistică central-europeană a reprezentat-o argintăria transilvăneană. Se vorbește despre un stil, barocul, ce s-a manifestat în spațiul artistic și cultural românesc încă din prima jumătate a secolului al XVII-lea, mai întâi în Moldova (exemplele și argumentele ce privesc perioada domniei lui Vasile Lupu fiind, în acest sens, edificatoare) și mai apoi în Țara Românească în timpul domniei lui Șerban Cantacuzino și, mai ales, al lui Constantin Brîncoveanu. Nu avem motive să nu împărtășim acest punct de vedere. Autorul reia, de asemenea, o formulă avansată și cu alte prilejuri prin care definește perioada respectivă drept „baroc ortodox postbizantin”. Tentativa de a defini stilistic perioada artei brîncovenești nu este nouă și apare firească. În căutarea criteriilor se aduc argumente care pledează fie pentru o ambianță artistică și culturală de tip renascentist, fie pentru una barocă, fie pentru una de sinteză, renascentist-barocă. Considerînd că despre tipologia și repertoriul decorativ al argintăriei brîncovenești s-a mai scris, ne vom rezuma în continuare doar la încercarea de a identifica reperele stilistice ale acestui prolific domeniu al artei brîncovenești care a fost argintăria.

Cercetarea orfevrăriei realizate în țările române între secolele XIV și XVIII ne relevă coexistența a doua linii stilistice, despre care am amintit sumar de câteva ori în rândurile anterioare. Una este de sorginte bizantino-orientală ce apelează la un repertoriu de motive specifice acestei arii de cultură. Este o direcție care s-a manifestat cu mai multă evidență în argintăria produsă în Țara Românească și în Moldova, îndeosebi în argintăria de cult. Cea de-a doua linie stilistică reprezintă ecourile perife-

⁷ Muzeul de Artă al R.S. România posedă, de asemenea, un important număr de astfel de lucrări executate de argintarii din Țara Românească. O cătuie (inv. M.412), un chivot (inv. M. 1462) sau o cădelniță (inv. M. 376) sînt doar câteva exemple care atestă calitatea lucrărilor realizate de argintarii din Muntenia.

⁸ Argintarul Georg May II este semnalat la curtea lui Constantin Brîncoveanu în anii 1707 și 1709. N. Iorga, *Brașovul și românii* în „Studii și documente”, X, p. 97—98 și 102.

⁹ Răzvan Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern*, Editura Meridiane, București, 1987.

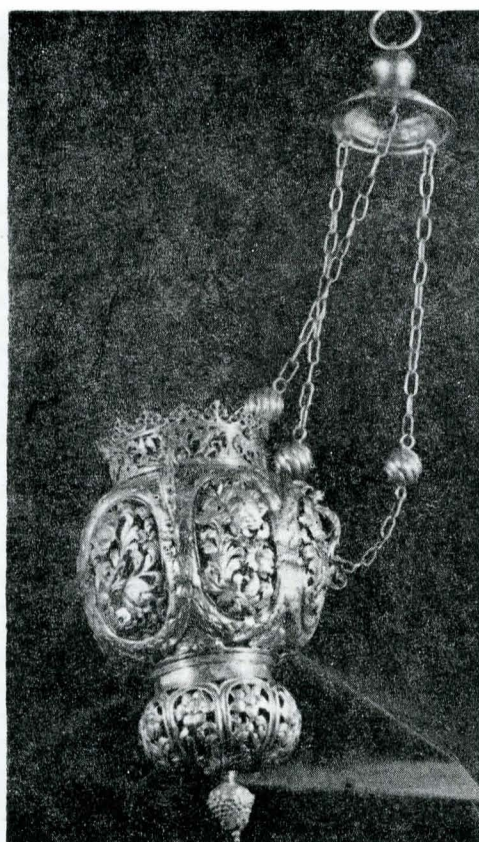

Fig. 8—10. „VEGETALIZAREA” STRUCTURILOR ȘI MAREA VARIETATE MORFOLOGICĂ, două din trăsăturile argintăriei brîncovenești.

rice ale stilurilor occidentale — romanic, gotic, Renaștere, baroc, rococo ș.a., stiluri care, după cum se știe, în estul Europei și-au epuizat forța de exprimare în formulele provinciale manifestate în Transilvania¹⁰. Între aceste două linii stilistice (între care nu se pot face ierarhizări pe criterii de valoare artistică) au existat „dialoguri” permanente întreținute de mediul comanditarilor. Așa spre exemplu linia stilistică bizantino-orientală (în cadrul căreia s-au manifestat la un moment dat, în veacul al XVII-lea, și sporadice elemente decorative de influență musulmană) a caracterizat îndeosebi argintăria de cult, motiv pentru care ea s-a regăsit (cu repertoriul ornamental și motivele iconografice specifice ortodoxismului) nu numai în argintăria din Țara Românească și din Moldova ci și în cadrul argintăriei de cult ortodox (românești deci) din Transilvania. La rîndul lor, influențele occidentale sînt mai marcate în argintăria cultelor neortodoxe din Transilvania, dar cu ecouri în argintăria din Țara Românească și Moldova, mai puțin însă în argintăria de cult cît mai ales în cea laică (prin repertoriul ornamental). Pînă la jumătatea veacului al XVII-lea acest dualism bizantino-occidental va coexista cu mențiunea absolut obligatorie că liniile de influență occidentale vor îmbrăca pe pămîntul românesc forme absolut specifice, particulare, determinate de factorii ideologici și culturali proprii acestor locuri. Este și motivul pentru care considerăm necesar ca atunci cînd ne referim la apartenențe stilistice să precizăm că este vorba de formule de exprimare *românești* (gotic românesc, renaștere românească, baroc românesc etc, despre care am mai amintit la începutul acestui studiu). O asemenea precizare evită confuziile ce se pot naște din paralelisme doar parțial compatibile, iar pe de altă parte definește caracterul particular, specific, al formelor de manifestare a stilurilor respective în spațiul cultural românesc.

După cum este știut, odată cu veacul al XVII-lea acest ultim stil — barocul — dobîndește în spațiul artistic românesc formule originale de manifestare (vezi studiul menționat al lui Răzvan Theodorescu), expresie a unei sinteze proprii între cele două linii directoare consemnate anterior (este vorba, evident, de domeniul argin-

tăriei). De la baroc argintăria va prelua cu precădere elemente ce țin de repertoriul decorativ și pe care le vom găsi atît în argintăria de cult cît și în aceea de folosință laică. Cea de-a doua jumătate a veacului al XVII-lea (perioada cantacuzin-brîncovenească) este caracterizată tocmai prin sincretismul dintre motivele decorative de origine baroc-occidentală și cele iconografice de apartenență oriental-bizantină (în cazul pieselor de cult).

Care sînt, de altfel, trăsăturile care pot defini noul stil în argintăria din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și începutul celui următor? Ele s-ar putea grupa în două principale categorii — una care vizează aspectele formale și alta care are în vedere conținutul tematic și expresivitatea plastică.

În prima categorie pot fi incluse:

a) *Tendința de diversificare a tipologiilor*. Spre deosebire de perioadele anterioare sesizăm acum dorința de îmbogățire a repertoriului morfologic. Lucrări care pînă nu de mult se înscriau în tipare „clasice” dobîndesc dintr-o dată înfățișări noi deosebit de sugestive, fără ca aceste noutăți morfologice să defavorizeze funcționalitatea obiectului. Am putea afirma chiar că acum, mai evident decît în perioadele anterioare, valoarea artistică capătă o importanță predominantă, obiectul devenind de fapt suportul unei ample decorații subliniate însă în efectele sale ornamentale și prin formele și volumele rafinate pe care artiștii le combină spre a da o expresivitate cu totul nouă piesei. Așadar, *fantezia, creativitatea, inventivitatea, dorința de autodepășire* sînt elemente care realizează un semnificativ salt în orfevrăria românească, un salt care transferă acest domeniu al creației din planul producției meșteșugărești în cel al operei de artă. Fie că este vorba de obiecte de uz laic (pahare, pocale, sfeșnice, căni, cupe etc.), fie de folosință liturgică (candle, cădelnițe, vase diverse ș.a.), toate „se construiesc” din volume ce au profiluri elegante și grațioase care pleacă de la formele esențial-geometrice (con, cilindru, sferă etc) dar acestea sînt practic disimulate sub haina de motive decorative care, de astă dată, sugerează o altă structură a materiei (cu precădere vegetalul, „vegetalizarea” — o trăsătură dominantă a artei decorative brîncovenești preluată din ambianța artistică a barocului).

b) *Varietatea și diversitatea motivelor decorative*. Succesiunea repertoriului decorativ în argintărie marchează în secolele XV—XVIII o trecere de la motivele ab-

¹⁰ Un studiu mai detaliat cu privire la istoria orfevrăriei din România se află sub tipar și urmează să apară la Editura Meridiane sub titlul *Arta aurarilor din România*.

stract-geometrice ale goticului românesc, la cele de origine renescentistă (zoomorfe, antropomorfe, vegetale) și apoi la decorul preponderent vegetal al perioadei brîncovenesti. S-a vorbit cu justete despre „barocul înflorat” brîncovenesc iar argintăria (dar nu numai ea) confirmă această trăsătură a ornamenticii secolelor XVII—XVIII. Piese din metal prețios „devin” acum coșulețe de flori, buchete, suporturi pentru ghirlande, coronite etc. în care elementul fitomorf se distribuie după rafinate trasee sinuoase (curbe, spirale, volute etc.). O candelă devine un uriaș buchet floral, un sfeșnic sugerează tulpini de plante și flori, un taler este bordat cu o cunună de lalele, garoafe sau heliantuși, cotorul unei ferecături de carte se constituie dintr-o rafinată împletitură de elemente vegetale ș.a.m.d. Nu lipsesc din acest repertoriu decorativ nici elemente antropomorfe care își vor ocupa un loc aparte.

c) *Specularea efectelor de lumină și umbră* constituie o preocupare a orfevrilor din această perioadă, ei urmărind o veritabilă regie luministică menită a scoate în evidență frumusețea formelor și a ornamentelor. Se recurge frecvent la traforuri, la jocul dintre goluri și plinuri, la subtile treceri dintre suprafețele luminate și cele umbrite (efecte pe care le regăsim și în sculptura decorativă în piatră sau în lemn) toate aceste efecte ținînd după cum se știe de repertoriul decorativ al barocului. Mai mult decît atît, în compozițiile cu multe personaje (este vorba îndeosebi de ferecăturile de carte) se vădește o bună stăpînire a legilor perspectivei, sînt căutate efecte plastice inspirate din sculptura figurativă în piatră.

d) *Somptuozitatea*. Poate părea pleonastic să se vorbească de somptuozitate într-un domeniu ca acela al argintăriei și, totuși, comparativ cu realizările din perioadele precedente, se poate sesiza intenția de a specula tocmai această particularitate a metalului prețios, de a-i spori „strălucirea” în perfectă concordanță cu gustul pentru fast al epocii (sesizat atît în Moldova vremii lui Vasile Lupu cît și în Țara Românească în timpul lui Șerban Cantacuzino dar mai ales în vremea Brîncoveanului). Dacă în perioadele precedente simplitatea (în forme, motive decorative, folosirea unor elemente adiacente etc.) constituia una din trăsăturile argintăriei (aceasta neînsemnînd însă lipsa de valoare artistică), odată cu perioada la care ne referim este sesizabilă dorința de a da obiectului — fie el laic sau liturgic —, o pregnantă notă decorativă fie prin rafinatele jocuri de forme și motive, fie prin folosirea smalțurilor policrome (o influență orientală la care se revine acum după ce fusese părăsită în veacul precedent), fie prin adaosuri de pietre prețioase sau semiprețioase, de perle, sau prin subtile alternanțe de suprafețe aurite cu cele neaurite ș.a.m.d. Somptuozitatea orfevrăriei (cu precădere în domeniul bijuteriilor) este în perfectă concordanță cu somptuozitatea interioarelor, cu aspectul lor fastuos, fie că este vorba de spațiile de cult fie de cele cu destinație laică. Argintăria se înscrie așadar perfect armonios în ambianța interioarelor respective aducîndu-și propria-i contribuție la împlinirea a ceea ce am putea numi gustul bizantin pentru fast al perioadei brîncovenesti.

e) *Tehnicile de lucru* devin mai complexe, mai rafinate, presupun o foarte bună stăpînire a meșteșugului. Se folosesc acum aproape toate modalitățile de „exprimare plastică” (ciocănirea — în variate grade de relief —, cizelarea, gravarea, traforarea, aurirea, se apelează la smalțuri policrome, la pietre prețioase sau semiprețioase etc), deosebit de perioadele anterioare cînd tocmai folosirea anumitor tehnici constituia una din trăsăturile acesteia. Desigur, noile modalități de exprimare presupun o foarte bună stăpînire a meșteșugului, o mîină de lucru de înaltă calificare și, după cum s-a văzut, Constantin Brîncoveanu a știut să-și selecționeze meșterii dintre cei mai talentați ai timpului.

În ceea ce privește noutățile de *expresivitate plastică* aici am putea identifica următoarele elemente distinctive:

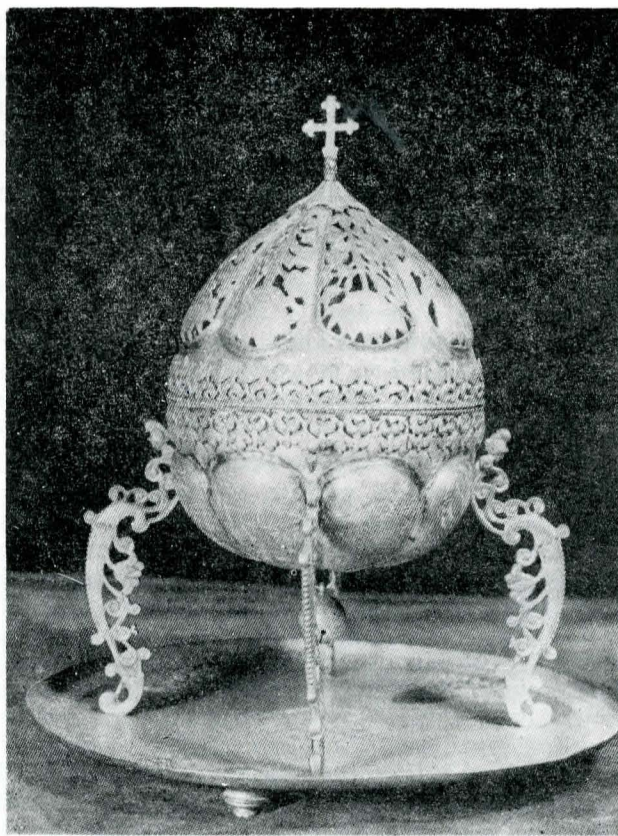

Fig. 11. VAS PENTRU ARS MIRODENII, lucrat de argintarii Daniel Teodor și Ghioca din Țara Românească în anul 1694, în stilul barocului brîncovenesc.

a) *Naturalismul*, termen pe care îl folosim pentru a-l ocoli pe cel de realism, care ni se pare puțin forțat. Este vorba de vădita dorință de a sugera naturalitatea motivele decorative utilizate (flori, frunze, vreji etc., apartenența lor la regnul vegetal) ceea ce conduce adesea la *tactil*, la *sensorial*. Un exemplu edificator în acest sens îl constituie compozițiile mai complicate care cuprind scene sau multiple personaje amplasate fie în cadrul unor spații arhitecturale fie în mijlocul naturii. Aici argintarii urmăresc să redea diferențiat vegetalul, carnația, materialitatea specifică a stofelor și veșmintelor etc, diferențiere sugerată, desigur, prin mijloacele de exprimare tehnică, specifice argintăriei.

b) *„Picturalitatea”*, un termen pe care nu trebuie să-l înțelegem în sensul în care este el uzitat în pictură ci ca pe o succesiune de procedee preluate de la aceasta. Picturalitatea în orfevrărie are în vedere în primul rînd compozițiile cu personaje în care sînt folosite efectele clar-obscurului, schemele compoziționale, perspectivele, dispunerea pe mai multe planuri a scenelor ș.a., cu alte cuvinte preluarea de la pictură (sau, mai corect spus, de la gravură) a unor modalități de exprimare plastică specifică, în mare măsură, acesteia.

c) *Tendințele umaniste* (de fapt un umanism de nuanță renescentistă) reprezintă o noutate sesizabilă în întregia ambianță culturală a perioadei, pe care o regăsim și în argintărie. Un exemplu în acest sens îl constituie ferecăturile de carte. Pînă către veacul al XVII-lea ele se înscriau în schemele și tiparele ferecăturii realizate de Nicodim de la Tismana în anul 1404—1405. Scenele rămîn fidele aceleiași tematici, modalitatea de reprezentare rămîne și ea practic neschimbată (o compoziție centrală înconjurată de cadre marginale cuprinzînd un personaj), modalitatea de exprimare plastică fiind preponderent „grafică”, schematică, fără detalii anatomice, menite mai mult a sugera ideatic decît a reprezenta realist-plastic. De la jumătatea veacului al XVII-lea devin vizibile, pe de o parte, tendința de amplificare a compozițiilor (scenele devin mai complexe, se înmulțește numărul personajelor), iar, pe de altă parte, tot mai marcata dorință de apropiere de realitate prin redarea corectă a anatomiei, a gesticii, prin unele tendințe portretistice sau de individualizare a personajelor, chiar prin dorința de a su-

gera stări emotive. Ferecătura atribuită lui Martinus Weiss cel Bătrîn (realizată între anii 1648—1658) este un exemplu edificator în acest sens. Aici se vedește puternica influență a spiritului Renașterii care practic „umanizează” întregul scenariu biblic. Perioada brâncovenească va marca, în argintărie, noua direcție prin lucrările unor argintari cum au fost acel anonim „E. V.”, Georg May II, Sebastian Hann și alții, ale căror lucrări vor fi în perfectă concordanță cu noul spirit al epocii.

d) *Narativismul* caracterizează, desigur, tot compozițiile cu personaje (ferecăturile, cămile cu scene istoriate etc). Se preferă acum compoziții cu mai multe personaje, surprinse în atitudini și gesturi expresive, care dau viață unor evenimente, interpretează un „scenariu” destul de complex, regizat cu abilitate de meșterul argintar.

e) *Elemente ale realităților istorice*. În anul 1681 argintarul „E.V.” realiza pentru Șerban Cantacuzino o splendidă ferecătură de carte¹¹ ce aducea ca noutate tematică reprezentări inspirate din literatura apocaliptică. Lăsând la o parte execuția de excepțională calitate artistică, interesul pentru lucrarea respectivă este justificat de faptul că în cele 26 de scene marginale (de o complexă și deosebit de expresivă realizare) aluziile la lupta antiotomană sînt mai mult decît evidente. Victimele dezastrului cataclismic, care se abate asupra „celor răi” sînt turcii, identificați după portul lor specific.¹² Din acest punct de vedere putem asemui semnificația ideologică a acestei lucrări cu aceea unanim recunoscută azi din picturile exterioare realizate la monumentele moldovenești în vremea lui Petru Rareș. Strecurate sub haina unor reprezentări biblice, aluziile la realitățile epocii sînt însă fără echivoc și avem iarăși o dovadă a faptului că cei care aveau rolul determinant în stabilirea direcțiilor

¹¹ În volumul „Argintăria laică și religioasă...” Corina Nicolescu atribuie ferecătura argintarului neidentificat ce semnează cu monograma „C.V.”. Într-un studiu al nostru publicat în anul 1985 (vezi nota 12) am preluat această atribuire. Faptul că despre acest monogramist „C.V.” nu s-a mai semnalat nici o altă lucrare, deși calitatea ferecăturii în discuție nu lasă îndoială asupra valorii de excepție a argintarului, ne-a determinat să reluăm cercetarea piesei. Spre deosebire de monogramele de meșter de pînă acum care sînt poinsonate (o obligație stipulată în regulamentele de breaslă, poinsonul fiecărui meșter fiind înregistrat în evidențele breslei respective spre a putea fi controlat în caz de nevoie), monograma argintarului „C.V.” este gravată și nu are nici marca de atelier. Felul în care este compusă monograma seamănă aproape perfect cu aceea a meșterului „E.V.” ceea ce nu poate fi întîmplător. Singura (aparent) deosebire constă în ductul literei „E” care în monograma poinsonată are forma unui „3” întors în timp ce în monograma gravată pare a fi vorba de un „C”, nefiind distinctă liniuța mediană care ar contura litera „E”. Este de presupus că ferecătura a fost realizată clandestin la București, motiv pentru care nici nu a fost imprimată conform regulilor breslei și nici nu are marca de atelier, pentru ca autorul să nu poată fi identificat de către breaslă. Rămînem la convingerea că este tot opera monogramistului „E.V.” din Brașov.

¹² Această ferecătură a constituit obiectul unui amplu articol intitulat *O temă iconografică rară și semnificația ei în contextul artei vechi românești* și publicat în „Glasul bisericii” nr. 5—6, mai—iunie 1985, pp. 380—395.

artistice (și ideologice) ale unei epoci erau comanditarii, pentru că este exclus a crede că un argintar și-ar fi permis să ia cu de la sine putere astfel de inițiative.

Fără a considera epuizate problemele pe care le ridică manifestările stilului brîncovenesc în argintărie, o etapă complexă căreia se cuvine a i se dedica un studiu cuprinzător, din cele expuse pînă aici se pot desprinde, credem, cîteva concluzii, și anume:

1. Argintăria a constituit pentru perioada brîncovenească (la fel ca și pentru perioadele anterioare) un domeniu deosebit de dinamic al creației artistice, ea preluînd cu vădită promptitudine noutățile de stil ivite în alte arii de cultură. Așa cum s-a arătat, însă, este vorba de preluări selective de motive decorative care ades „dialoghează” cu motivele tradițional-autohtone. Din acest punct de vedere se poate afirma că argintăria s-a situat în „avangarda stilistică” a perioadei respective. Noua haină somptuoasă a barocului este remodelată și se întîlnește cu elemente ce țin de idealurile umaniste ale Renașterii, conducînd la o sinteză particulară artei românești din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și prima parte a celui următor.

2. Preferința pentru elementul decorativ-vegetal se observă și în argintărie care se înscrie astfel în perfectă concordanță cu ambianța stilistică a întregii perioade.

3. Noua orientare artistică se remarcă, în primul rînd, prin părăsirea vechilor scheme iconografice și compoziționale ce aparținuseră aproape în exclusivitate ambianței culturale bizantine și prin apariția unor modalități de exprimare noi, expresie a unei noi scări de valori ce și-a făcut simțită prezența în acea perioadă.

4. În mod firesc, logic, se desprinde rolul determinant pe care l-au avut acum comanditarii, cei care nu s-au rezumat numai la a cere argintarilor să li se execute o anume lucrare ci au impus linia stilistică a vremii, arta reflectînd opțiunile estetice ale acestora.

5. Argintăria epocii brîncovenești se înscrie perfect armonios în ansamblul întregii creații artistice a perioadei, fiind, alături de celelalte domenii ale creației vremii, o reprezentantă de reală ținută artistică a ceea ce ne-am propus să numim *barocul decorativ românesc*, concept ce reunește trăsăturile definitorii ale perioadei în discuție și anume *sursa, caracterul și specificul național*. Faptul că acest nou stil românesc s-a manifestat și și-a prelungit ecourile pe o durată de aproape un secol constituie o dovadă că el a fost înțeles și a exprimat năzuințele de simțire artistică ale oamenilor de pe aceste locuri. Barocul decorativ românesc nu este un fenomen de import ci este expresia acelei sinteze ce a caracterizat și a dat un contur de neconfundat artei românești, la rîndul ei expresie a unui univers de valori propriu acestor locuri și acestor oameni.

SUMMARY

The author analyses morphologically and decoratively the Romanian silverware of the period between the second half of the 17th century and the first quarter of the 18th one, a period known in the history of Romanian art under the title of Brâncoveanu-Cantacuzino art or just Brâncoveanu art. In this period silverware experienced a remarkable flourishing, the main claimers being the voievode and his family. The silverware is described and analysed as an integrant part of an original, autochthonous style and, implicitly, as a part of the lay and religious complexes to which it was destined. From this point of view, the author establishes the climaxes of the manner, correlated with the important moments in voievode Constantin Brâncoveanu's activity as a founder, between 1682—1685 (connected with the ample actions regarding the restoration of the monastery complex at Bistrița), between 1691—1698 when the Hurezi monastery complex was built and between 1700—1708 (the building of voievodal residences and modernizing workings of the princely court in Bucharest). From a morphological and stylistic point of view, the silverware is characterized by the diversifying of the types,

the variety of the decorative motives (of Renaissance and baroque inspiration), somptuosity (by using precious stones, pearls, polychrome enamels etc.), narrativism, faithfulness towards the models of reality, refined and complex working techniques, but especially by using vegetal decorative motifs, a feature characteristic of the whole Brâncoveanu style. One must consider the fact that those who imposed the models were the customers, especially the voievode, a man with a large, humanistic culture and extremely strict with the craftsmen. Roughly speaking the Brâncoveanu art represents a synthesis between elements of south-European influence (Italian, mainly by Renaissance sources) and Western-European (by decorative motifs of a baroque origin) grafted on prevalently morphological structures of a Romanian tradition. Thus, a new Romanian style was born which was to last till the end of the 18th century by post-Brâncoveanu art. The silverware faithfully reflects this new style, creating models for the following periods and remaining an element of reference in the 17th—18th centuries Romanian art.

Localitatea *Ilidia*, aparținătoare comunei Ciclova Română, este așezată la 9 km spre sud de orașul Oravița. Cadrul natural, echilibrat și foarte pitoresc, a oferit din cele mai vechi timpuri condiții favorabile pentru viețuirea și dezvoltarea comunităților umane¹.

Se pare că, în mod deosebit, de-a lungul evului de mijloc, *Ilidia* a jucat un rol însemnat în istoria melea-gurilor din sud-vestul României, căci, așa cum menționa și un mai vechi *Ghid al Banatului*, este o „localitate foarte veche, pe vremuri cetate [...] centrul unui district valahic”².

Izvoare scrise, datînd din secolele XIII—XV, aduc informații prețioase care atestă o asemenea realitate istorică. În acest fel întîlnim toponimicul, de astăzi, *Ilidia* sub diferite variante derivate dintr-o rădăcină comună și indicînd pe rînd: posesiunea regală — *Elyad* la 1223³; o cetate regală — *Elyed*⁴ și *Iliad*⁵, la 8.XI.1352 și respectiv la 22.III.1365; o așezare feudală de tip rural sau un tîrg — *villa Ilyeed* la 1378⁶, respectiv *oppidum Elyed*⁷; un district românesc privilegiat *Ileyed*, *Illed*⁸.

Cea mai veche atestare documentară a *Ilidiei* datează din 30 martie 1223, cînd cancelaria papală de la Lateran a emis un act prin care, alături de alte proprietăți, domenii, cetăți etc., menționa și „moșia regală care se numește în limba obișnuită *Ilidia* — *possessio regalis Elyad* — cu veniturile și roadele sale”⁹.

Peste un sfert de secol, la 1248, voievodul Transilvaniei Laurențiu emite un act de la *Ilidia* — *datum in Yliad*, anno domini MCCXLVIII¹⁰.

Dacă primul document amintește moșia *Ilidia*, cu veniturile și roadele sale, fără a-i indica hotarele și suprafața, sau locul unde este situată, același document oferă, în schimb, informația că datorită unor relații matrimoniale moșia aparține sau a aparținut, coroanei bi-

¹ Cercetările arheologice din ultimul deceniu au scos la lumină vestigii din epoca neolitică (cultura Starčevo-Criș — în defileul Valea Mare la „Stîncele cu picturi”), din neolitic, bronz, epoca fierului (cultura Basarabi), perioada stăpînirii romane și romane tîrzii (în locurile: Dealul Oblița, Moara Gherghinii, Dealul Armenilor și Funiu).

² Emil Grădinariu, Ion Stoia Udrea, *Ghidul Banatului*, Timișoara, 1936, p. 275.

³ Documente privind istoria României (în continuare *Doc. Rom.*), seria C, I, București, 1951, p. 197; Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, București, 1967, p. 306, s.v.

⁴ *Ibidem*; *Doc. Rom.*, C., II, București, 1952, p. 148; Pesty Frigyes, *Krasso Vármegye Története* (în continuare *Krasso...*), II, 1, Budapesta, 1884, p. 224—227; *Ibidem*, III, Budapesta, 1882, p. 28—29, doc. nr. 24.

⁵ Pesty Frigyes, *Krasso...*, p. 50—56, doc. nr. 39; Hurmuzaki-Densusianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, I—1, București, 1887, p. 253.

⁶ C. Suciu, *op. cit.*, P. Dragalina, *Din istoria Banatului Severin*, Caransebeș, 1889, p. 111: *oppidum nostrum (regis) Elyed*, în timpul lui Sigismund de Luxemburg; Fr. Pesty, *op. cit.*, II—1.

⁷ Fr. Pesty, *op. cit.*, p. 226, C. Suciu, *op. cit.*, p. 306.

⁸ P. Dragalina, *op. cit.*, p. 107; Fr. Pesty, *op. cit.*, p. 226; C. Suciu, *op. cit.*, s.v.

⁹ Ilie Uzum, Gh. Lazarovici, *Banatica*, I, Reșița, 1971, p. 158; *Doc. Rom.*, C, I, p. 197, doc. nr. 142.

¹⁰ *Doc. Rom.*, C, I, p. 334, 335, doc. nr. 228; Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I, Sibiu, 1842, p. 77.

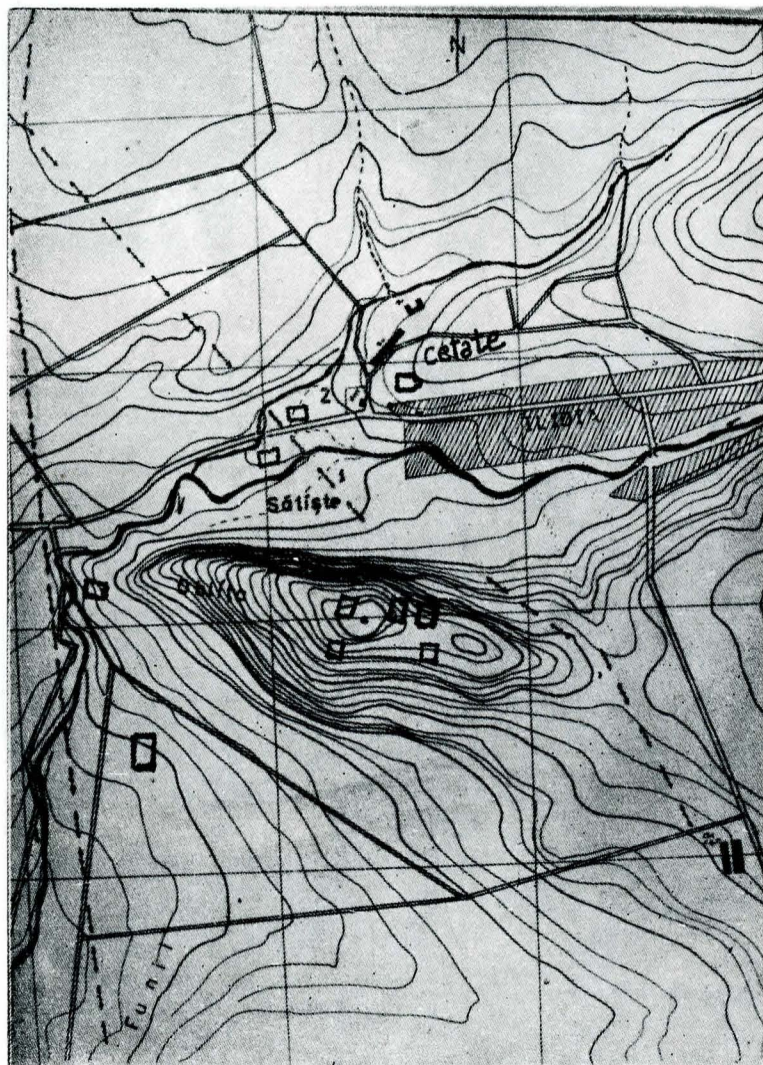

Fig. 1 — Situația topografică a punctelor de interes arheologic și localizarea obiectivelor cercetate în hotarul satului *Ilidia* (scara 1 : 5000).

zantine de la Constantinopol, făcînd parte din zestrea fostei împărătese Irina, sora regelui Andrei al II-lea al Ungariei¹¹. Pe de altă parte, documentul de la 1248 pare să ateste existența unei vechi așezări, însă fără precizări, dar oricum, destul de importantă de vreme ce voievodul Transilvaniei vine și emite, de aici, acte de dăni, scutiri și privilegii. Apare, astfel, posibilitatea ca așezarea *Ilidia* să fi existat sub această denumire, sau, poate, cu una de rezonanță apropiată și rădăcină comună, încă mai înainte de prima atestare documentară¹². În acest sens, cu deplină certitudine, se poate con-

¹¹ Vezi supra nota 9.

¹² Despre o stăpînire efectivă a regatului feudal maghiar asupra părților muntoase și deluroase din sudul Banatului nici nu poate fi vorba înainte de mijlocul sec. al XIII-lea; vezi și Silviu Dragomir, *Vechimea elementului românesc și colonizările străine în Banat*, Cluj, 1925, p.1 și urm.

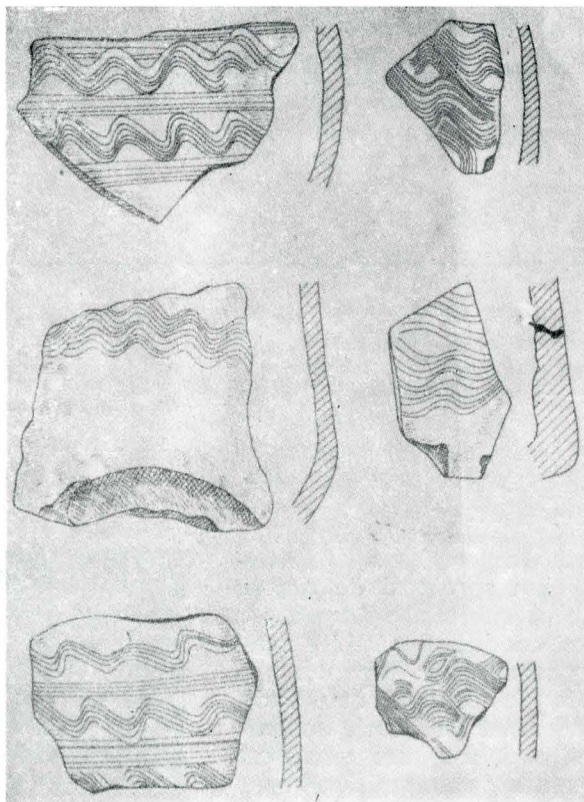
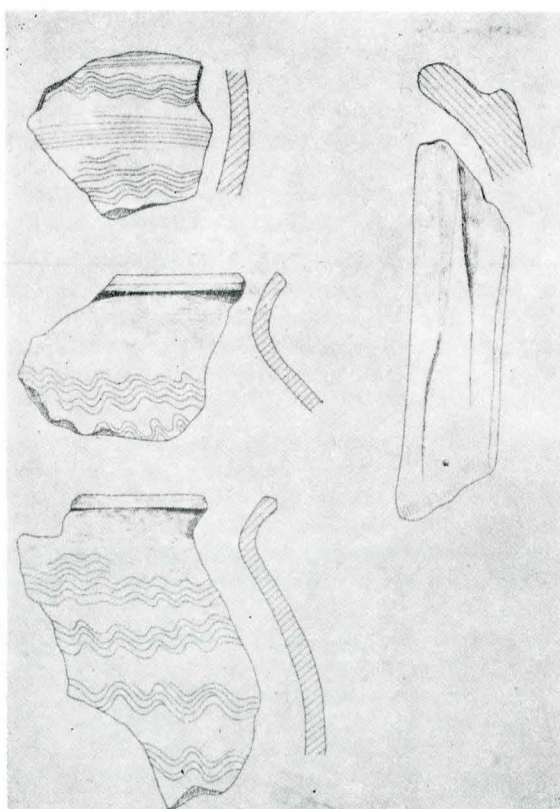

Fig. 2 — Fragmente ceramice și fragment de os prelucrat din complexe de locuire ale așezării prefeudale de la Ilidia — „Săliște”.

Fig. 3 — Fragmente ceramice ornamentate cu benzi de linii în val și orizontale incizate, din complexul B₁ de la Ilidia — „Săliște” (sec. VIII—IX).

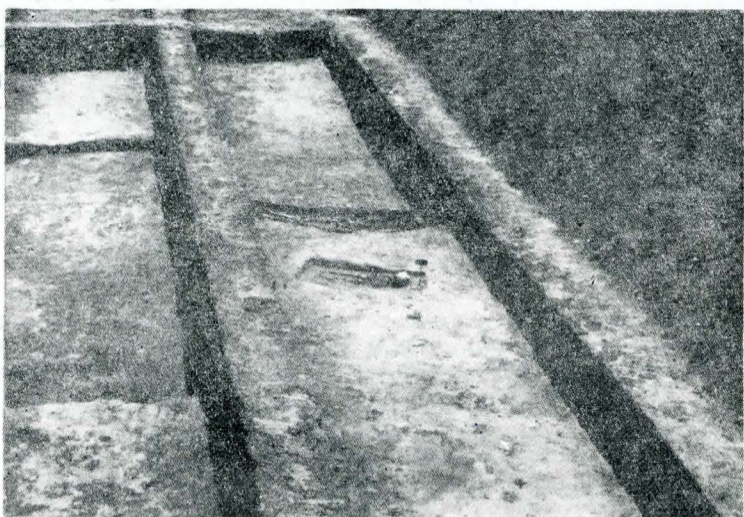
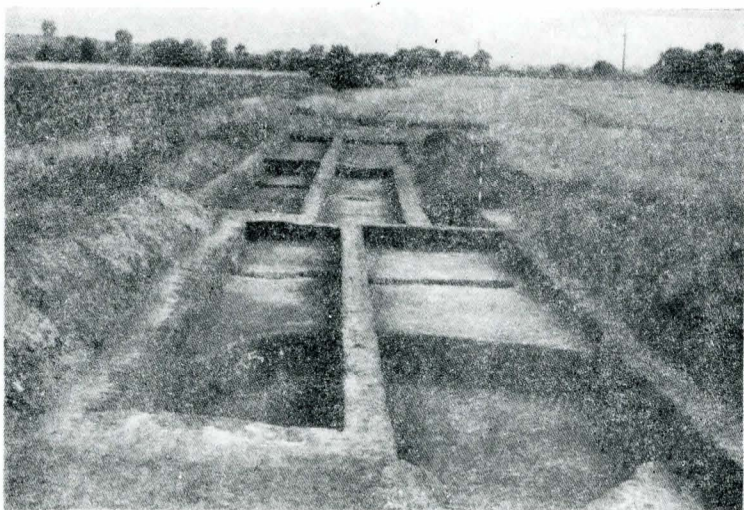

Fig. 4 — Sus: vedere generală a săpăturilor din așezarea feudală timpurie de la Ilidia-„Funi” (1982); jos: detaliu de săpătură, observându-se două morminte situate în apropierea unui complex de locuire din sec. XI—XII.

sidera că vechea așezare a Ilidiei a fost o vatră românească, aparținând populației băștinașe.

Din secolul al XIV-lea, documentele epocii dovedesc existența unei cetăți feudale pe meleagurile Ilidiei. Să fie vorba despre una dintre acele cetăți regale — *castra*

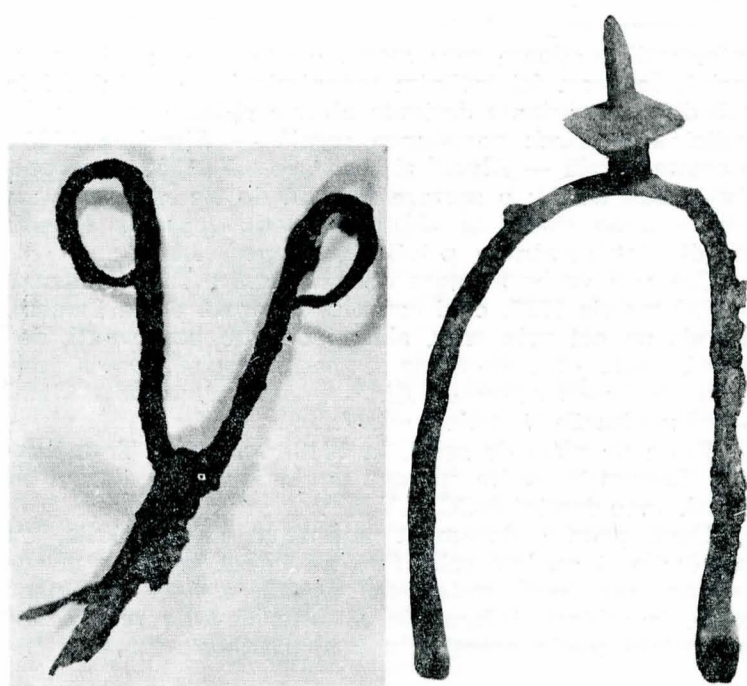

Fig. 5 — Obiecte descoperite în complexele așezării feudale timpurii de la Ilidia-„Funi”. dreapta: pînten cu spin; stînga: foarfece din fier.

*regalia*¹³ — ridicată pentru apărarea Banatului, pe căile interioare de acces?

Documentele o menționează, de mai multe ori, fie prin referiri directe la cetatea și teritoriile dependente de ea, fie indicîndu-se numele unor castelani sau vice-castelani ai ei: la 1363 este pomenit *castrum Iliad*¹⁴, la 22 martie 1363 — *castri Iliead* și *castri Iliad*¹⁵, la 5 iunie 1325 e pomenit *magistrul Posa de Zer castelanus de Elyed*¹⁶, iar la 1382 apare și un *magistru Nicolae*. . . castelan al Ilidiei¹⁷. Mai înainte, la anul 1363, au fost men-

¹³ Șt. Pascu, *Istoria medie a României*, I, București, 1966, p. 151—152.

¹⁴ C. Suci, *op. cit.*, p. 306.

¹⁵ Fr. Pesty, *op. cit.*, IV, p. 50—56, doc. nr. 39.

¹⁶ *Doc. Rom.*, C, II, p. 148—149; Felix Milleker, *Die Familie Poscha im mittelalterlichen Krascho (1325—1472)*, Virșeț, 1936, p. 5.

¹⁷ Fr. Pesty, *op. cit.*, II-1, p. 225.

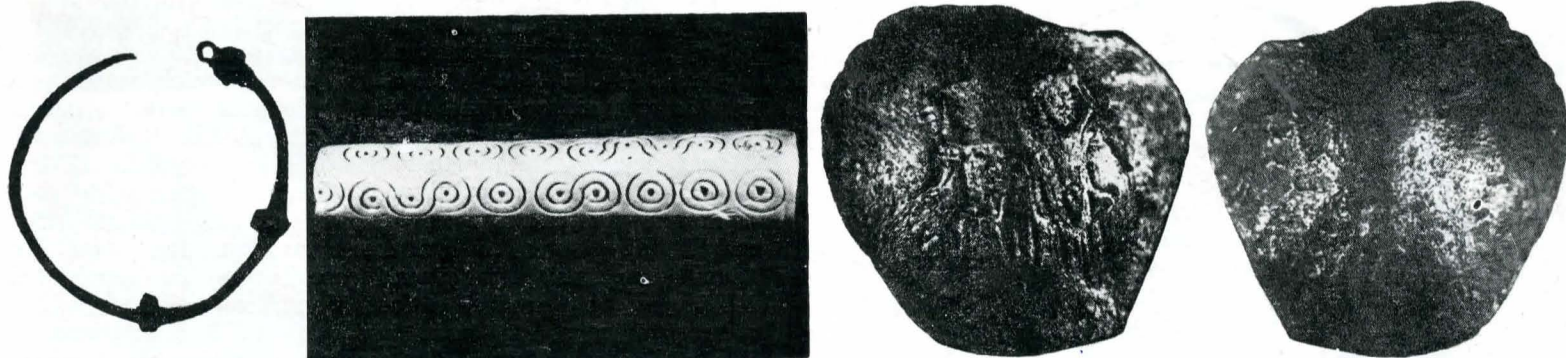

Fig. 6 — Obiecte de podoabă și monedă de la Ilidia-„Funi” și „Săliște”: a) cerceș granulat; b) tub-amuleță din os ornamentat; c) stamenă de billon Alexios III Angelos — avers; d) reversul monedei bizantine.

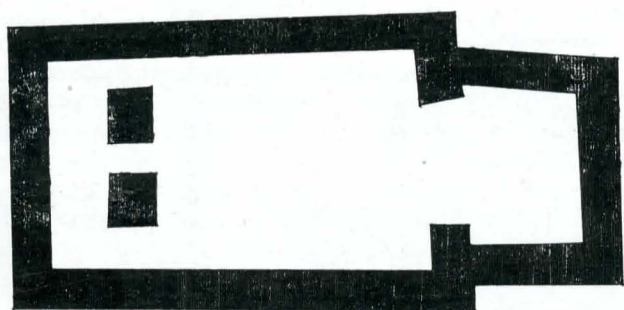

Fig. 7 — Biserica-sală de la Ilidia-„Cetate” (plan cf. Șt. Matei, „Banat-tica”, II, 1973).

Fig. 8 — Biserica-sală de la Ilidia-„Cetate”, detaliu din timpul lucrărilor de conservare (în planul apropiat se distinge fundația pătrată a altarului).

Fig. 9 — Podcabe descoperite în necropola de la Ilidia-„Cetate”: a, c, — inele de bronz; b, — cerceș de timplă cu capul în „S” (sec. XI—XII); d, — inel de argint, lucrat în tehnica granularii și filigranului (sec. XIII—XIV).

ționați Gheorghe și Mihai, vicecastelani de Ilyed¹⁸. Mai târziu — desigur, datorită rosturilor sale statornice în decursul veacurilor și bine conturate în anumite domenii: economic, administrativ și militar — cetatea Ilidiei a fost amintită ca sediu al unui district românesc privilegiat cu același nume, atestat la 1454 în forma *districtus Ilyed*¹⁹; iar la 1457 *districtus Illed*²⁰.

Considerăm că toate informațiile izvoarelor scrise, menționate mai sus, reflectă limpede faptul că Ilidia reprezintă una dintre cele mai vechi așezări românești de pe teritoriul Banatului, atestată documentar încă din perioada feudalismului timpuriu. Începând din secolul al XVI-lea, vechea importanță a Ilidiei este în continuă scădere, rolul ei dispare treptat, astfel încât istoriografia secolului al XIX-lea mai păstrează despre ea știri foarte

puține, lacunare și adeseori confuze. De pildă, Nicolae Tincu Velia în *sa Istoria...*, editată la Sibiu, afirmă că „la un pătrar de oră departe de sat, pe locu care se numește «Cetate» săpînd, oamenii au aflat cărămide și alte materiale, rămășițe adevărate de o fortăreață antică”²¹.

Eruditul Pesty Frygies (pe la 1882—1884), în *Reper-toriul* său pentru localitățile din comitatul Carașului, prezintă Ilidia ca pe o așezare de români al cărei nume a fost maghiarizat în documentele epocii, vechea denumire fiind: *Villa Sancti Elie Siculorum de Sepsi*²². El afirmă că mai spre sud de sat se găsesc ruine medievale, sau „cetatea de la Socolar-Potoc”, denumire ce nu apare însă nicăieri în documente. Tot Pesty Frygies mai scrie că urme de zidiri s-au găsit și lângă sat, în locul *Scăunel*, fără a ne informa însă de cînd datează și de ce natură

¹⁸ *Ibidem*; C. Suciu, *op. cit.*, s.v.

¹⁹ Fr. Pesty, *op. cit.*, III, p. 398—399, doc. nr. 306 (din 11 iunie 1454).

²⁰ P. Dragalina, *op. cit.*, p. 107; M. Bizerea și C. Rudcanu, în „Studii de istorie a Banatului”, Timișara, 1969, p. 10 (despre hotarele districtului).

²¹ Nicolae Tincu Velia, *Istoria bisericească politico-națională*, Sibiu, 1865, p. 249.

²² Fr. Pesty, *op. cit.*, II-1, 1884, p. 224.

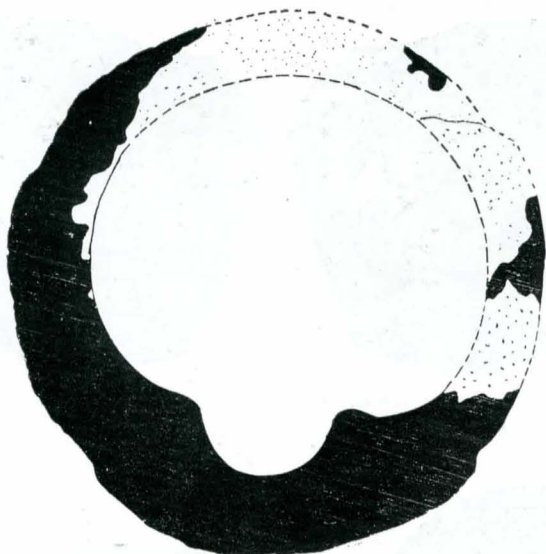

Fig. 10 — Biserica „rotundă” de la Ilidia — „Oblița” (plan).

Fig. 11 — Aspecte din necropola cnezială de la Ilidia-„Oblița”. Sus: campania 1973; jos: campania 1977.

sînt aceste urme²³.

Așa cum vor demonstra primele cercetări de arheologie feudală din sudul Banatului, inițiate în vara anului 1969 la Ilidia, această așezare se va dovedi a fi fost întemeiată într-o perioadă cu mult anterioară primelor mențiuni scrise despre ea.

Cele dintîi sondaje arheologice au vizat punctul *Cetate*, situat pe latura nord-vestică a satului actual, în grădinile aparținătoare de casele unor săteni, unde se

putea observa o circumvalațiune de pămînt cu dimensiunile, aproximative, de 50×70 m²⁴. Aici a fost identificată și dezvelită integral (astăzi se află în curs de conservare „*in situ*”) fundația unei biserici avînd planul corespunzător tipului de biserică-sală cu altar pătrat (nava are $13,70$ m \times $7,80$ m, iar altarul $4,20 \times 5,10$ m)²⁵. Planul acesta este foarte răspîndit din secolul al IX-lea, dar mai ales din secolul al XI-lea, în regiunile de contact între arhitectura în lemn și cea din piatră²⁶. S-a stabilit că biserica a funcționat cu două faze, una din lemn și o fază din piatră care începe cu secolul al XIII-lea²⁷. În jurul ei a fost identificată și cercetată o necropolă care, pe baza inventarului funerar scos la lumină, se poate data din secolul al XI-lea pînă în secolul al XIV-lea²⁸. De asemenea, s-a precizat că în timpul fazei de piatră biserica a fost fortificată printr-un val de pămînt cu șanț și palisadă (șanțul avea o lățime de circa 8 m, iar adîncimea de 1,70—2 m)²⁹. Ca plan, fortificația prezintă o formă elipsoidală, diametrele sale în interiorul șanțului de apărare măsoară 41×32 m, închizînd un spațiu, destul de modest, ca întindere³⁰.

Pe latura de sud-vest a satului Ilidia, deasupra luncii rîului Vicinic și a terasei de la *Săliște*³¹, se ridică dealul cunoscut sub denumirea locală *Oblița*³². Pe culmea, destul de largă, a acestui deal săpăturile arheologice au identificat și dezvelit un ansamblu de construcții feudale — cu fundații de piatră și ziduri din cărămidă, legate cu mortar —, care se poate data între secolele XII—XV³³. Reprezentînd o adevărată curte feudală, după cele mai tipice modele, întregul ansamblu — atît cît a fost identificat pînă în stadiul actual al cercetărilor — se compune din cinci construcții, bine conturate, cu funcționalitate precis determinată, pe care le prezentăm succint în continuare:

1. — o biserică cu plan circular de tipul așa-numit „rotundă”, ale cărei ruine au fost consolidate. Diametrele celor două axe ale rotunde măsoară pe interior 8 m; grosimea zidurilor variază între 1,35—1,75 m³⁴. Construcția de cult juca, probabil, rolul unei capele cimiteriale. De altfel în jurul său, pe laturile de est, sud și vest, a fost semnalată și cercetată o necropolă cnezială cu peste 200 de morminte³⁵;

2. fundațiile unei construcții cu plan dreptunghiular, de dimensiuni apreciabile, măsurînd 32×16 m, dezvelite la circa 30 m spre nord de rotundă. Aici pare a fi vorba despre o locuință fortificată — un adevărat castel feudal —, compusă din cinci încăperi de formă dreptunghiulară, fiecare avînd dimensiunile aproximative de 12×6 m (măsurate, firește, pe nivelul fundațiilor). Foarte probabil, încăperile de la extremități au jucat rolul unor turnuri de apărare, fapt dovedit prin grosimea zidurilor de fundație care ating, atît la turnul de est, cît și la cel de vest, o grosime de 1,50—1,70 m, pe cînd fundațiile

²⁴ I. Uzum, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 159—160.

²⁵ Dimensiuni măsurate după curățirea dărîmăturilor și golirea pămîntului din interior cu ocazia executării lucrărilor de consolidare și conservare „*in situ*” a monumentului. În timpul cercetărilor executate în perioada 1969—1971 au fost măsurate următoarele dimensiuni (aproximative) $12,50 \times 7$ m nava; $4,20 \times 5,30$ m altarul, vezi și Șt. Matei, I. Uzum, în „*Acta MN*”, IX, Cluj-Napoca, 1972, p. 555.

²⁶ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, p. 72.

²⁷ Șt. Matei, I. Uzum, *op. cit.*, p. 557—558; vezi și Șt. Matei, „*Banatica*”, II, 1973, p. 315—316.

²⁸ I. Uzum, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 160—161; Șt. Matei, I. Uzum, *op. cit.*, p. 557—558.

²⁹ *Ibidem*, p. 556 și fig. 3 (reconstituirea aparține arh. Adriana Matei, Cluj-Napoca).

³⁰ *Ibidem*, p. 556—557.

³¹ Este situată la circa 300 m spre vest de „*Cetate*”. Cercetările întreprinse începînd din anul 1973 au scos la lumină vestigiile unei așezări prefeudale de sec. VIII—IX și ale unei așezări feudale timpurii din sec. X—XIII; vezi și Șt. Matei, *op. cit.*, p. 315, nota 38.

³² I. Uzum, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 161—162.

³³ *Ibidem*; Șt. Matei, *op. cit.*, p. 317—318.

³⁴ Șt. Matei, *op. cit.*, p. 317.

³⁵ Cercetarea necropolei s-a efectuat în mai multe etape: 1969, 1973, 1977—1981; vezi și I. Uzum, în „*Materiale și cercetări arheologice*”, Oradea, 1979, p. 387—389.

²³ *Ibidem*, p. 224—226.

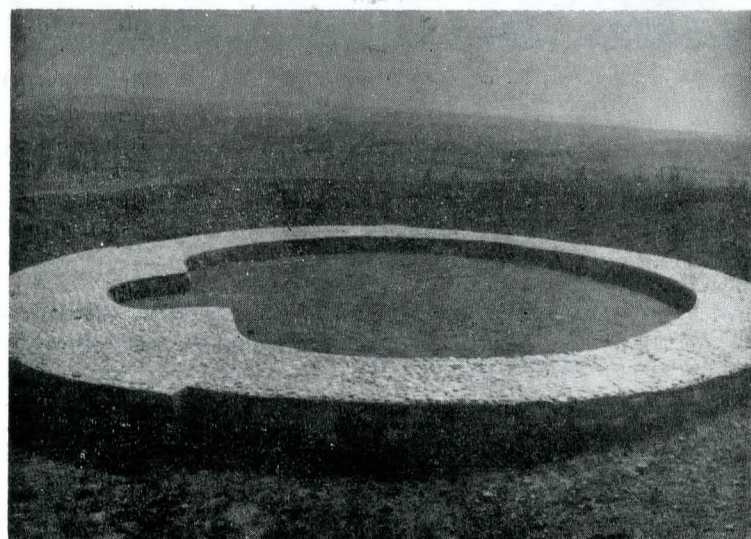
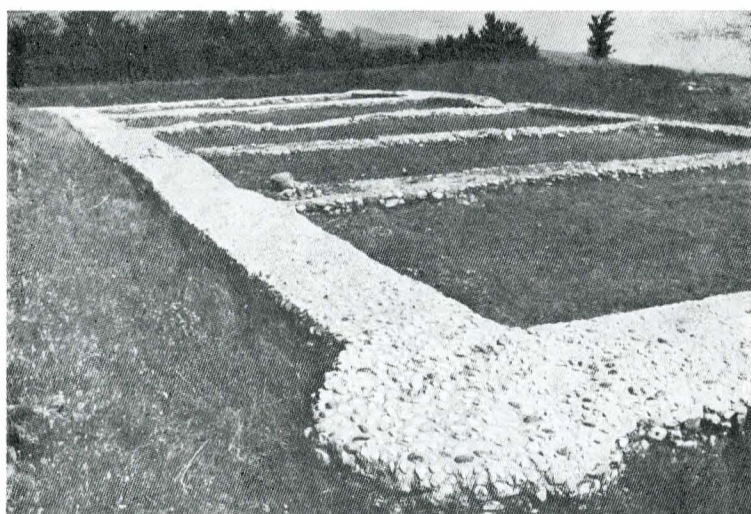

Fig. 12 — Sus: locuința fortificată de la Ilidia-„Oblița” (monument conservat „in situ”); jos: „rotonda” de la „Oblița”, după conservare.

încăperilor interioare măsoară doar 1,25 m³⁶;

3. fundația unei alte construcții, la vest de această locuință fortificată, la numai 8 m distanță, prevăzută cu o pivniță de mari dimensiuni, săpată în stinca nativă a dealului Oblița. Construcția aceasta, ceva mai redusă ca mărime, în raport cu locuința fortificată³⁷, pare a reprezenta o fază mai veche a castelului, de pe Oblița. Mai târziu, această locuință și-a schimbat, probabil, destinația inițială;

4. o altă locuință feudală timpurie, avînd numai două încăperi³⁸; identificată în partea vestică a platoului Oblița, la o distanță de 40 m de la colțul sud-vestic al locuinței cu pivniță;

5. în sfîrșit, în toamna anului 1982 la circa 30 m spre sud-sud-vest de construcția prezentată mai sus au fost semnalate zidurile unei alte dependințe, ale cărei dimensiuni, deocamdată, n-au putut fi precizate³⁹.

Pe baza inventarului funerar și a descoperirilor numismatice încadrăm întregul ansamblu de arhitectură feudală timpurie, de pe dealul Oblița, între secolele XII și XV⁴⁰.

Alte sondaje și săpături executate în lunca Vicinicu-

³⁶ Cercetarea acestei locuințe fortificate a început în anul 1973; în prezent fundațiile dezvelite, pe întreg perimetrul lor, au fost consolidate și conservate „in situ”.

³⁷ Identificată în anul 1979, construcția are formă dreptunghiulară cu dimensiunile de 28 × 8 m. Pivnița săpată în stinca nativă coboară pînă la adîncimea de 1,60 m de la nivelul fundației și are o lungime de 18 m.

³⁸ Identificată în anul 1973, în prezent a fost conservată „in situ”.

³⁹ Obiectivul a fost semnalat în urma săpăturilor sistematice executate sub conducerea arheologului Dumitru Țicu de la Muzeul Județean de Istorie din Reșița.

⁴⁰ Este vorba despre două monede găsite în anul 1975, pe nivelul de călcare al locuinței cu două încăperi din zona de vest a Obliței: un denar de la Ștefan III (1162—1172) (Unger, I, 85, CNH, 158); un denar

lui, la punctele denumite de localnici Săliște⁴¹ și Funii⁴², spre nord și respectiv la vest de Oblița, au dus la descoperirea vestigiilor unor așezări prefeudale și feudale timpurii a căror continuitate, în timp și în spațiu, poate fi urmărită mai bine de un mileniu, între secolele IV și XIV⁴³.

Pentru monumentele de cult cercetate la Ilidia-Cetate (biserica-sală amintită) și la Ilidia-Oblița (biserica cu plan circular de tipul „rotondă”) există numeroase analogii cu monumente datate între secolele IX și XIII. Astfel, primul obiectiv își găsește numeroase analogii, mai ales, în bisericile cu turnuri-clopotniță și altar patrat de la Sîntă Mărie Orlea⁴⁴, Rădești⁴⁵, Băcăinți⁴⁶, Lunca și Strei⁴⁷, dar și în Pannonia⁴⁸ și pe teritoriul R.S.F. Iugoslavia⁴⁹. În același timp, obiectele de inventar descoperite în mormintele din jurul bisericii au analogii în descoperiri similare din necropolele de la Vârșand⁵⁰, Dăbîca⁵¹, Bjelo-Brdo⁵² etc., datîndu-se încă din secolele XI—XII și confirmînd o perioadă de funcționare a necropolei anterioară construirii bisericii-sală, cu ziduri de piatră și cărămidă⁵³.

Biserica „rotondă” de la Ilidia-Oblița are analogii în bisericile cu plan circular din Transilvania: Odorhei, Gurasada, Geoagiu de Jos și Pelișor, databile începînd din secolul al XII-lea⁵⁴, precum și cu cele de la Mikulcice (în Moravia)⁵⁵, la Dehtice, sau poate la Bina și Selo în Slovacia, dar și la Kiszombor și Karcza din Pannonia⁵⁶.

Săpăturile arheologice în complexele de locuire prefeudale și feudale timpurii de la Săliște, Moara Gherghinii și Funii au scos la lumină un inventar destul de bogat și variat, de mare importanță documentar-istorică

de Salzburg (circa 1149—1151), determinare Eugen Chirilă, Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca, căruia îi mulțumim și pe această cale; alte două monede au fost găsite în necropola cnezială din jurul „rotondei” în anul 1978, respectiv 1980: denar, Ludovic I (1373—1382) (cf. Unger, I, 492, a) și un obol, Sigismund I (1387—1437) (Unger, I, 451), determinare Dana Bălănescu („SCN”, VIII, 1984).

⁴¹ Este o parte a luncii riului Vicinic care se întinde de la capătul de vest al satului pînă la confluența Vicinicului cu valea Măscășeni. La sud, lunca denumită Săliște se învecinează cu dealul Oblița, iar spre nord cu dealul Armenilor. La Săliște au fost executate cercetări în anii 1973, 1974 și 1979, fiind pusă în evidență existența unei așezări de tip rural, cu o îndelungată continuitate, care și-a strămutat vatra de citeva ori de la nord spre sud și de la vest la est.

⁴² Terasa de la Funii se situează de-a lungul malurilor Vicinicului, la vest de dealul Oblița, continuînd pe această direcție lunca de la Săliște. Cercetările de la Funii au început în anul 1977, primele săpături executîndu-se la punctul Moara Gherghinii, situat la poalele Obliței în zona ce face legătura dintre Săliște și Funii. Aici au fost găsite vestigii care atestă o continuitate de locuire din neolitic pînă în perioada feudalismului timpuriu.

⁴³ Pe lângă analogiile existente pentru materialul arheologic, datarea complexelor de locuire din așezările de la Funii, Moara Gherghinii și Săliște este asigurată prin descoperiri monetare, dintre care menționăm: două monede de bronz din sec. IV; două stamene de billon, Manuil I Comnenul (1143—1180), cf. Wroth, II, 575, tip 11, respectiv Morrisson, p. 712, B₀₂, tip 1, Constantinopolis; monedă de bronz, Bela III (1172—1196), determinări Dana Bălănescu (MJIR), căreia îi mulțumim și cu acest prilej; două stamene de billon, Isaac II Angelos (1185—1195), cf. Wroth, II 593/27 și Alexios III Angelos (1195—1203), cf. Wroth, II, 604/31 — determinări Eugen Chirilă.

⁴⁴ Cf. Vasile Drăguț, în „SCIVA”, tom. 12, nr. 2, București, 1965, p. 300.

⁴⁵ Șt. Matei, I. Uzum, op. cit., p. 558.

⁴⁶ Ibidem, p. 300.

⁴⁷ Vasile Drăguț, op. cit., p. 300, vezi și nota 5.

⁴⁸ V. Vătășianu, *Arhitectura și sculptura romanică în Pannonia medievală*, 1966, p. 112—113; Șt. Matei, op. cit., p. 316.

⁴⁹ Vasile Drăguț, op. cit., p. 302 și notele 16—18.

⁵⁰ D. Popescu, în „Materiale”, II, 1956, p. 131, fig. 87—89, p. 132.

⁵¹ M. Rusu, Comunicare la Conferința națională de arheologie, Craiova, 1969.

⁵² M. și D. Garașanin, în „Starinar”, V—VI, 1954, p. 200—202.

⁵³ Biserica-sală de la Cetate a fost ridicată, cel mai timpuriu, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. După cum s-a putut observa în timpul săpăturilor, ea a avut și o fază mai veche, cu o biserică din lemn; vezi și Șt. Matei, op. cit., p. 315.

⁵⁴ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, I, p. 88, fig. 79; p. 95—96, fig. 86; p. 88 și fig. 78; idem, *Arhitectura și sculptura romanică...*, p. 112—113.

⁵⁵ Josef Poulik, *Pevnost v luznim lese*, Praha, 1957, p. 186—192.

⁵⁶ V. Vătășianu, *Arhitectura și sculptura romanică...*, p. 112—113; vezi și Șt. Matei, op. cit., p. 318 și nota 47 cu bibliografia referitoare la rotondă.

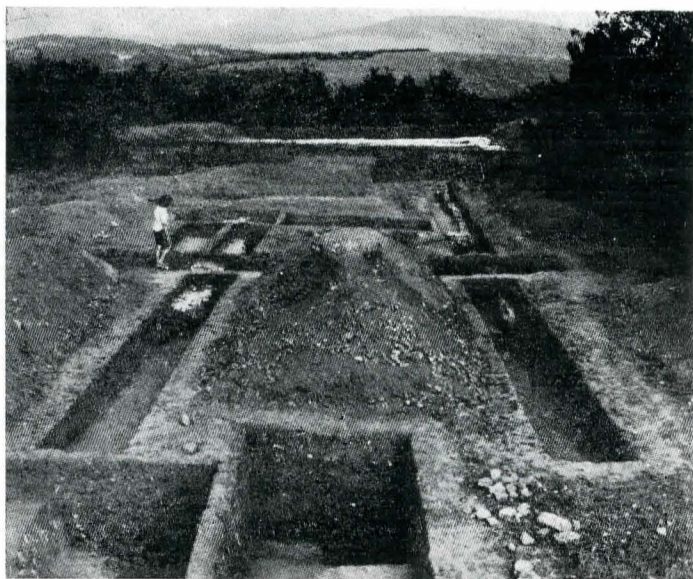

Fig. 13 — Locuința cu pivniță de la Ilidia-„Oblița“ — aspecte din timpul cercetărilor.

pentru cunoașterea culturii materiale a românilor bănățeni la începutul epocii feudale (enumerăm aici succint, alături de o mare cantitate de ceramică uzuală, o serie de obiecte și unelte din fier: cuțit, foarfeci, pinteni, pi-roane, apoi fusaiole de lut, tuburi de os ornamentate, nasturi din bronz etc). Împreună, sau alături de acestea, au fost descoperite o serie de materiale ca: ceramică smălțuită⁵⁷, podoabe din bronz și argint⁵⁸ (mai ales inele și cercei, ornamentați în tehnica filigranului și a granulării, obiecte care se încadrează în categoria veche și larg răspândită a podoabelor de origine sau influență bizantină), monede schifate de billon și bronz din perioada basileilor dinastiei Comnene⁵⁹. Pe lângă importanța acestor descoperiri numismatice, pentru cunoașterea circulației monetare pe teritoriul din sud-vestul României în perioada feudalismului timpuriu, materialul arheologic găsit la Ilidia are o mare importanță istorico-documentară, contribuind la cunoașterea naturii raporturilor tradiționale

⁵⁷ D. Teicu, *Ceramica smălțuită din așezările feudale din sud-vestul României*, în „SCIVA“, tom 34, nr. 3, 1983.

⁵⁸ Obiectele de podoabă, de origine sau influență bizantină, se datează pe baza analogiilor cu descoperiri similare din zonele apropiate de pe teritoriul țării noastre, dar și din Iugoslavia, în sec. XI—XIV; vezi și Ilie Uzum, *Un tezaur de podoabe medievale descoperit la Macoviște (comuna Ciuchici, județul Caraș-Severin)*, în „Acta MN“, XX, 1983.

⁵⁹ Vezi supra nota 43; toate monedele bizantine au fost descoperite în complexe de locuire.

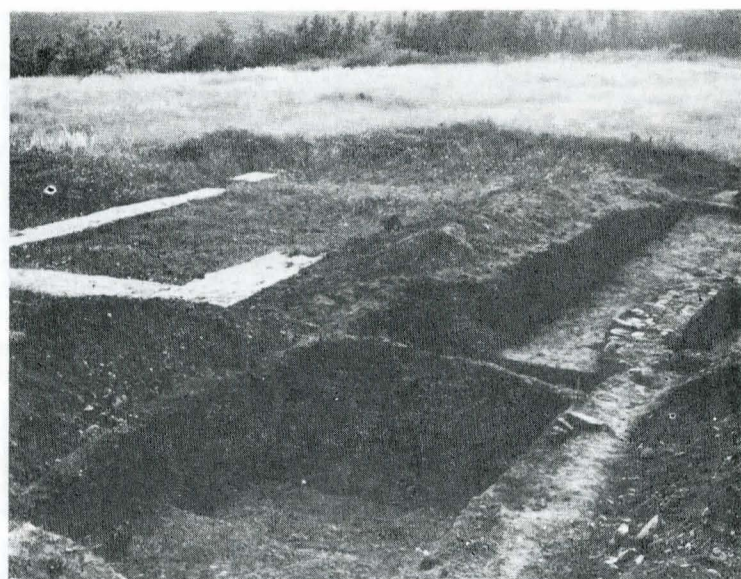

Fig. 14 — Locuința cu două încăperi, conservată „in situ“; (Ilidia-„Oblița“).

păstrate cu lumea bizantină sud-dunăreană și chiar intensificate între secolele XI și XIII.

Astfel, subliniem că cercetările de la Ilidia au meritul de a fi pus în evidență și de a introduce în circuitul științific una dintre cele mai vechi și impunătoare curți feudale de pe teritoriul țării noastre. Aceasta, ca și așezările rurale întemeiate în lunca Vicinului, au aparținut românilor bănățeni, a căror dezvoltare istorică atinsese un stadiu avansat de feudalizare, ilustrat printr-o sensibilă și distinctă diferențiere de stare materială, ca și prin stratificarea socială corespunzătoare. Determinată de această situație, este foarte probabil ca pe dealul Cetate obște sătească să fi construit biserica-sală, cu incinta ei modestă, fortificată cu val de pământ, șanț și palisadă, destinată a-i servi drept loc de refugiu și apărare. În același timp, pe dealul Oblița s-a edificat un adevărat ansamblu de monumente din piatră și cărămidă, care formau reședința familiei cnezilor de Ilidia, fără îndoială, așa cum arată și documentele vremii, conducători ai districtului românesc cu același nume. În construcțiile anexe, identificate în apropierea castelului și bisericii „rotonde“, erau adăpostiți, în mod firesc, slujitorii și oștenii care-i serveau.

În contextul doar schițat de noi în acest material apare evident că reședința cnezilor români de la Ilidia a fost emanația timpurie, impetuoasă, a unei societăți feudale autohtone, aflată în plin proces de maturizare de-a lungul perioadei timpurii a evului mediu românesc.

ZUSAMMENFASSUNG

Im vorliegenden Aufsatz will der Verfasser eine der ältesten und trotzdem wenig bekannten rumänischen Ortschaften aus dem S. W. Rumäniens, die seit längerer Zeit in Vergessenheit geraten ist, wieder in Erinnerung bringen. Das Dorf Ilidia (Gemeinde Ciclova Română, Kreis Caraș-Severin) ist eine der banater rumänischen Ortschaften, die im Frühmittelalter gegründet wurden. Es wird zum ersten Mal im Jahre 1223 urkundlich erwähnt. Die schriftlichen Quellen nennen Ilidia in verschiedenen Situationen und zu verschiedenen Zeitpunkten während den XIII und XV Jh. Sie belegen: ein königliches Gut, eine Dorfsiedlung, einen Marktflecken, eine Burg, der Sitz eines rumänischen Distriktes und einen privilegierten Distrikt. Alle tragen denselben Namen, Ilidia, der Zeitgewohnheiten entsprechend in verschiedenen magyarschen Formen erscheint. In der zweiten Hälfte des XVI. Jh. beginnt die Rolle Ilidias zu schwinden. Dieser Prozess verläuft selbstverständlich in engem Zusammenhang mit der Minderung der Rolle und der Funktionen die die Ortschaft im frühen Mittelalter und in den ersten zwei Jahrhunderten des Hochmittelalters innegehabt hat.

Die systematischen archäologischen Ausgrabungen bestätigen und vervollständigen die schriftlichen Quellen. Sie brachten materielle Spuren zum Vorschein die eine zeitlich lange Bewohnung und eine ununterbrochene Kontinuität des rumänischen Lebens hier und in der Umgebung beweisen. Die während fast zwei Jahrzehnten durchgeführten Grabungen und Sondierungen — in verschiedenen Punkten wie z.B.: Oblița, Cetate, Săliște, Funii, Moara Gherghinei, Valea Mare, Morminți und Goruia-Cetățuie — brachten materiellen Nachlass aus dako-romanischen (IV—V Jh.), frühmittelalterlichen (XI—XIII Jh.) und hochmittelalterlichen (XIV—XVI Jh.) Siedlungen ans Tageslicht. Diese bestanden aus Wohnkomple-

xen, Lebensmittelgruben, Feueranlagen (Schmelzöfen, Feuerherde, Backöfen) u.a. Ebenfalls wurden drei Gräberfelder (XI—XV Jh.), und eine Saalkirche mit Graben, Erdenwall und Palissade (auf dem Berg-Cetate im N. W. des heutigen Dorfes) ausgegraben. Im S. W. des Dorfes, auf dem Berge Oblița, wurden fünf architektonische Denkmale aus der Zeit des Frühmittelalters entdeckt und ans Tageslicht gebracht: ein rechteckiges Kastell mit fünf Räumlichkeiten, eine grosse Wohnung mit Keller, eine Kirche mit kreisförmigem Grundriss vom Typ „Ronde“, die die Rolle einer Friedhofskapelle hatte und zwei Gebäude, das eine, eine Wohnung mit zwei Zimmern und das andere, ein grossangelegtes Nebengebäude. Diese zusammen bilden die Bestandteile eines eindrucksvollen Knesen- oder Woiwoden-Hofes. Der feudale autochthone Hof von Ilidia Oblița stammt aus dem XIII Jh. so wie die archäologischen und Münz-entdeckungen beweisen. Er konnte Dank seiner Rolle und Stellung im Rahmen des rumänischen privilegierten Distriktes, wegen der Vielfältigkeit und des Umfangs seiner konstituierenden Denkmale mit den klassischen Modellen des Feudalismus aus Zentral oder West-Europa rivalisieren.

Der Verfasser hebt den materiellen und folglich den sozialen Unterschied zwischen den Bewohnern des Gebietes anhand der archäologischen Entdeckungen hervor.

Aufgrund der erwähnten Daten schlussfolgert der Verfasser, dass die Gründung eines Knesensitzes in Ilidia im XII Jh. und vielleicht schon früher, das Resultat der frühzeitigen Entwicklung einer feudalen autochthonen Gesellschaft darstellt die sich in voller Entfaltung befand als dieser Prozess von äusseren Faktoren — die Ausdehnung des ungarischen Königreiches und später die des Türkenreiches — gestört wurde.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA MĂNĂSTIREA TUTANA (JUD. ARGEȘ) ȘI PROBLEMA ÎNCADRĂRII TIPOLOGICE A UNUI NOU TRICONC DE LA CUMPĂNA VEACURILOR XIV-XV

SPIRIDON CRISTOCEA, CARMEN OPRESCU

Așezată pe un mic platou de pe malul stîng al apei Tutana, înconjurată de dealurile piemontale din bazinul Argeșului, printre codri seculari și plantații de pomi fructiferi, mănăstirea Tutana se învecinează cu alte două importante ctitorii din timpul întemeierii statale și spirituale românești: Curtea de Argeș și Cotmeana, de cea din urmă despărțind-o abia 10—15 km în linie dreaptă, peste dealuri.

Cine vrea să viziteze acum vechiul așezămînt monastic va alege șoseaua națională Pitești—Curtea de Argeș, iar din satul Băiculești (reședința comunei cu același nume, de care aparține Tutana) va porni, spre vest, pe un drum județean nemodernizat. După 8 km va găsi biserica, reconstruită din temelie în 1582 (fig. 1), acum lăcaș de mir, înconjurată de pitorești ruine: turnul-clopotniță din secolul al XVI-lea, pe latura de sud-vest (fig. 2), turnul-clopotniță din 1774—1777, pe latura de est, folosit și acum ca turn de intrare, ziduri de incintă. De asemenea, fără mare greutate va distinge, acoperite de iarbă, locurile construcțiilor din nordul, sudul și estul ansamblului monastic¹.

Monument de importanță deosebită în evoluția arhitecturii ecleziastice din Țara Românească, mănăstirea Tutana a trezit interesul istoricilor și istoricilor arhitecturii² dar nu a fost cercetată pînă acum din punct de vedere arheologic. Nevoia unor urgente lucrări de consolidare și restaurare a impus efectuarea, în vara și toamna anului 1987, a unor cercetări arheologice care să completeze cu noi date despre biserică dosarul de restaurare întocmit în 1983.

Cel mai vechi document cunoscut pînă în prezent referitor la mănăstirea Tutana datează din 1 aprilie 1497. Este un hrisov prin care domnitorul Radu cel Mare (1495—1508) întărește lui Lumotă și Cernat, printre altele, stăpînirea unei ocini din Micești — „*partea călugărilor de la Tutana*“ — primită de cei doi printr-un schimb de proprietăți ce se petrecuse „*în zilele lui Basarab cel Tânăr*“, domnul Țării Românești (1477—1482, cu întrerupere)³. Pe baza informațiilor furnizate de acest hrisov, coroborate cu date oferite și de alte documente, se putea afirma, pînă la efectuarea cercetării arheologice, că mănăstirea exista în a doua jumătate a secolului al XV-lea.

¹ Un set amplu de imagini fotografice, planuri și desene la N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, partea a doua, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice“ (în continuare: „B.C.M.I.“), anul XXIII, fascicola 63—66, 1931, pl. XCVI—CVIII (fig. 128—147).

² Pentru bibliografie vezi: Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România, I, Țara Românească*, editată de Mitropolia Olteniei, 1970, p. 668—669.

Dintre studiile consacrate monumentului se detașează, prin bogăția materialului documentar folosit și prin modul cum sînt interpretate arhitectura și informațiile istorice, cu limitele impuse de lipsa cercetării arheologice, cel al lui Ștefan Andreescu, *Contribuții cu privire la trecutul mănăstirii Tutana*, în: „Mitropolia Olteniei“, anul XVIII, nr. 3—4, martie-aprilie 1966, p. 251—258.

³ D.R.H., B, Țara Românească, vol. I, nr. 274 (p. 447—448).

Fig. 1. Biserica, vedere dinspre nord-vest.

Potrivit pisaniei săpate în piatră, fixată deasupra ușii de intrare în pronaos, biserica actuală a fost construită de Mihnea Turcitul, domnul Țării Românești (1577—1583, 1585—1591), în anul 1582, ispravnicul lucrărilor fiind „*jupanul Mihai ban*“, viitorul voievod Mihai Viteazul⁴. Pisania nu consemnează nimic despre biserica anterioară, cea existentă la mijlocul secolului al XV-lea.

Biserica ridicată în 1582 (o vom numi în continuare Tutana II, iar pe cea anterioară Tutana I), cu lungimea de 22,5 m și lățimea de 10,7 m (la exterior), are un plan triconc, puternic alungit pe axa est-vest, compartimentat în altar, naos și pronaos. Deși bolțile și turlele originale au căzut în 1838 și au fost reconstruite, planimetria sugerează o structură de tip Dealu: turlă pe naos și două turle mici pe pronaos, sprijinite pe un arc-dublou transversal și pe un arc de sprijin longitudinal (fig. 3).

A fost adoptat sistemul decorativ al bisericii mănăstirii Valea (com. Tițești, jud. Argeș), ctitoria voievodului Radu Paisie din 1534: parament din cărămidă netencuită alternată cu mici casete din cărămidă tencuită; brîu me-

⁴ Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 261.

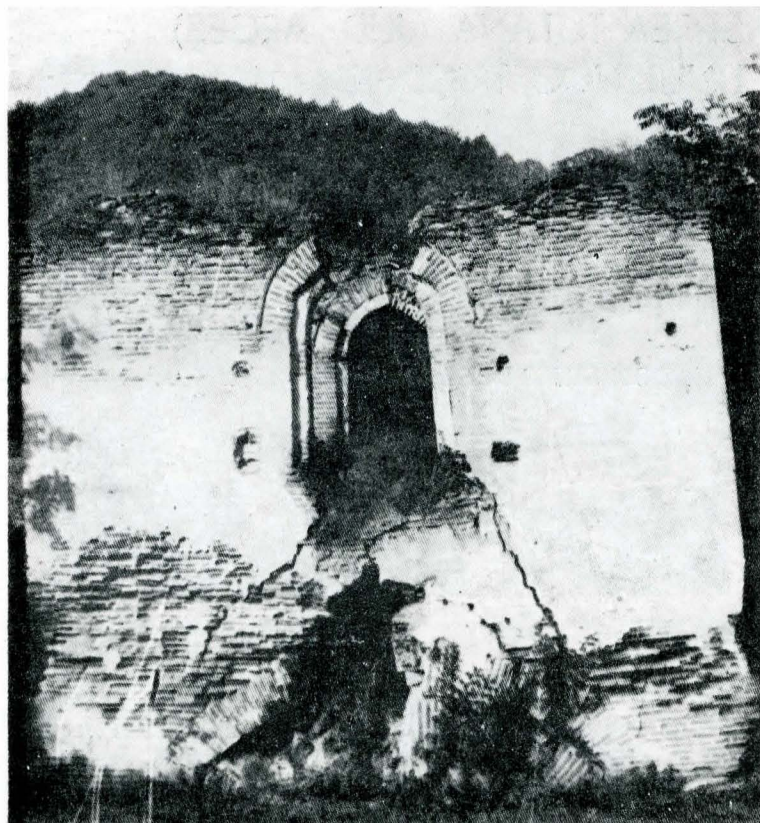

Fig. 2. Turnul clopotniță, sec. al XVI-lea, vedere dinspre est.

Fig. 4. Biserica mănăstirii Tutana, pictură de H. Trenk, 1860. (Cabinetul de stampe al Muzeului de artă al R.S.R.).

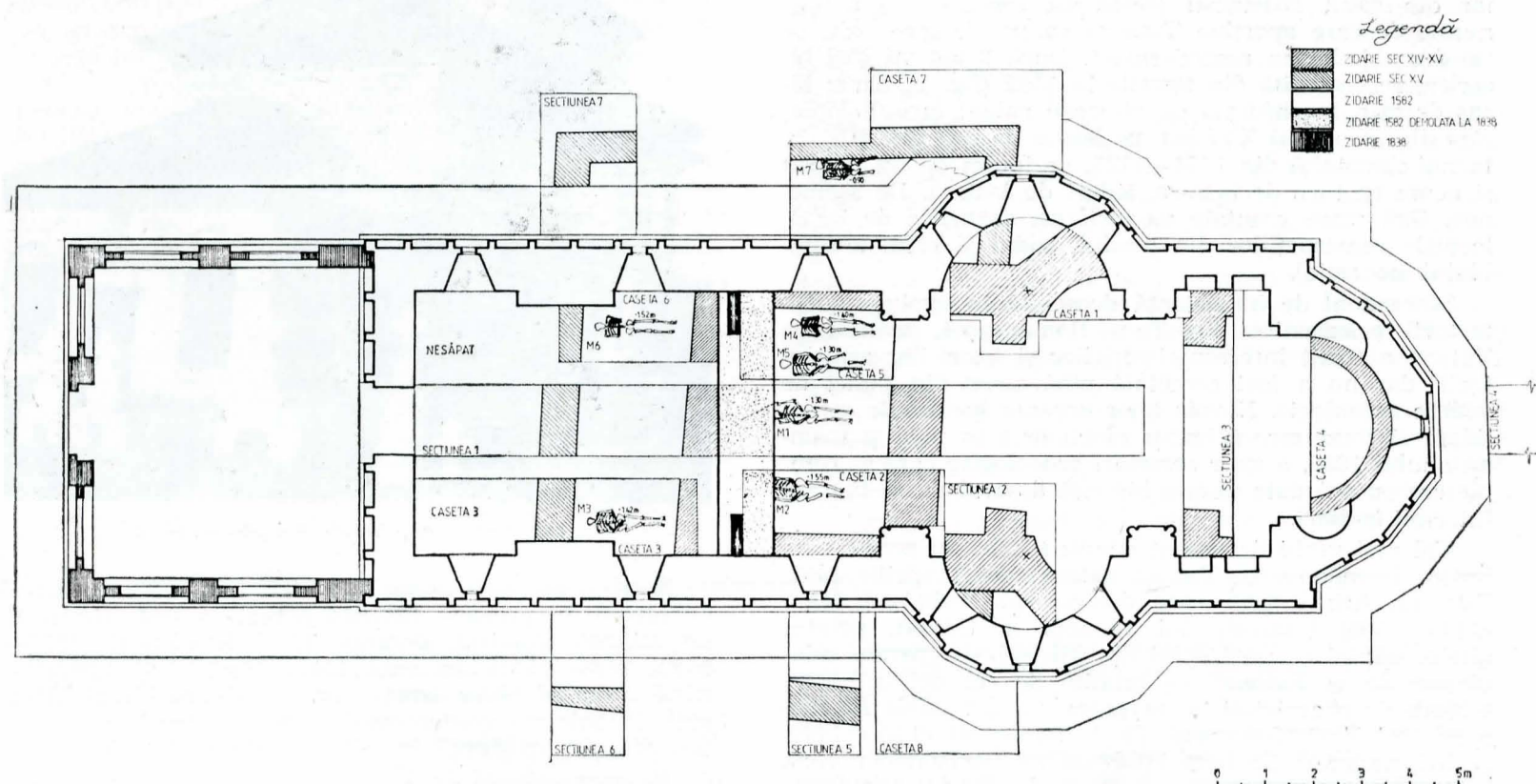

Fig. 3. Planul bisericii Tutana II. Cercetările arheologice din 1987.

dian care împarte fațadele în două registre de firide arcuite, adâncite în grosimea zidului, cu extradosul subliniat de lați de cărămidă; arcele se sprijină, în registrul superior, pe colonete cuplate realizate din cărămizi speciale, cu o latură rotunjită, model inițiat la Tutana, re-luat și îmbunătățit la Mărcuța patru ani mai târziu. În registrul inferior arcele se sprijină pe pilaștri simpli, cu secțiune rectangulară.

Potrivit opiniei lui George Balș, briul format dintr-un tor între două rînduri de zimți din cărămidă apare pentru prima dată la biserica Tutana II, devine foarte răspîndit în secolul al XVII-lea și este preluat și în arhi-

tectura moldovenească⁵.

Din cercetările de parament rezultă că ferestrele bisericii Tutana II au fost mărite și multiplicare la una din reparațiile efectuate în cursul timpului, cînd s-au fixat și actualele lor chenare din piatră. Afirmația noastră se bazează pe cîteva observații. Ferestrele din axul absidelor laterale s-au realizat prin spargerea pilaștrilor care delimitează firidele din registrul inferior al fa-

⁵ G. Balș, *Biserica Mirăuși din Suceava*, în: „B.C.M.I.”, an XVIII, fascicola 42, octombrie-decembrie 1924, p. 172.

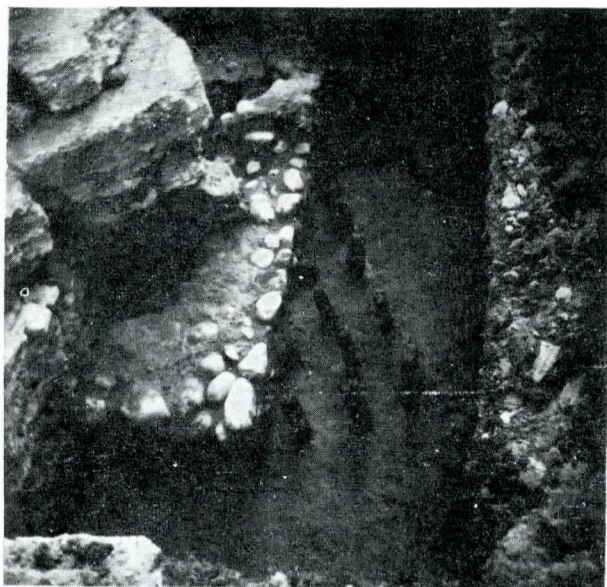

Fig. 5. Caseta 7. Fragment din rețeaua de piloți (1582) și colțul de nord est al pridvorului bisericii Tutana I.

Fig. 7. Caseta 4. Fragment din pardoseala din 1582.

țadei, iar cele două arce ale firidelor se sprijină, deasupra fiecărei ferestre, pe o consolă sui-generis, nici măcar finisată. Tot nefinisată este și spărtura pilastrului de sub fereastră. Această situație ne îndreptățește să afirmăm că la origine biserica avea două ferestre laterale la fiecare absidă a naosului, așa cum apar și la bisericile de la Valea și Mărcuța. Aceeași spargere a pilastrului central se observă și la absida altarului. Cum este, însă, exclus să nu fi existat aici o fereastră, înseamnă că pilastrul a fost spart pentru a face loc chenarului din piatră al unei ferestre largite și înălțate față de cea inițială.

Remarcabile mai sînt la acest monument rozetele traforate fixate, cîte două, pe fiecare absidă, imediat sub nașterea arcelor firidelor din registrul superior. Asemenea rozete din piatră s-au mai păstrat doar la biserica mare a mănăstirii Cozia, la Dealu și la ctitoria lui Neagoe Basarab de la Curtea de Argeș⁶.

⁶ N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, partea întâi, în „B.C.M.I.”, anul 1927, fascicola 53–54, pl. XXV–XXVI, XXXII, LXIV, LXXIII.

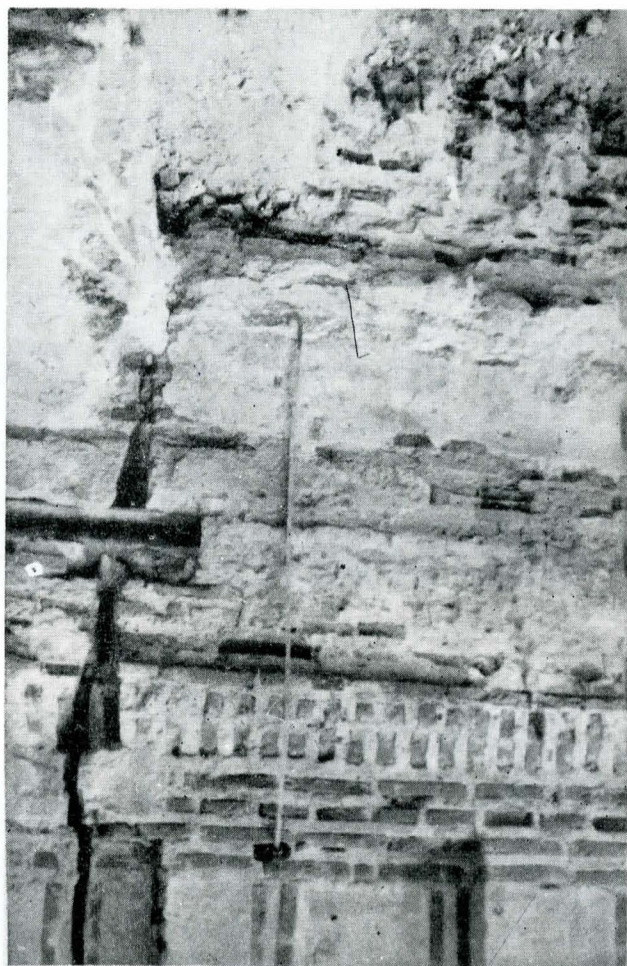

Fig. 6. Soclul bisericii Tutana II, după înlăturarea centurii din cărămidă.

Scurgerea timpului, ca și cutremurele au deteriorat biserica și celelalte construcții ale mănăstirii, făcînd necesare, așa după cum rezultă și din documente, o serie de reparații și modificări. Cele mai mari stricăciuni au fost provocate de cutremurul din 1838. Egumenul mănăstirii Radu Vodă din București, căreia îi era închinată, a cheltuit, așa cum aflăm dintr-o jalbă din 5 martie 1840, „însemnate sume de bani” nu numai cu repararea propriului lăcaș dar și cu „biserica Stelii, ce este metoh al ei, am clădit-o mai din temelie și schitul Tutana asemenea”⁷.

Reparațiile efectuate în urma acestui cutremur ne sînt cunoscute din contractul încheiat la Pitești, în ziua de 18 februarie 1838, de către mănăstire cu postelnicul Gheorghe Sturza și Nițu Mazilu din Ștefănești (fostul județ Muscel)⁸. Între 1838 și 1840 a fost reconstruit sistemul de acoperire, au fost refăcute în lemn turlele din cărămidă, s-au desființat zidurile din interior, cel dintre naos și pronaos fiind înlocuit cu o arcadă din lemn, cel dintre naos și altar cu o tîmplă din lemn.

Pentru că zidurile bisericii erau puternic fisurate, în contract se mai prevedea înlocuirea contraforților construiți în 1774–1777 cu alții 16 legați, sub nivelul solului, printr-o centură masivă din cărămidă care încingea, pînă de curînd, biserica de jur-împrejur: „Toate picerile de zid, cu care este biserica proptită, să se strice și să se facă zid, jur împrejur, pînă la temeliiile cele vechi, de lat șase palme și din fața pămîntului ascuțindu-să să se piarză supt ferestre, din care zid să scoatem șaisprezece picere, estem cu cele vechi, și mai înalte, spre statornicire crăpăturilor, care picere să vor tencui și acoperite cu șindrîlă”⁹.

Tot acum a fost adăugat bisericii un pridvor deschis, a cărui imagine este cunoscută prin intermediul uneia

⁷ Arh. St. Buc., fond M-rea Radu Vodă.

⁸ *Ibidem*, CX/3.

⁹ În studiul lui Ștefan Andreescu, în loc „de lat șase palme” și de „Nițu Mazilu” a fost publicat „de la șase palme” și „Chițul Mazilu”.

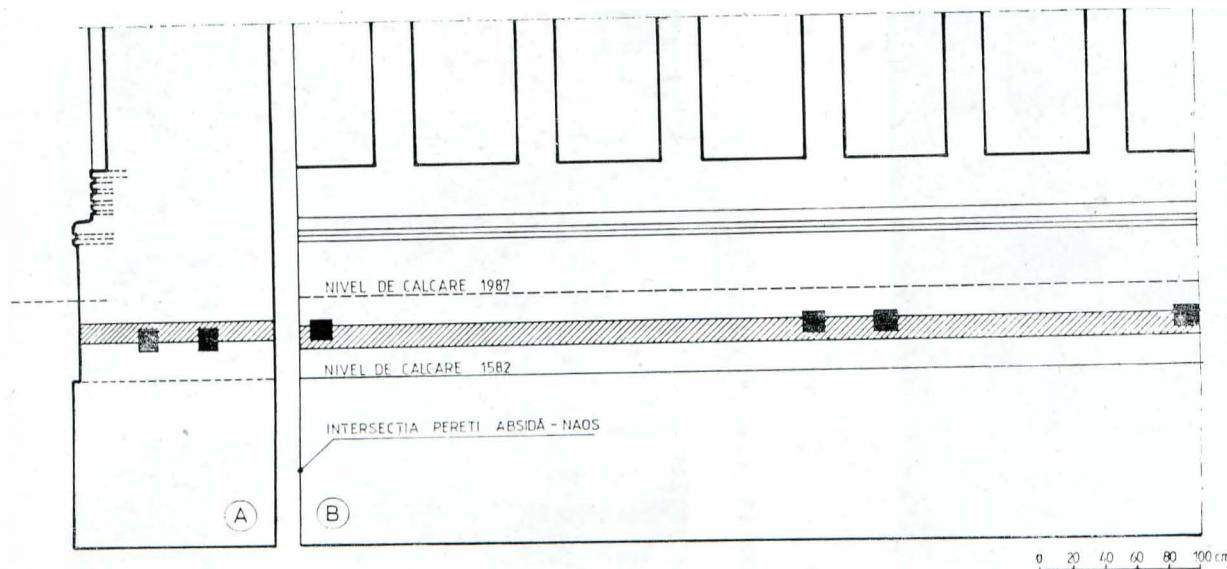

Fig. 8. Dispunerea canalelor în grosimea zidului.

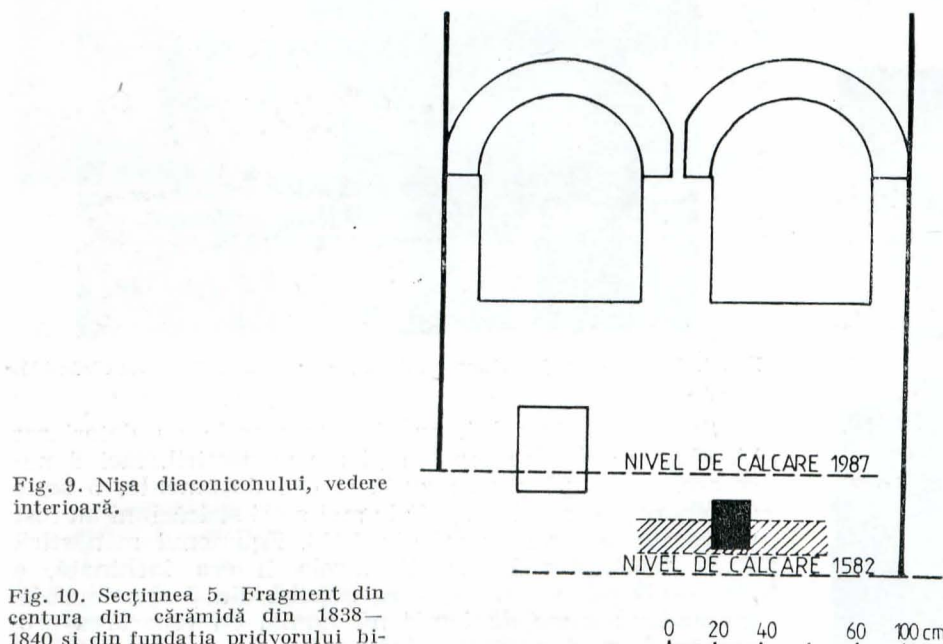

Fig. 9. Nișa diaconiconului, vedere interioară.

Fig. 10. Secțiunea 5. Fragment din centura din cărămidă din 1838—1840 și din fundația pridvorului bisericii Tutana I.

dintre cele trei picturi ale lui H. Trenk din 1860 (fig. 4) unde apar și contraforții menționați. Ulterior au fost efectuate alte lucrări (înlăturarea contraforților, închiderea pridvorului) prin care biserica și-a recăpătat oarecum aspectul inițial¹⁰. Unele din aceste lucrări sînt consemnate în pisană scrisă cu vopsea în pronaos, pe zidul de vest: „Devenind în ruină, locuitorii din satul Tutana [...] au început în anul 1883 la executarea reparațiilor următoare: acoperișul, turele și pictura bisericii, nefiind niciodată pictată [...] Pictura a fost executată de C. Petrescu Craiova, toate reparațiunile s-au terminat la 1885 octombrie 30.

În anul 1942 [...], ajungînd iarăși ruină din cauza cutremurelor, s-a refăcut pictura în general [...]

Reparația și refacerea picturei s-a executat de pictorul Teodor Petrescu, fiu al acestei comuni. 6 septembrie 1942“.

Fig. 11. Fragment din centura de cărămidă de pe latura de sud a bisericii.

Cercetările arheologice s-au efectuat atît în biserică, cît și în exterior, în zona imediat apropiată zidurilor acesteia. Ele au confirmat unele din informațiile furnizate de documente referitoare la biserica Tutana II, oferind însă și noi date care permit îmbogățirea imaginii asupra

¹⁰ Pe paramentul actual nu am putut observa urme ale acosirii contraforților menționați documentar.

meșteșugului vechilor constructori.

Observațiile făcute cu ocazia cercetărilor arheologice, precum și în cursul lucrărilor de consolidare, au condus la constatarea că terenul nu prezenta condiții propice pentru dăinuirea în timp a unei asemenea zidiri. Solul argilos, impermeabil, alunecos, cu pînza freatică ridicată, a provocat tasarea inegală a zidurilor, mici alunecări, ridicarea igrasiei, cauza principală, după părerea noas-

Fig. 12. Casetă 7. Fragment din sistemul de aerisire-ventilație al bisericii Tutana II.

Fig. 13. Casetă 5. Mormîntul nr. 4.

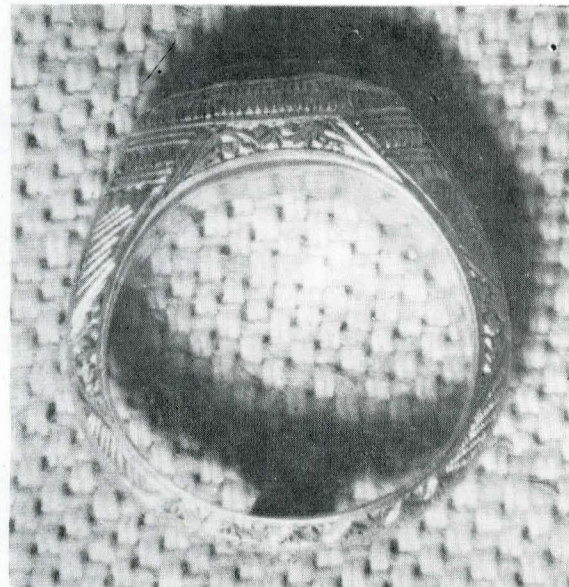

Fig. 14. Inelul de aur din mormîntul 4

tră, a numeroaselor și rapidelor deteriorări consemnate documentar. Aceste condiții i-au obligat pe constructori ca și pe restauratori să caute soluții tehnice speciale pentru fixarea terenului și înlăturarea igrasiei. Astfel, sub talpa fundației absidei de nord a altarului și a zidului de vest al pronaosului s-au surprins piloți din lemn de stejar, nearși, cu lungimi variind între 0,56 m și 0,79 m, distanțați la 18—20 cm între ei. De asemenea, în caseta 7 am interceptat o parte dintr-o rețea de piloți dispuși în șiruri aproape paralele, aflați la circa 15—20 cm distanță, atît pe rînd cît și între rînduri, bătuți pînă la nivelul tăpii fundației (vîrfurile la —1,90 m) (fig. 5). Piloți de lemn au fost scoși de muncitori, în timpul lucrărilor de consolidare a fundației, din zona imediat apropiată absidei altarului. Spre deosebire de cei scoși de sub talpă, care erau realizați prin despicarea în două a unui lemn mai gros, aceștia erau îngrijit ciopliți, cu patru fețe și vîrfurile foarte ascuțite și de dimensiuni apropiate ($0,75 \times 0,16 \times 0,07$; $0,50 \times 0,09 \times 0,08$; $0,77 \times 0,07 \times 0,07$ m).

Fundația bisericii Tutana II, care calcă parțial pe temelia lăcașului Tutana I, este din bolovani de râu de mărime mijlocie (cu fragmente de cărămidă), prinși cu mortar; ea este continuă, cu talpa la —1,45 m față de nivelul actual de călcare, și cu înălțimea de circa 0,70 m. Peste piloții de lemn bătuți pe fundul șanțului de fundare, constructorul a așezat, pentru egalizare, pe un strat de mortar, un rînd de cărămizi ($25 \times 13,5 \times 4$ cm; $25 \times$

$14 \times 4,5$ cm; $25 \times 14 \times 4$ cm), peste care a zidit temelia din bolovani.

Nivelul actual de călcare, la exterior, este mai ridicat față de cel inițial cu 0,52 m, în partea de nord, și cu 0,60 m, în partea de sud. Cu ocazia lucrărilor de consolidare, înlăturîndu-se centura din cărămidă de la 1838—1840, s-a putut cerceta soclul inițial al bisericii pe toată înălțimea lui, pînă la vechiul nivel de călcare (fig. 6). Soclul a fost realizat din cărămizi și tencuit. După consolidarea fundațiilor s-a păstrat nivelul exterior de călcare din 1987.

În interior, nivelul actual de călcare este mai ridicat cu 0,45 m față de cel inițial. În caseta 4 s-a surprins o parte din pardoseala inițială a altarului realizată din cărămizi hexagonale, cu latura de 13 cm și grosimea de 4 cm (fig. 7).

Cercetările arheologice au permis poziționarea exactă a zidului dintre naos și pronaos demolat în 1838 și care va fi reconstruit în cursul lucrărilor actuale de consolidare și restaurare. Zidul dintre altar și naos, menționat ca demolat în 1838, a fost identificat în timpul lucrărilor de consolidare, constatîndu-se retragerea lui spre est față de linia pilaștrilor, nefiind deci contemporan cu zidăria din 1582.

În nișa diaconiconului (fig. 8, 9) și în nordul bisericii au fost depistate, atît cu ocazia cercetărilor arheologice cît și în timpul lucrărilor de restaurare, canalele re-

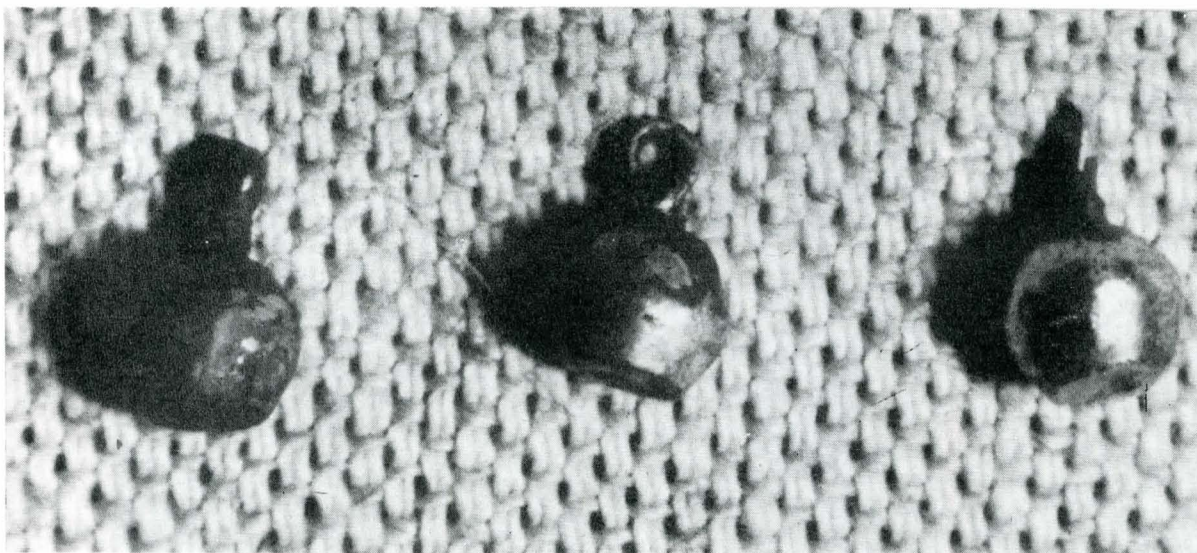

Fig. 15. Mormîntul nr. 4, nasturi sferici.

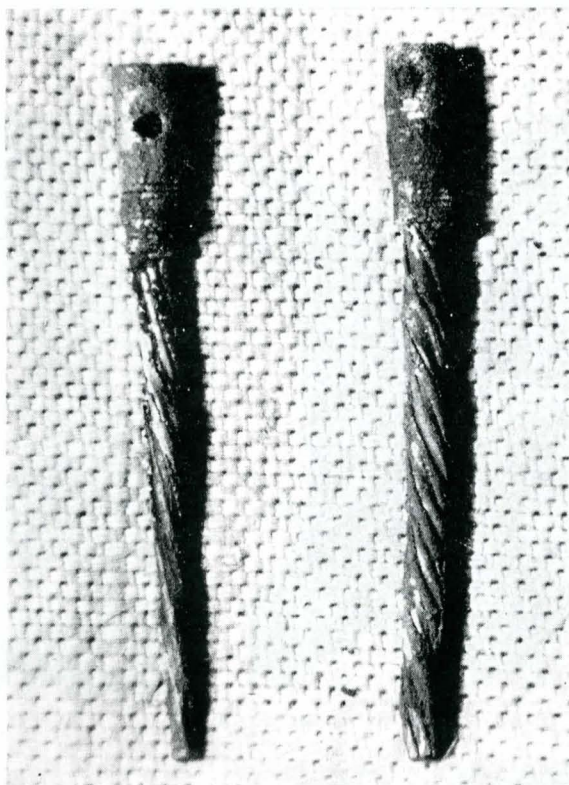

Fig. 16. Mormîntul nr. 4, ace-pendantivi.

Fig. 17. Caseta 2. Picior disc ornamental.

zultate din putrezirea grinzilor din lemn folosite la consolidarea zidurilor¹¹.

În timpul lucrărilor de consolidare, perforîndu-se fundația, în dreptul ușii de intrare în pronaos, a fost spart de către muncitori un vas de sticlă care se afla pe rîndul de cărămizi de sub temelia din bolovani. Deși nu s-a putut întregi, fragmentele păstrate ne permit reconstituirea formei și a dimensiunilor lui¹².

O soluție de consolidare deosebită, pe care n-am întîlnit-o în bibliografia studiată de noi, impusă fără îndoială de condițiile de teren amintite mai sus, a fost construirea, în 1838—1840, a unei centuri masive din cărămidă care încingea biserica din 1582. Aceasta constituie zidul „de lat șase palme”, menționat în contractul

din 18 februarie 1838, baza celor „șaisprezece picere” pictate și de H. Trenk. Centura a fost surprinsă în toate secțiunile și casetele exterioare (fig. 10), iar demontarea ei în timpul actualelor lucrări de consolidare (fig. 11) a permis cercetarea mai în detaliu¹³.

Construită din cărămidă, cu un mortar de o duritate deosebită, centura are dimensiuni și structuri variate: lățimea, de la zidul bisericii, este de 2,06 m la absida și între 1,40 și 1,65 m în rest. Avînd adîncimea cuprinsă între 0,80—1,00 m, centura încingea biserica „pînă la temeliile cele vechi”, cum se preciza în contractul din 1838. Peste ea calcă trotuarul din beton, gros de 0,30 m, așezat în 1934, înlăturat și el în vara anului 1988.

În dreptul absidei de nord a naosului, în caseta 7, s-a constatat că această centură avea un sistem de canale cu secțiune dreptunghiulară dispuse: pe un strat, un grup de patru canale paralele, pe direcția nord-est — sud-vest, iar pe stratul superior, comunicînd cu ele, la toate intersecțiile, alte canale cu direcția perpendiculară pe primele. Dimensiunile lor sînt impuse de cele ale cărămizilor (26×14×5 cm): pe orizontală — o lungime de cărămidă, pe verticală — grosimea a trei rînduri de cărămidă.

¹¹ Lucrările de consolidare a fundației executate în vara anului 1988 au constatat din înlăturarea centurii de cărămidă din 1838—1840, spargerea fundației și a unei porțiuni din soclul vechi pe o grosime de circa 0,30 m, din turnarea unei centuri din fier-beton legată prin tiranți, (care au străpuns fundația) de centura interioară. Cu acest prilej a fost surprinsă și studiată, pe o anumită porțiune (5 m) din zidul de nord, rețeaua acestor grinzii de lemn. Sistemul de consolidare temporară și apoi de aerisire a zidăriei, găsit și la biserica mănăstirii Cozia, a fost descris de: Ion Neagoe, Gabriela Stoian, *Privire generală asupra lucrărilor de restaurare a ansamblului pictural de la biserica mare a mănăstirii Cozia*, în: „Revista Muzeelor și Monumentelor — Monumente istorice și de artă” (în continuare: „R.M.M. — M.I.A.”), nr. 1/1986, p. 55.

¹² După informațiile muncitorului Niță Emilian și sub fundația absidelor de nord și de sud a naosului a existat cite un asemenea vas.

¹³ Considerînd că are un rol important în consolidarea bisericii, n-am demontat centura decît în caseta 7, acolo unde ea a fost deja spartă la un sondaj efectuat în 1983 pentru întocmirea proiectului de restaurare.

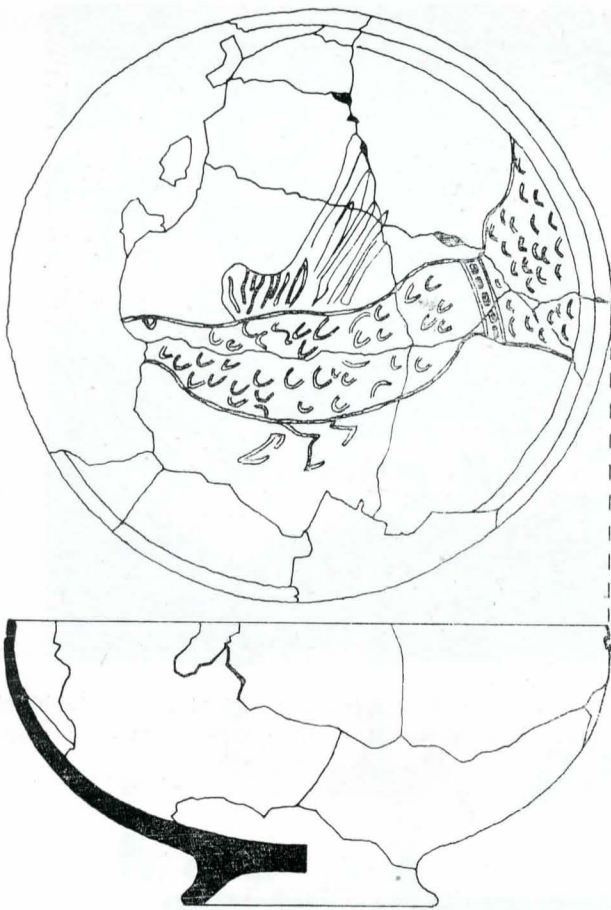

Fig. 18. Casetă 2. Cupă sgraffitată, a doua jumătate a sec. al XIV-lea.

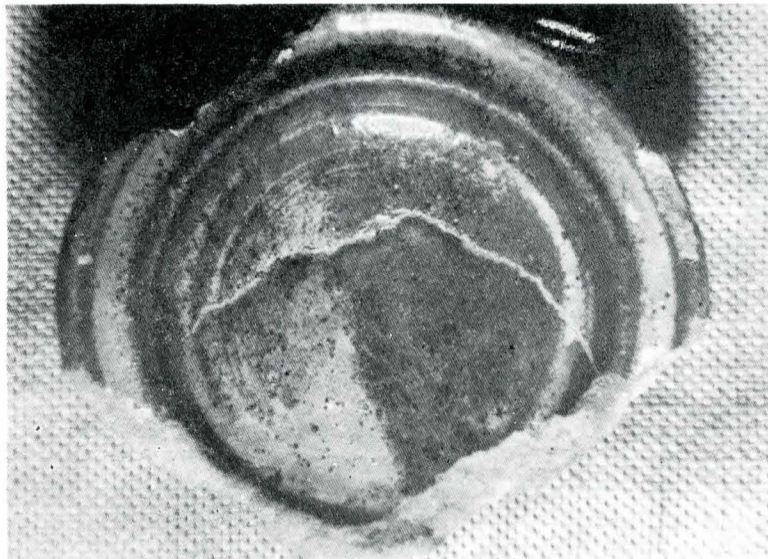
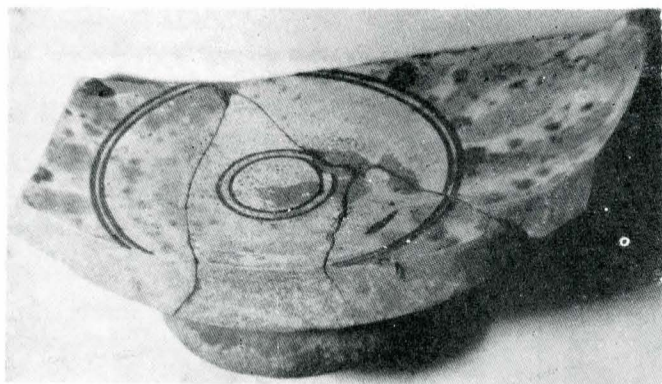

Fig. 19. Secțiunea 7. Fragment disc ornamental, a doua jumătate a sec. al XIV-lea.

Fig. 20. Fragmente ceramice și de cahle din Groapa de var, sec. XV—XVI.

Construirea lor numai în partea de nord a absidei naosului a fost impusă, desigur, de faptul că aici era zona cu cea mai mare umiditate. Pentru diminuarea ei a fost conceput acest sistem de aerisire-ventilație a zidăriei bisericii. Umiditatea mai mare a solului, la nord de biserică, este dovedită și de faptul că mortarul centurii de pe toată latura de nord este mai friabil față de cel de pe latura de sud, care este foarte dur (fig. 12).

*
* *
*

Cercetările arheologice efectuate în 1987 au permis reconstituirea planului și datarea bisericii Tutana I. În interior au fost descoperite șase morminte care au aparținut bisericii Tutana I, afirmație susținută și de faptul că mormântul nr. 2 a fost tăiat de zidul despărțitor dintre naosul și pronaosul din 1582, iar mormintele 1, 4 și 5 sînt deranjate de aceeași fundație. Dintre ele se remarcă cel cu nr. 4 — singurul care avea inventar funerar — des-

coperit în caseta 5, la —1,40 m, lângă zidul de nord al pronaosului.

Mortul, un bărbat în vîrstă de 45—50 de ani¹⁴, cu înălțimea de circa 1,75 m, avea antebrațul stîng îndoit din cot spre clavicula stîngă, iar cel drept așezat pe torace. Craniul era răsturnat, cu orbitele spre vest, nu ca urmare a mișcării în urma putrezirii, ci a deranjării lui, iar lângă el se afla un fragment de cărămidă. De asemenea, erau deranjate oasele brațului drept (fig. 13). Mortul a fost îngropat într-un sicriu din lemn căruia îi lipsea capacul. Partea inferioară a fost cioplită într-un trunchi de stejar (monoxilă), avînd lungimea de circa 2,15 m și grosimea de 8 cm. În zona bazinului ea avea un orificiu cu diametrul de 4 cm, pentru scurgerea materiilor rezultate din putrefacție. Cu toate că mormîntul a fost deranjat, din el s-au mai putut recupera un inel de aur, nasturi și ace-pandantive.

¹⁴ Vîrsta a fost determinată de Laurenția Georgescu de la Institutul de Antropologie București, căreia îi mulțumim și pe această cale.

Inelul, găsit în zona inimii, sub un os, este confecționat din aur, titlul 900 ‰, avînd o greutate de 22,42 gr. Veriga și chaton-ul fac corp comun și sînt decorate în întregime cu motive florale și geometrice (fig. 14). Chaton-ul are încastrată o gemă antică din nicolo, de formă octogonală (9×6 mm), care are gravat un Satir în mișcare spre stînga, nud, cu mina dreaptă ridicată și cu un „pedum” în mîna stîngă. De antebrațul drept atîrnă un ciorchine de strugure, iar la picioare are un vas (oenochoe). Pe cap se observă doi clopoței: unul pe creștet, celălalt mai jos de ureche¹⁵. Prin motivele florale și geometrice ale decorației, prin precizia și finețea executării lor, ca și prin gemă, inelul executat, probabil, de un bijutier străin, este o piesă de o valoare artistică deosebită.

Nasturii, cu partea inferioară teșită, au fost găsiți: 4 sub inelul de aur, 3 lîngă antebrațul drept și 22 în zona bărbiei. Ei fac parte dintr-un tip mai rar întîlnit, răs-pîndit mai ales în secolele XV—XVI (fig. 15).

Lîngă femurul stîng, pe lemnul sicriului, dispuse sub forma unui evantai, au fost găsite patru obiecte de po-doabă, iar în zona pubiană alte trei. Confecționate din argint aurit, cu corpul în torsadă, ele au partea supe-rioară de formă cilindrică, decorată prin incizie cu linii întretăiate și prevăzută cu un orificiu prin care se tre-cea, probabil, un fir de care atîrnau. Aceste obiecte, cu lungimea în general de 7 cm, le considerăm a fi ace-pan-dative (fig. 16).

Fig. 21. Secțiunea 1. Fundația zidului de vest al pronaosului bisericii Tutana I suprapus de zidul despărțitor dintre naosul și pronaosul lăcașului Tutana II.

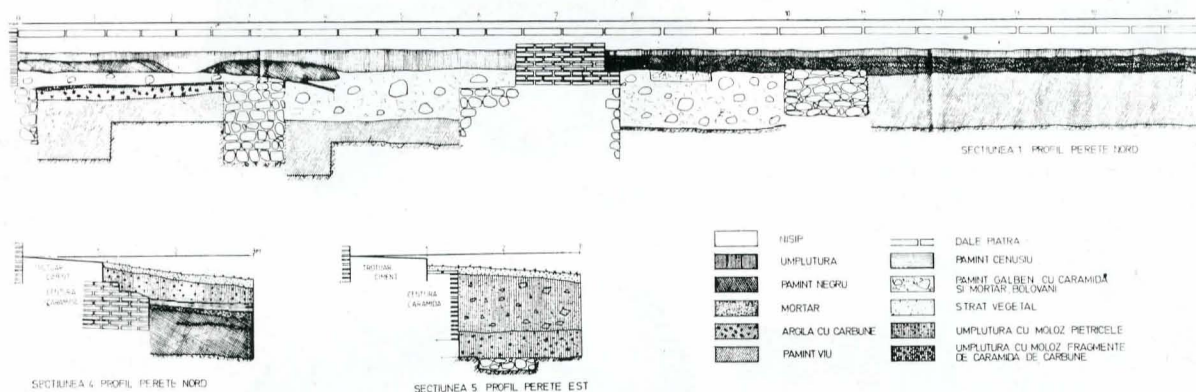

Fig. 22. Profile: a) Secțiunea 1, perete nordic; b) Secțiunea 4, perete nordic; c) Secțiunea 5, perete estic.

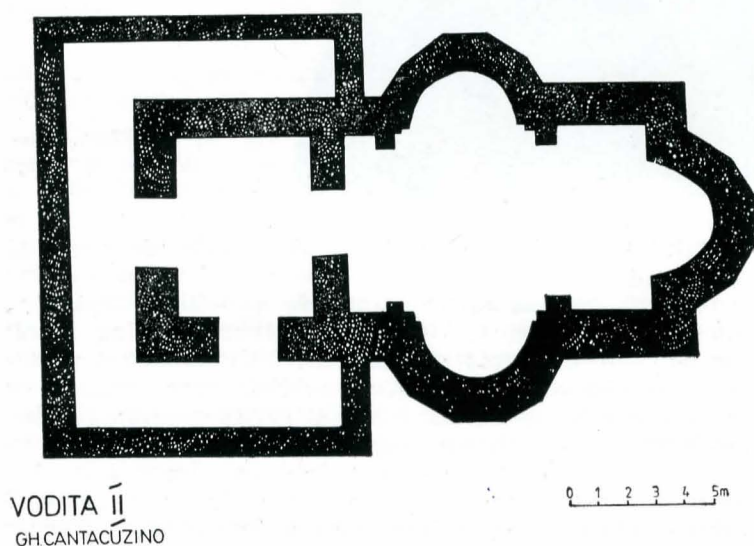

Fig. 23. Planul bisericii Vodita II, după Gh. I. Cantacuzino.

Datat ante 1582, a doua jumătate a secolului al XV-lea — prima jumătate a secolului al XVI-lea, acest mor-mînt, deși profanat, se situează printre cele mai in-

¹⁵ Mulțumim lui Flaminia Mirtzu din Cîmpulung-Muscel și Luciei Marinescu de la Muzeul de Istorie al R.S.R., pentru sprijinul dat în cerce-tarea gemei.

teresante cercetate pînă în prezent. Inventarul funerar care s-a mai putut găsi indică un personaj cu o putere economică apreciabilă, probabil membru al unei mari familii boierești.

În afară de obiectele din mormîntul nr. 4, materialul arheologic din interiorul bisericii este destul de sărac. Astfel, în caseta 2, la —1 m, lîngă peretele de nord al acesteia, am descoperit o piesă ceramică de culoare ro-șiatică, cu formă cilindrică, îngroșată la un capăt unde, prin evazare, formează o margine. Deși s-a păstrat frag-mentar (lungimea=6 cm, grosimea la o extremitate=2,5 cm, iar la cealaltă=5 cm) piesa, cu urme de mor-tar pe ea, este, fără îndoială, piciorul unui disc orna-mental care se încastra în zidărie (fig. 17). Tot lîngă peretele de nord al casetei 2, la —1,40 m, s-au recuperat cîteva fragmente ceramice care ne-au permis reconsti-tuirea unei cupe, cu picior inelar, avînd dimensiunile: înălțimea=6 cm, diametrul gurii=11,07 cm, diametrul piciorului=5 cm). Ea aparține categoriei ceramicii smăl-țuite dar, din cauza umidității solului argilos, smălțul s-a degradat atît de puternic încît nu se mai pot determina culorile decorației. Se mai poate descifra, însă, desenul realizat în tehnica *sgraffito* al unei păsări, cu aripile ridicate și coada desfăcută în evantai, dar fără cap, din cauza lipsei unui fragment din vas. Aceasta ne-a privat de un element care ne-ar fi putut, eventual, ajuta la identificarea păsării. Prin forma, tehnica și motivul de-corativ, cupa este databilă în a doua jumătate a secolu-

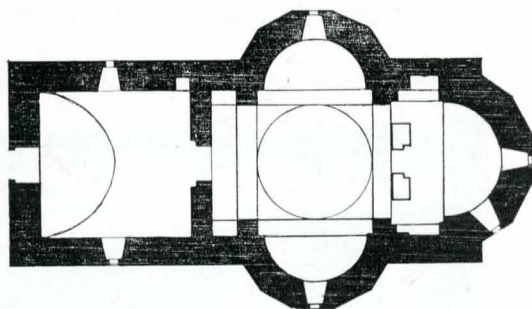
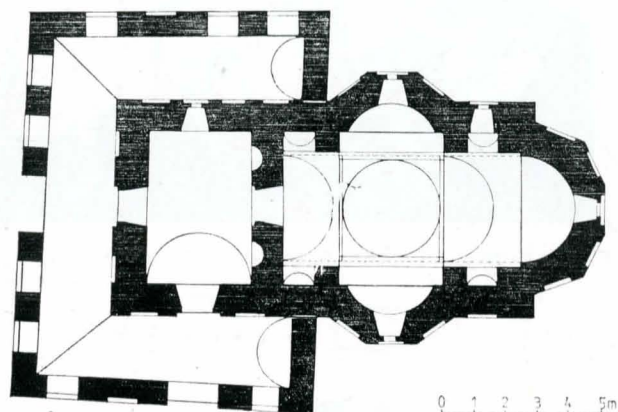

Fig. 24. Planul bisericii de la Brădet, după N. Ghika-Budești.

TUTANA I

lui al XIV-lea, fiind, fără îndoială, un produs al centrelor de olărie sud-dunărene (fig. 18).

O descoperire de mare importanță o constituie cei 11 ducați bătuți de Mircea cel Mare, recuperați prin cernerea pământului, dintr-un spațiu mic, din caseta 1, între $-0,35-0,60$ m, delimitat de zidurile absidelor de nord ale bisericilor Tutana I—Tutana II și peretele de est al pridvorului. Dintre ei, 10 au fost emiși între 1401—1415, iar 1, între 1399—1400¹⁶.

În secțiunea 3 din altar s-a surprins o parte din pardoseala bisericii Tutana I, aflată la $-0,60$ m față de nivelul actual de călcare, realizată din cărămizi ($29 \times 17 \times 4$ cm; $29 \times 16 \times 4$ cm; $29 \times 16 \times 2$ cm) așezate pe un strat de mortar gros de circa 4 cm.

Din săpăturile de la exterior, singurul obiect descoperit este fragmentul dintr-un disc ornamental descoperit lângă peretele de nord al secțiunii 7, la $-0,75$ m. Este vorba de cupa discului, smălțuită, de culoare verde deschis și verde cafeniu, cu diametrul de 9,5 cm. Ea decora, desigur, paramentul bisericii Tutana I (fig. 19).

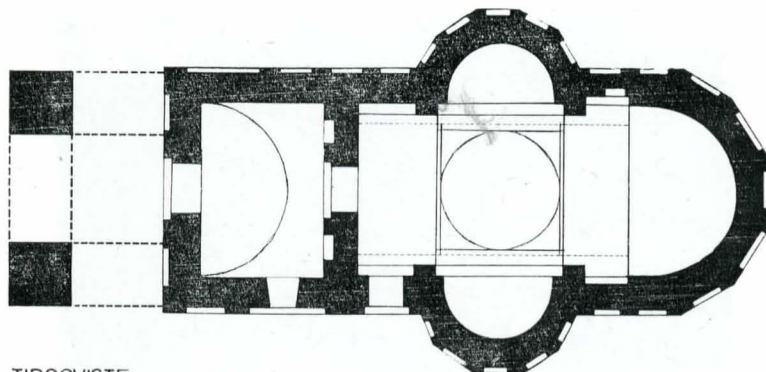
Puține la număr, însă foarte semnificative, obiectele descoperite, mai ales în biserică, ne îndreptătesc să afirmăm că Tutana I este o ctitorie ce poate fi datată la sfârșitul secolului al XIV-lea — începutul celui de-al XV-lea.

Trebuie să mai menționăm și recuperarea din pământul scos din groapa de var ($6,40 \times 5,30$ m), săpată cu excavatorul în afara zidului vestic de incintă, a unor fragmente de cahle și de ceramică sgraffitată ce aparțin secolelor XV—XVI (fig. 20). Ne-au mai reținut atenția, de asemenea, patru fragmente de pari, cu grosimea de circa 20 cm, în groapa de var, la $-2,80$ m, dispuse în linie, la distanța de $0,50-0,60$ m, probabil o parte dintr-o palisadă de lemn.

*
*

Existența bisericii Tutana I a fost confirmată de cercetările arheologice încă de la prima secțiune trasată.

¹⁶ Cei 11 ducați au fost determinați de Romeo Maschio, iar tratarea și conservarea întregului material arheologic au fost făcute de Elena Rotaru, ambii de la Muzeul Județean Argeș, cărora le mulțumim și de această dată.

TIRGOVIȘTE
C. MOISESCU

Fig. 25. Planul paraclisului Curții domnești din Tirgoviste, după Cristian Moiescu.

Fig. 26. Caseta 1. Fragment din fundația de nord a naosului bisericii Tutana I.

Aceasta a relevat prezența temeliei a trei ziduri transversale, cel vestic gros de $0,75$ m, cel median suprapus parțial de temelia zidului de la 1582 (fig. 21) și cel estic cu grosime de $1,10$ m (fig. 22).

Caseta 1 a oferit toate elementele de bază ale caracterizării planului bisericii Tutana I. Un pilastru masiv (70×60 cm) a indicat planul de tip Cozia. Raportat la dimensiunile bisericii, acest pilastru este mai mare decât cel de la Vodița II (fig. 23), Brădet (fig. 24) și de la paraclisul Curții Domnești din Tirgoviste (fig. 25). Absida de nord, atît cît s-a putut cerceta (fig. 26), era arcuită la interior și cu o muchie dreaptă la exterior, conform modelului generalizat în întreaga arie bizantinofilă începînd cu secolul al X-lea¹⁷. La 24 cm de intersecția exterioară a absidei cu zidul naosului pornea, spre nord, un alt zid gros de 60 cm, neșut cu naosul, care ne-a indicat, la rîndul lui, un pridvor exterior de tip Tismana¹⁸. Tot în această casetă, au apărut cei 11 ducați care, împreună cu celelalte obiecte descoperite, ne-au înlesnit datarea Tutanei I.

Secțiunea 2 a indicat lățimea naosului ($3,45$ m între fețele interioare ale pilaștrilor) și a confirmat că zidul pridvorului nu era țesut cu cel al naosului, precum și

¹⁷ Eugenia Greceanu, *O prezență de tradiție bizantină în arhitectura de zid din Țara Hațegului*, în: „R.M.M. — M.I.A.”, nr. 1, 1986, p. 76.

¹⁸ „Studii și Cercetări de Istoria Artei”, seria Artă plastică (în continuare: „S.C.I.A.”, A.P.), nr. 2, 1967, pag. 161—175.

Fig. 27. Fragment din fundația de sud a naosului bisericii Tutana I.

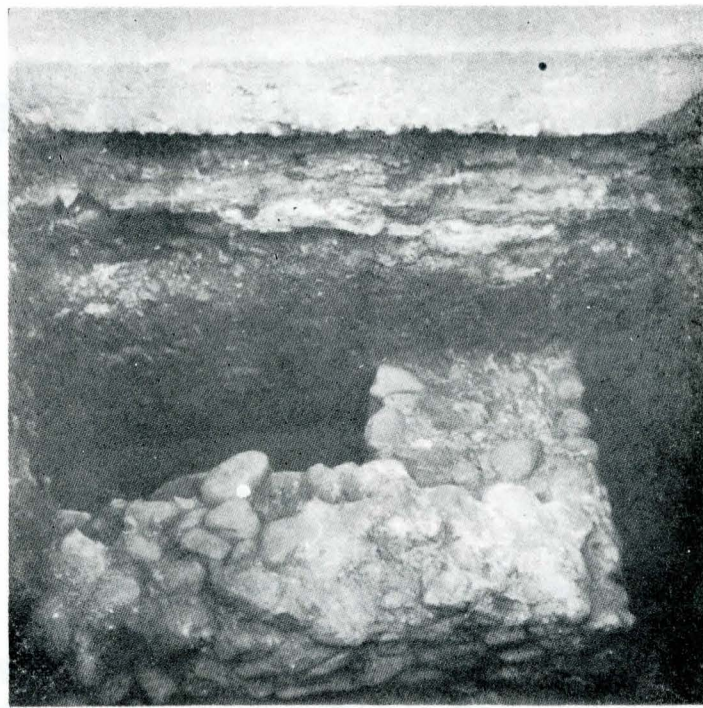

Fig. 28. Secțiunea 7. Colțul de nord-vest al pridvorului bisericii Tutana I.

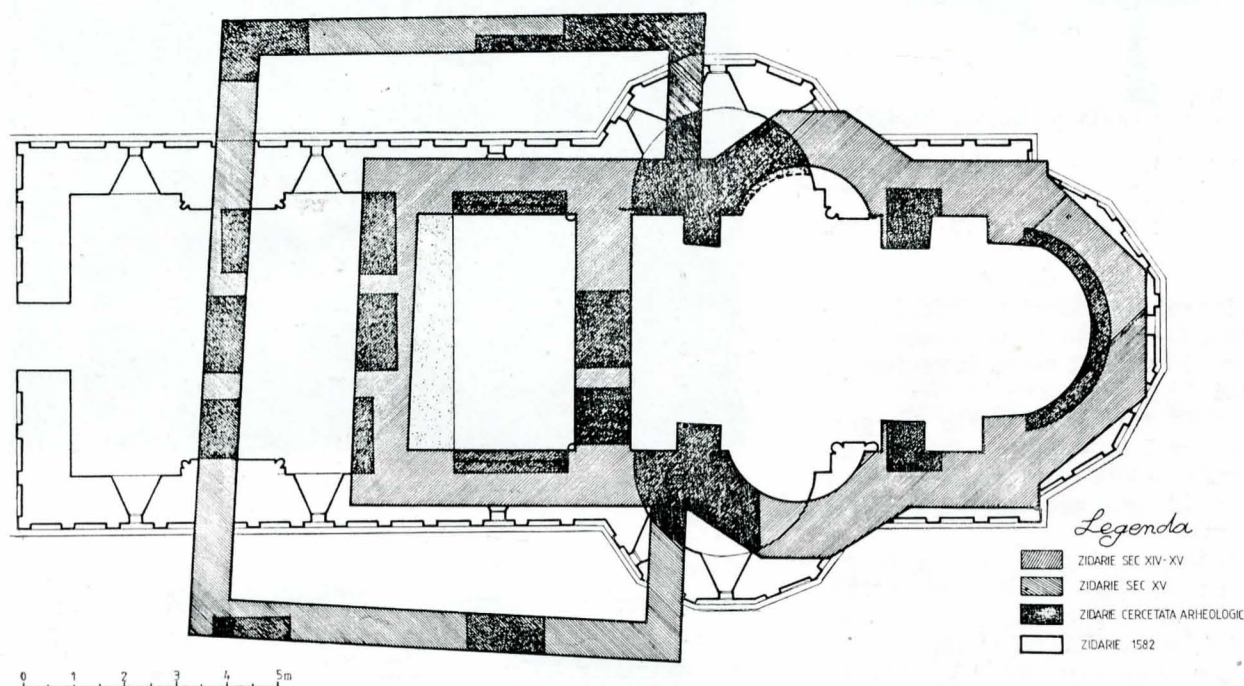

Fig. 29. Planul fundațiilor bisericii Tutana I. Reconstruire [Carmen Oprescu.

robustețea pilaștrilor (90 cm grosime, 59 cm lungime la vest și 49 cm la est) (fig. 27).

În secțiunea 3 am surprins colțurile dinspre est ale pilaștrilor dintre altar și naos, iar în caseta 4 s-a conturat arcul absidei altarului, peste care s-au construit temelile de la 1582, retrase cu circa 50 cm spre est. În sfârșit, secțiunile 6 și 7 și casetele 5 și 7 au permis completarea conturului pridvorului (fig. 28). Având la dispoziție toate aceste elemente, am putut reconstitui planul fundațiilor Tutana I (fig. 29). Talpa fundațiilor este la $-1,50$ m, $-1,70$ m la pridvor și la $-0,85$ m la restul bisericii.

Alegând o grosime medie de 1,00 m a zidăriei din elevație (raportat la grosimea fundațiilor și la dimensiunile celorlalte triconcuri de la cumpăna secolelor XIV—XV) și admitând că la trasarea zidurilor se puteau corecta micile deviații ale șanțurilor de fundare¹⁹, am procedat la reconstituirea primei biserici a mănăstirii Tutana (fig. 30).

¹⁹ Emil Lăzărescu, *Despre mănăstirea Cozia și varianta de triconc careia îi aparține biserica ei*, în: „S.C.I.A.”, A.P., nr. 2, 1970, p. 189.

Tutana I era o construcție de plan triconic, cu lungimea de 15,50 m și lățimea, în axul absidelor, de 8,75 m (dimensiuni exterioare). Naosul are lățimea liberă (între fețele interioare ale pilaștrilor) de 3,60 m și lungimea de 5 m. Absidele laterale au săgeata scurtă: 1,00 m la o deschidere de 2,65 m. În flancurile absidelor sînt cîte două nișe (între picioarele arcurilor longitudinale) adînci de 0,60 m și late de 1,10 m la vest și circa 1,40 m la est, în altar. Lungimea altarului este de 3,50 m. Pronaosul măsoară 3,20 m pe laturile de nord și sud și 4,80 m pe laturile de vest și est. Pridvorul are lățimea liberă de 2,20 m.

Primele observații pe care ni le-a prilejuit această configurație a planului Tutanei I au fost asemănările frapante cu învecinata Cotmeană (fig. 31): dimensiunile aproape identice, săgeata scurtă a absidelor laterale, proporțiile între laturile pronaosului, absidele laterale cu trei laturi la exterior — la care se adaugă asemănarea, pînă la identitate, a discului ornamental găsit la Tutana

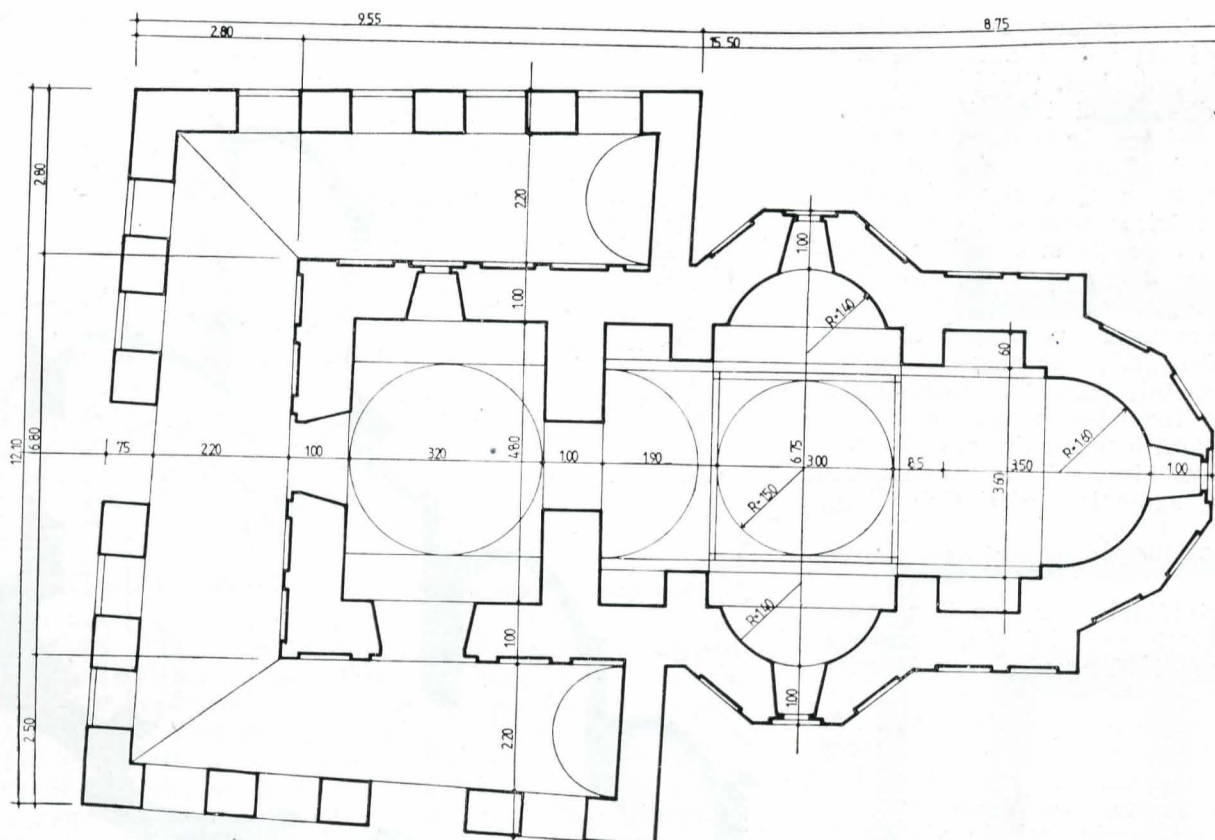
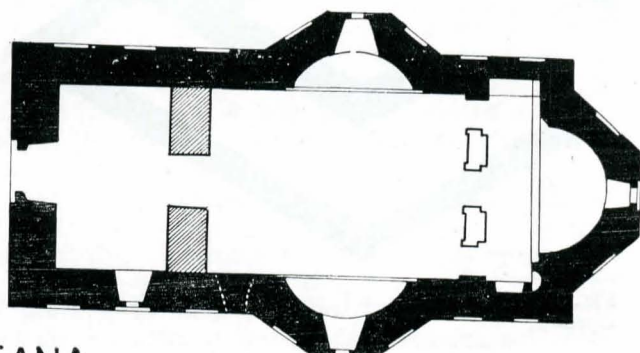
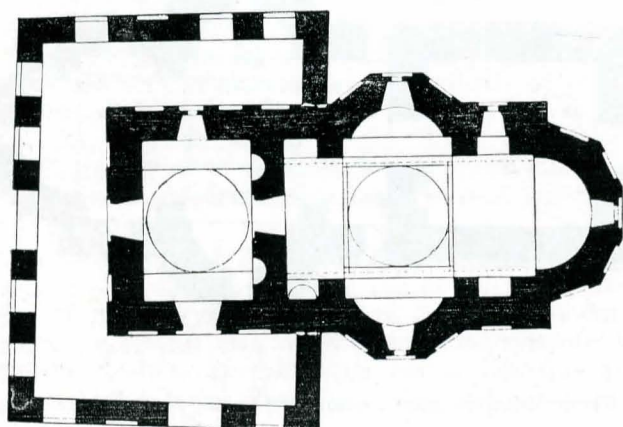

Fig. 30. Planul bisericii Tutana I. Reconstituire Carmen Oprescu.

COTMEANA

E. GRECEANU

TUTANA I

0 1 2 3 4 5m

Fig. 31. Planurile bisericilor: a) Cotmeana I, după Eugenia Greceanu; b) Tutana I

(fig. 19) cu discurile care au aceeași culoare de la Cotmeana²⁰.

Existența, la Tutana I, a temeliilor celor patru pilastri din naos indică, însă, cu claritate tipul structural

²⁰ La Cotmeana am măsurat, pe primul arc de pe fațada de sud, discuri de aceeași culoare cu cel de la Tutana I cu diametrul de 9,2 cm, discuri galbene și brune D = 8,5 cm, discuri cu altă nuanță de verde cu D=10 cm.

al Coziei, diferit de cel de la Cotmeana²¹, fapt ce ne-a permis să încercăm reconstituirea sistemului de boltire în secțiunea longitudinală și să construim o secțiune axonometrică (fig. 32). Turla naosului se sprijină, deci, pe patru arce care, la bază, în proiecție, conturează un dreptunghi dispus transversal față de axul bisericii, așa cum se întâmplă, de fapt, și la Cozia (fig. 33), Vișina, paradisul Curții Domnești din Tirgoviște²² (fig. 25) dar și la Vodița II.

Singura biserică dintre cele menționate care se mai păstrează în întregime este Cozia unde, însă, marile denivelări și neregularități ce apar pe toate suprafețele și muchiile din naos²³ nu permit nici o apreciere la adresa metodei prin care meșterii au reușit să facă trecerea de la dreptunghiul amintit la pătratul de sprijin de la baza turlei. Foarte probabil, nu a fost o metodă inginerască, de reconstituit cu teul și echerul, ci una conferită de lunga experiență a meșterilor constructori²⁴ care știau cum să obțină, sub calota turlei, un spațiu piramidal, unde însăși bolta naosului are deschiderea de pe planul de naștere mai mică decât distanța între picioarele pilastrelor laterali²⁵. De altfel, această configurație a structurii naosului este în perfectă concordanță cu direcțiile de descărcare a greutății turlei centrale, greutate preluată, în planul zidurilor laterale, de cele două arce zise „șirbești”²⁶ și pe direcție transversală, de înclinarea pilastrelor către axul longitudinal.

²¹ Pentru definirea tipurilor structurale Cotmeana și Cozia, cu o prezentare a interpretărilor întâlnite în literatura de specialitate pentru triconc vezi: Radu Greceanu, Eugenia Greceanu, *Din nou despre mănăstirea Cotmeana*, în: „R.M.M. — M.I.A.”, nr. 2, 1977, p. 47.

În ce ne privește, am fost nevoiți să ne referim uneori, pe parcursul lucrării, strict la tipul de plan, adică la secțiunea orizontală prin construcție, fără rapel la proiecțiile orizontale ale bolților — unele biserici păstrându-se doar ca vestigii arheologice sau ca ruine.

²² Observația aparține arh. Cristian Moisesu și a fost formulată în: *Marele Mircea Voievod*, Editura Academiei R.S.R., București, 1987, pag. 501.

²³ La cele vizibile se adaugă și cele ascunse semnalate de restauratorii picturii: Ion Neagoe, Gabriela Stoian, *op. cit.*

²⁴ Emil Lăzărescu, *op. cit.*, p. 184.

²⁵ Observația noastră, confirmată de cei trei ingineri care ne însoțeau când am revăzut monumentul, poate fi verificată prin fixarea unui fir cu plumb la nașterea unui arc din naos.

²⁶ Pentru descrierea, din punct de vedere arhitectural, a sistemului turlă — arce „șirbești” — abside laterale, la triconcul de tip Cozia, vezi: Horia Teodoru, *Contribuții la studiul originii și evoluției planului triconc în Moldova*, în: „B.M.I.”, nr. 1., 1970, p. 31.

Dacă ar putea fi luată în considerare o încadrare cronologică a bisericilor în funcție de evoluția logică a tipului de plan corelată cu particularitățile fiecărei construcții (ctitor, destinație, dimensiuni teren de fundare etc.) atunci Tutana I ar trebui încadrată după Vodița II și Cotmeana, foarte aproape de Cozia și înainte de Brădet și Tîrgoviște. Considerăm a fi evoluția logică a acestui model de biserică, mărirea progresivă a spațiului interior, fără a complica execuția structurii propriu-zise, prin adîncirea absidelor și alungirea planului. Or, pronaosul Tutanei I este scurt, ca și la Vodița, Cotmeana, Siret, Prislop (Cozia se exceptează, pronaosul ei fiind destinat a fi necropolă voievodală), iar săgeata absidelor laterale este mică. Brădetul, paraclisul tîrgoviștean ca și biserica Sf. Vineri din Tîrgoviște au planul alungit și absidele laterale adînci. Pentru reconstituirea sistemului de boltire a naosului am ales, sub influența raționamentului expus mai sus, exemplele oferite de Cozia și Prislop²⁷ (fig. 34).

În privința sistemului de boltire, planul pronaosului lasă liberă orice alegere:

— boltă în leagăn longitudinală, care ar fi o continuare spațială firească a boltii naosului, după modelul Coziei, paraclisului domnesc din Tîrgoviște sau bisericii Hodoș-Bodrog²⁸;

— boltă în leagăn transversală, soluție cerută de planul pronaosului, bolta sprijinindu-se pe laturile lungi ale acestuia, cum este mai rațional din punct de vedere constructiv, după modelul Prislop sau Rîmeți²⁹;

— calotă pe două arce laterale, soluție viabilă în cazul în care elevația prelua forma ușor trapezoidală a traseului fundațiilor.

Am admis, de asemenea, ideea existenței unei intrări pe latura de sud a pronaosului, după exemplul Vodiței II, ținînd seama de ruinele vechiului turn de intrare, amplasat în 1582 înspre colțul de sud-vest al incintei, poate după un model mai vechi de organizare a ansamblului de la Tutana. Demn de semnalat ni se pare și faptul că vechea intrare la mănăstire era orientată opus vetrei satului, înspre apa Tutanei, spre păduri, pe direcția mănăstirii Cotmeana (fig. 35).

*
* *

Referitor la pridvor, prima și cea mai simplă explicație a faptului că fundațiile lui nu se ȧes cu ale naosului ar fi construirea lor în etape diferite.

Existența pridvorului pe trei laturi la un lăcaș atît de mic³⁰ pare a fi justificată în primul rînd de funcția de spațiu funerar, apoi de aceea de protecție a intrării —

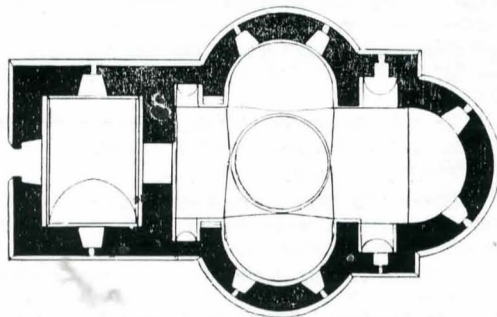
²⁷ Considerăm și noi că Prislopul poate fi încadrat arhitecturii sec. XIV. Cel de-al doilea sistem de boltire, pe care l-am fi putut lua ca model, ar fi fost cel al Brădetului, la care pilaștrii din naos susțin cîte un arc-dubleu transversal.

²⁸ Pentru datare: V. Vătășianu, *Studii de artă veche românească și universală*, Editura Meridiane, București, 1987, p. 30. Pentru plan: Eugenia Greceanu, *Pătrunderea influențelor de tradiție bizantină în arhitectura bisericilor de zid din Transilvania*, în: „S.C.I.A.", A.P., 2/1972, pag. 195.

²⁹ Eugenia Greceanu, *op. cit.*, pag. 20. Exemplul Rîmețului ar putea sugera chiar și un turn-clopotniță pe pronaos, deloc străin de modelele epocii.

³⁰ Avînd posibilitatea de a compara toate planurile bisericilor comentate în text la aceeași scară (1/100), am constatat că cele mai mici dintre ele, între 15 și 16,20 m lungime, sînt, în ordine, Cotmeana, Tutana I, Prislop, Siret.

PRISLOP
E. GRECEANU

SIRET
H. TEODORU

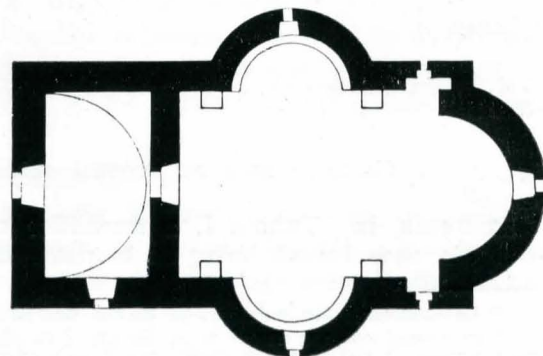

Fig. 34. Planurile bisericilor: a) Prislop, după Eugenia Greceanu; b) Siret, după Horia Teodoru.

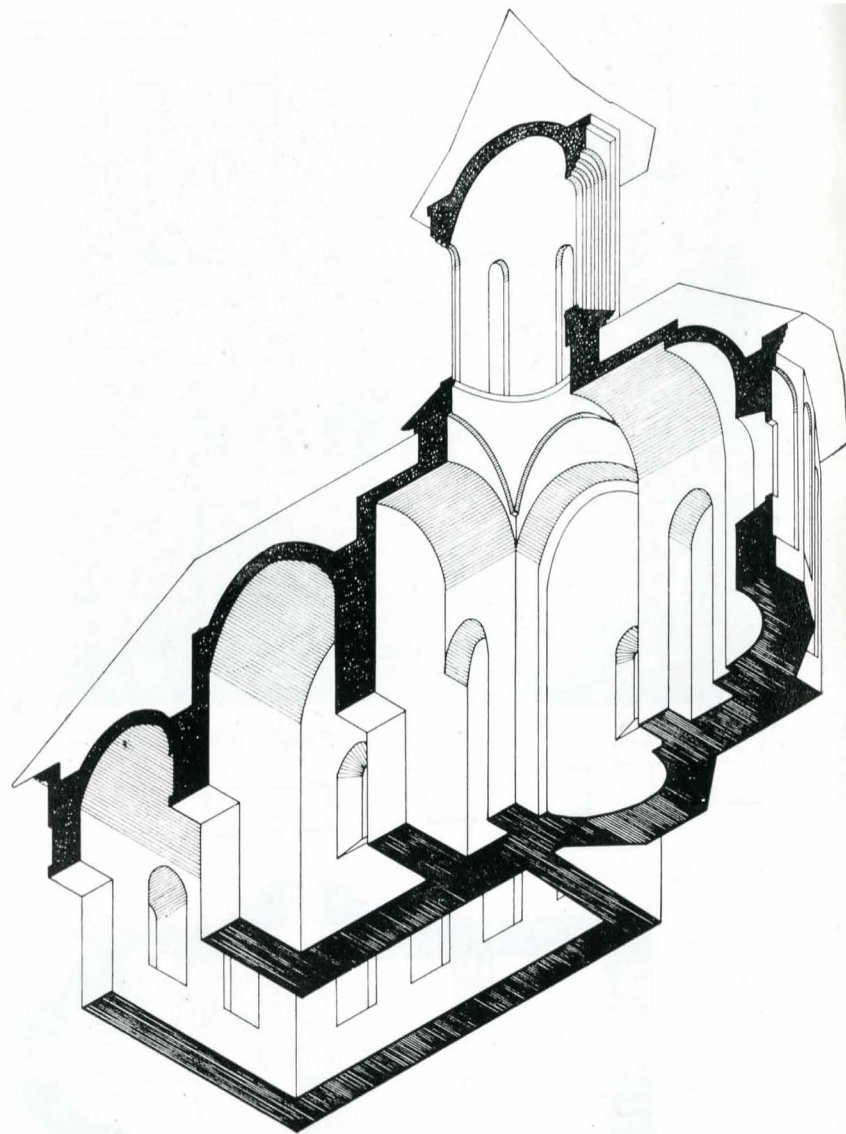
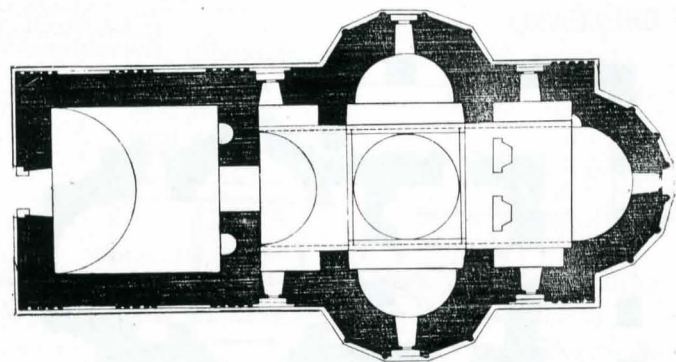

Fig. 32. Biserica Tutana I, secțiune axonometrică. Reconstituire Carmen Opreșcu.

0 1 2 3 4 5m

Fig. 33. Planul bisericii mari a mănăstirii Cozia, după Cristian Moisescu

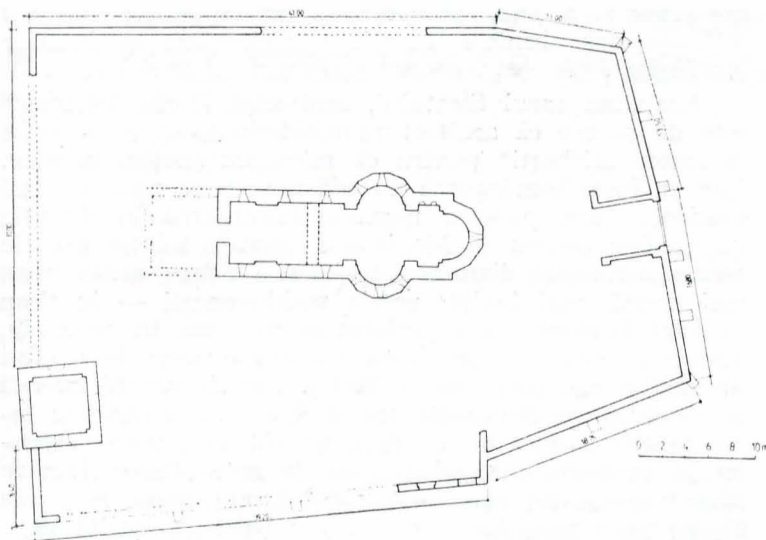

Fig. 35. Planul ansamblului mănăstirii Tutana, după N. Ghika-Budești

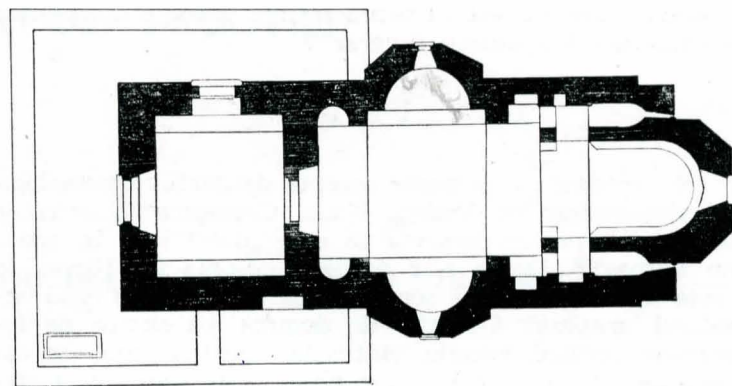
conform cu o tendință deja remarcată pentru sfârșitul veacului al XIV-lea și începutul celui de al XV-lea³¹, de multiplicare a spațiilor din vestul bisericilor. Din păcate, centura din cărămidă executată la 1838—1840 precum și înmormintările efectuate în biserică au distrus depunerile arheologice fapt care ne-a împiedicat să determinăm stratigrafic raportul dintre biserica Tutana I și pridvorul ei. Atît cît s-a putut cerceta, în casetele 3, 6, 7 s-au descoperit morminte. De asemenea, în timpul actualelor lucrări de consolidare au mai fost semnalate oseminte în toate șanțurile săpate în jurul bisericii. Dacă ar fi să interpretăm numai aceste observații ar însemna că pridvorul a fost adăugat, ca spațiu funerar, atunci cînd în biserică nu au mai fost acceptate alte morminte.

Ținînd însă seama de condițiile de teren (umiditatea crescută, instabilitatea straturilor pe verticală și pe orizontală) este posibil ca simțul tehnic și experiența meșterilor constructori să-i fi determinat a prevedea un „rost de tasare” între două structuri care trebuiau să lucreze independent una de alta, în funcție de greutatea zidărilor pe care ele o transmiteau la sol: între pridvor (zidărie foarte ușoară) și restul bisericii (structură grea, unitară, complexă, a cărei comportare era cunoscută și verificată de vreme îndelungată)³².

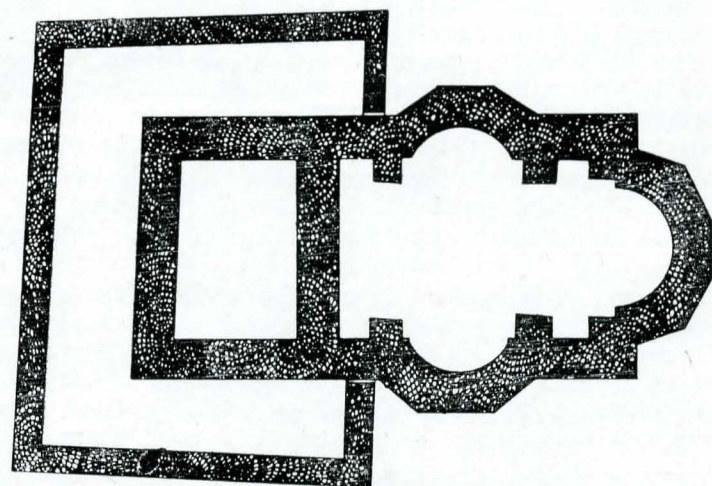
Pridvorul pe trei laturi a fost cunoscut și cercetat (din punctul de vedere al istoriei arhitecturii, nu arheologic) prima dată la Tismana³³ (fig. 36). Construit odată cu biserica, la comanda domnitorului Radu cel Mare, pridvorul Tismanei avea menirea de a adăposti sub acoperișul bisericii locul în care fusese înmormîntat legendarul călugăr Nicodim.

Au fost apoi efectuate cercetările arheologice de la Vodița și Tirgoviște, în urma cărora Gh. I. Cantacuzino a descris pridvoarele de la Vodița II³⁴ (fig. 23), datat probabil la începutul sec. al XV-lea, contemporan sau, în orice caz, „foarte apropiat” de restul bisericii, și de la biserica Stelea I din Tirgoviște (fig. 36 b) construit și el odată cu biserica³⁵.

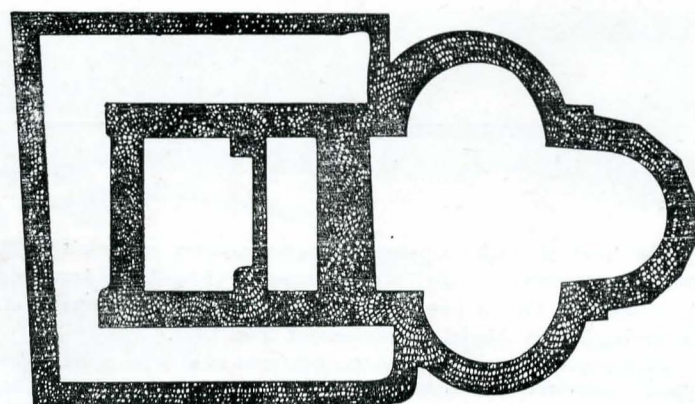
Același tip de pridvor mai apare la biserica din Bălteni-Ilfov³⁶, ca adăugire din 1626, la aproape un secol

TISMANA
RADA TEODORU

TUTANA I

TIRGOVIȘTE. STELEA I
GH. CANTACUZINO

0 1 2 3 4 5 m

Fig. 36. Biserici cu pridvor pe trei laturi: a) Tismana, după Rada Teodoru; b) Stelea I, după Gh. I. Cantacuzino.

după construirea ei ca biserică de mănăstire, și la biserica din Stănești-Vilcea, tot ca adăugire, dar cu forme aparte, străine modelelor în discuție acum. În toate cazurile, pridvorul apare ca o structură ușoară: la Tismana era deschis, la Stelea și Bălteni era cu coloane.

Cu descoperirea Tutanei I răspîndirea acestui tip de pridvor începe să se contureze. Ea credem că este determinată mai degrabă de funcționalitatea lui (ca protecție a intrării și a unei zone funerare) și mai puțin de autoritatea unui model, fie el Vodița II sau Tismana. Mai credem că modelul pridvorului, în această formă simplă, lăsînd loc foarte puțin (cca 2 m) între zidurile naosului și pereții exteriori, a fost elaborat în Țara Românească, foarte probabil după sugestia catolicoanelor at-

³¹ Radu Greceanu, Eugenia Greceanu, *op. cit.*, pag. 45.

³² Această interpretare ne-a fost sugerată de arh. Eugenia Greceanu, care ne-a semnalat și alte exemple echivalente și căreia îi mulțumim, cu această ocazie, pentru toate sugestiile și observațiile formulate pe parcursul cercetărilor. Aceași interpretare referitoare la „rostul de tasare” formulează și arh. Cristian Moisesu, *Tirgoviște. Monumente istorice și de artă*, Editura Meridiane, București, 1979, pag. 127.

³³ Vezi supranca 18.

³⁴ Gh. I. Cantacuzino, *Probleme ale cronologiei fostei mănăstiri Vodița*, în „Studii și cercetări de Istorie Veche”, nr. 3, 1971, p. 469 și urm.

³⁵ Gh. I. Cantacuzino, *Vechea biserică Stelea din Tirgoviște*, în: „R.M.M.—M.I.A.”, nr. 1/1974, p. 39—41.

³⁶ Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, Ed. Academiei, București, 1978, p.291

honite și este înrudit cu supralărgirea pronaosului pentru suplimentarea spațiului funerar³⁷.

*
*
*

Nu credem că se poate accepta despărțirea paraclisului țirgoviștean de Vodița, Cozia, Cotmeana (biserici de secol XIV) pentru motivul că este „datat larg în epoca lui Mircea”³⁸. De ce s-ar despărți domnia lui Mircea în fapte aparținând unui secol și alte fapte aparținând secolului următor? O astfel de domnie, ca sistem de fenomene politice, sociale, culturale, artistice, este un capitol de istorie unitar, chiar dacă în el s-au înfipt, arbitrar, anii de la cumpăna secolelor.

Pentru istoria arhitecturii acelei epoci, mai ales când sînt luate în discuție apariția și evoluția triconcului pe teritoriile românești, considerăm că grupul de biserici cunoscut ca aparținând secolului al XIV-lea și începutului de secol XV nu trebuie fragmentat arbitrar, cu atît mai mult cu cît majoritatea construcțiilor au datarea încă discutabilă, iar elementele concrete pe care ele le oferă cercetării (plan, structură spațială, material de construcție, sistem decorativ, picturi etc.) prezintă înrudiri evidente.

Considerăm, pe baza configurației planurilor și informațiilor bibliografice, că Prislopul și Siretul pot fi încadrate între monumentele de la cumpăna veacurilor XIV—XV³⁹.

Forma semicirculară la exterior a absidelor lor laterale a fost interpretată ca un element ce le datează după Ostrovul vilcean și Vadul clujean al lui Ștefan cel Mare. După părerea noastră, această formă a fost aleasă de constructori, ca și la Vad probabil, ca fiind foarte adecvată materialului de construcție folosit: piatra brută.

³⁷ Pentru ilustrarea acestei idei, sugerăm: dacă la planul bisericii din Bălteni-Ilfov se înlocuiesc pereții pronaosului cu coloane și coloanele pridvorului cu zid plin se obține planul de tipul bisericii episcopale din Curtea de Argeș.

³⁸ „B.M.I.”, nr. 4, 1970; p. 43—46.

³⁹ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 39 și urm.

De altfel și Vișina, acceptată a aparține secolului al XIV-lea, are absidele laterale semicirculare la exterior (vezi nota 38).

Analizînd cazul Siretului, arhitectul Horia Teodoru⁴⁰ este de părere că arhitectura moldovenească a renunțat la arcele „sîrbești” pentru că micșorau spațiul interior. Dar în Țara Românească nu era nevoie de un naos mai spațios? După părerea noastră, renunțarea în discuție s-a produs pentru că Moldova a găsit o soluție proprie pentru a micșora diametrul turlei și a o face, astfel, mult mai zveltă, mai înaltă: arcele moldovenești — în timp ce Țara Românească a preferat să păstreze, în principiu, vechile modele. Că problema era exact aceea de a oferi un sprijin mai sigur turlei, fără a apropia pereții laterali ai naosului, ne dovedește însuși Siretul: are distanța între pereții laterali ai naosului sensibil mai mare, raportat la proporțiile bisericii, față de restul bisericilor de plan triconic din epocă — probabil renunțarea la arcele de sprijin a provocat și prăbușirea bolturilor (fig. 34 b).

Cu descoperirea triconcului de la Tutana I se continuă conturarea imaginii răspîndirii acestui tip de plan, pe teritoriile românești, la cumpăna veacurilor XIV—XV, răspîndire generată de un fenomen politic-spiritual complex care a constituit obiectul unui interesant studiu relativ recent⁴¹.

Considerăm că efectuarea cercetărilor arheologice la Tismana, Vișina, Siret, Hodoș-Bodrog și la bisericile atestate documentar în această epocă (Rășinari, Scorei, Dealu, Snagov, Govora, Rîncăcioiu etc.) ar fi deosebit de utilă cunoașterii începuturilor istoriei noastre statale⁴².

⁴⁰ Horia Teodoru, *op. cit.*, p. 30.

⁴¹ Daniel Barbu, *Pictura murală în Țara Românească în secolul al XIV-lea*, Editura Meridiane, București, 1986.

⁴² Ținem să menționăm că anumite considerații de ordin tehnic-constructiv sau de logică a structurilor și modelelor arhitecturale le-am formulat nu pentru a le prezenta drept criterii de clasificare sau datare a bisericilor la care ne-am referit, ci pentru a oferi cercetătorilor interesați de aceste aspecte ale istoriei arhitecturii observațiile noastre, prilejuate de cercetarea directă a temelii unei biserici practic necunoscute pînă în prezent, de bibliografia studiată și de compararea planurilor desenate de noi la o scară comună.

SUMMARY

The need of gathering complete documentary materials for the restoration of the church of the Tutana monastery (Băiculești, Argeș county), initiated in 1987 a new archeological research which was to offer new information on this telling monument from 1582.

The researches have attested the existence of a prior church, documentarily mentioned at the middle of the 15th century, but they have also brought about new pieces of information concerning the previous church, the present-day one and the consolidating methods used by the master-builders in the 19th century. The fragments from the foundation of the old church which were studied on this occasion permitted the recon-

struction of its plan, while the analogy of the plan with other similar monuments, contemporary with it, enabled the reconstituting of the elevation and the typological ranking of Tutana I, alongside the churches of the monasteries Vodița, Cozia, Siret, Prislop, Brădet, among the buildings belonging to a period between the 14th and 15th centuries.

The archeological material which could be found in the tombs under research — though the tombs had been disturbed during the raising of Tutana II church — lies in: a golden ring dating as early as the 15th—16th century, an earthenware, enameled pot, dated in the second half of the 14th century, and ceramics fragments, buttons and pendants in the 15th—16th centuries.

COMPLEXUL MONUMENTAL AL MITROPOLIEI DIN TÎRGOVIȘTE. REZULTATUL CERCETĂRIILOR ARHEOLOGICE

PETRU DIACONESCU, GABRIEL MIHĂESCU

Problemele ridicate de apariția și evoluția vechii Mitropolii de la Tîrgoviște, cît și puținele informații privind acest important monument pentru istoria și arhitectura românească au făcut necesare cercetări arheologice în perimetrul ocupat, odinioară, de acest ansamblu.

Secolul al XIX-lea a marcat distrugerea progresivă a complexului. Dezvelirea bisericii de către eteriști, în 1821, pentru a folosi tabla de plumb la turnarea de gloanțe¹ și mai ales cutremurul² din 1838 au dus la ruinarea monumentelor. La îndemnul arhitectului Ioan Schlatter, în 1847, mitropolitul Neofit lua inițiativa reparării clădirilor³. În acest scop, s-a trecut la demolarea parțială a zidurilor crăpate de cutremur, însă măsura nu a fost urmată de lucrările de restaurare propuse. Acest aspect este relevat în 1866 de către G. Missail, care relatează: „Din toate palatele, chiliile, grădinele și atenanțele Mitropoliei din Tergoviște, n-a mai rămas nimic, nimic, nimic, decît trupul bisericii, care, cotropit și el de plui, negrijă și părăsire, stă jălindu în mijlocul ruinelor [...]”⁴. Un plan de situație executat în 1855 mai consemna numai biserica, poarta de vest și parțial incinta de zid de pe latura de vest⁵ (vezi *planșa X*). În 1884, Lecompte du Noüy începea studiile pentru restaurarea bisericii, încheiate, din păcate, prin adoptarea soluției nefericite și aspru criticate în epocă de demolare a vechiului lăcaș⁶ în anul 1889.

După ridicarea noii catedrale, către 1900, din vechiul ansamblu nu s-au mai păstrat decît poarta de vest, cu clopotnița și zidul de incintă de pe această latură, așa cum rezultă dintr-o ilustrată de epocă⁷ (*fig. 22*). După primul război mondial vor dispărea și aceste ultime vestigii, urmele lor fiind conservate într-un *lapidarium*⁸ amenajat în 1928 și cuprinzînd elementele sculpturale din piatră recuperate din vechiul monument. În 1942, s-a trecut la transformarea curții interioare și a celei gospodărești dinspre vest și nord într-un parc public

¹ Documente privind istoria României. Răscoala din 1821 vol. V, București, 1962, p. 78.

² N. Șerbănescu, *Mitropolia din Tîrgoviște. Contribuții la cunoașterea trecutului ei*, în „Glasul Bisericii”, anul XVIII, nr. 7—12, București, 1959, p. 538.

³ N. Stoicescu, Cr. Moisesescu, *Tîrgoviștea și monumentele sale*, București, 1976, p. 183—184.

⁴ G. Missail, *Epoca lui Vasile Lupu și Mathei Bassarab vv. Domnii Moldovei și Terrei Românești (1632—1654)*, București, 1866, p. 461—462.

⁵ Schița poziției locului Mitropoliei și cu cele din împrejur, ridicată la 5 septembrie 1855 de pictorul Nicolae G. Chirculescu, inginer hotarnic (Arh. St. București, Ministerul Lucrărilor Publice, dos. nr. 90, 1852 f. 71). Schița a fost publicată pentru prima dată de N. Stoicescu și Cr. Moisesescu în vol. *Tîrgoviștea și monumentele sale*, București, 1976, p. 172, dar fără a fi comentată.

⁶ Grigore Ionescu, *André Lecompte du Noüy și restaurarea monumentelor istorice din România (II)*, în „Revista muzeelor și monumentelor — Monumente istorice și de artă”, nr. 2, 1978, p. 39—41.

⁷ Biblioteca Academiei R. S. România — Cabinetul de stampe, RI 91 (498), Tîrgoviște: 726.

⁸ Cleopatra Ionescu, Gabriel Mihăescu, *Centenarul primei colecții muzeale publice în Tîrgoviște. Contribuții la istoricul Muzeului județean Dimbovița*, R.M.M. — Muzeu, nr. 4, 1985, p. 53—54.

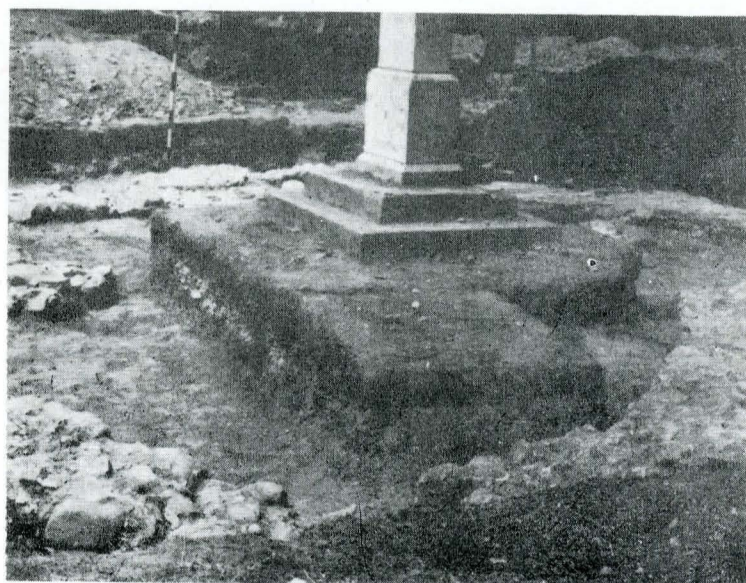

Fig. 1. Bolnița Mitropoliei: fundațiile din sec. XVII (vedere dinspre nord).

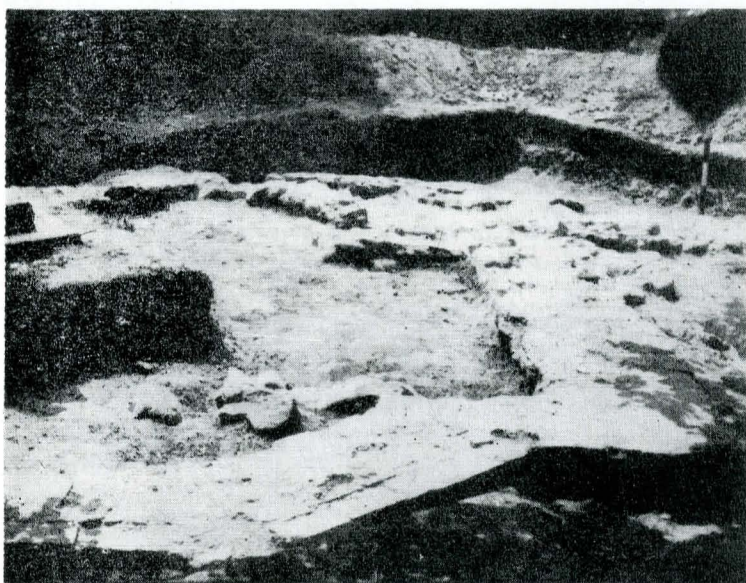

Fig. 2. Idem (vedere dinspre sud).

care dăinuie și astăzi.

Sistematizarea centrului civic al municipiului a impus în 1972 cercetări arheologice cu caracter de salvare și informare pe laturile de sud și est ale ansamblului, în zona ce urma să fie afectată de trasarea unui bulevard⁹ (*planșa I*). Cu acest prilej au fost identificate incinta și o parte din construcțiile adosate acesteia. S-a demonstrat, totodată, imposibilitatea cercetării fundațiilor

⁹ Colectivul de cercetare a fost format din G. Mihăescu, R. Gioglovan, I. Chicideanu și L. Oancea.

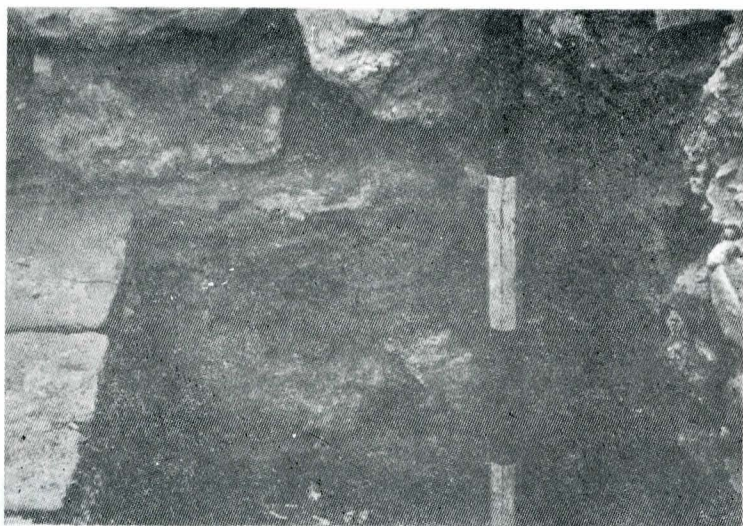

Fig. 3. Incinta (Radu cel Mare); pardoseală din cărămidă sec. XVII.

Fig. 4. Zidul palatului mitropolitan (Neagoe Basarab); pardoseală sec. XVII.

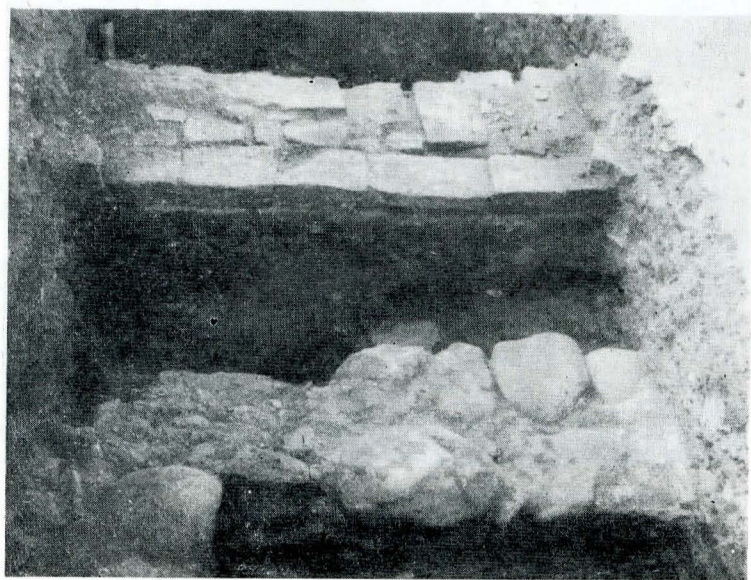

Fig. 5. Zidurile prispelor (sec. XVI, XVII) în planul îndepărtat.

vechii biserici, înglobate în interiorul noului lăcaș (fig. 17).

În anul 1985, municipalitatea a inițiat lucrările de resistemizare a parcului, ceea ce a impus și reluarea cercetărilor arheologice, extinse în întregul spațiu¹⁰. În-

¹⁰ Colectivul de cercetare a fost format din P. Diaconescu și G. Mihăescu. La campania de săpături din anul 1985 a participat și Gh. I. Cantacuzino.

cepută în zona bolniței, cercetarea s-a desfășurat treptat spre sud și vest, concentrându-se în final asupra vestigiilor înșirate de-a lungul zidurilor de incintă ale curții interioare. Lipsa oricărui reper cartografic, fie și aproximativ, ne-a îngreunat proiectarea săpăturilor arheologice, de aceea cercetarea a început într-o zonă slab ocupată cu construcții. Cel mai prețios document — în afara relatărilor de epocă — este catagrafia din 1819, în care am găsit descrierea amănunțită și poziția aproximativă a clădirilor pe cele patru laturi ale zidului de incintă¹¹. Din această catagrafie s-au redat rosturile, destinația fiecărei construcții prezentate în continuare.

Extinderea cercetărilor până la totala decapare a ruinelor a fost impusă de hotărârea întocmirii unui proiect de conservare și restaurare parțială¹².

Săpăturile arheologice au urmărit următoarele obiective: 1. stabilirea raporturilor stratigrafice în vederea datării complexelor arheologice; 2. precizarea momentului apariției complexului mitropolitan; 3. delimitarea fazelor de dezvoltare a complexului; 4. descifrarea sistemului de aducțiune și distribuție a apei.

1. *Stratigrafia*. Încadrarea cronologică a complexului a fost limitată încă de la sondajele din 1972 de imposibilitatea stabilirii raporturilor stratigrafice între vechea biserică și complexul alăturat, după cum am arătat mai înainte (vezi *planșa I*). Am urmărit, în schimb, stabilirea cronologiei și delimitarea complexului dispărut pe toate laturile accesibile. Sondajele anterioare, cât și săpăturile din anii 1985—1986 au sesizat un nivel de construcție marcat printr-un nivel de mortar (*planșele II—IV*), precedat pe latura de est de o nivelare cu urme de cărbune, prilejuită de lucrările de amenajare a terenului înainte de fundarea construcțiilor. Materialele arheologice descoperite în cele două nivele nu sînt mai vechi de secolul al XVI-lea, fapt ce exclude posibilitatea acceptării locuirii permanente a terenului sau existența unor construcții anterioare în perimetrul cercetat de noi. Coreșpondențele stabilite în urma săpăturilor au demonstrat că acest prim nivel de construcție aparține edificării zidului de incintă și porții de vest, cât și a principalei biserici, prezentîndu-se unitar în întreg spațiul curții interioare și îngroșat în apropierea construcțiilor amintite, deși în zona bisericii nu mai poate fi urmărit. Următoarele nivele de construcție sînt marcate stratigrafic numai în punctele afectate de lucrările de extindere a complexului în diferite etape.

Primul nivel de călcare marcînd folosirea primelor construcții este vizibil sub forma unui pavaj realizat din piatră măruntă, gros de pînă la 5 cm (*planșa III*).

Al doilea moment constructiv este surprins pe laturile de est și sud și marchează apariția palatului mitropolitan, a exonartexului și a unor chilii și atenanse (vezi *planșele I, II, V*). Deși nu dispunem de repere materiale concrete, cum sînt monedele, faptul că depunerea dintre cele două nivele de construcție este foarte subțire (2—5 cm) indică o succesiune a lor în timp la un interval scurt. Edificatoare este situația surprinsă în capătul de est al secțiunii VIII, unde se poate observa și adosarea zidului palatului de cel al incintei.

După o nouă depunere groasă de 10—15 cm, urmează un al treilea nivel de construcție, care corespunde înălțării unui șir de chilii pe latura de nord. Datarea este asigurată de două monede apărute, prima din anul 1585, în secțiunea X, deasupra nivelului de construcție, iar a doua, datînd din 1583 în secțiunea XI, pe pardoseala de cărămidă a chiliilor, — elemente care coboară vechimea construcțiilor menționate către mijlocul secolului al XVI-lea. Pentru datarea lor relevant este și un document din 13 ianuarie 1583 ce amintește de unele lucrări întreprinse la Mitropolie în timpul domniei lui

¹¹ N. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 536—537.

¹² Proiectul de conservare și restaurare parțială aparține arh. Cornel Ionescu de la Institutul Județean de Proiectări Dimbovița.

Fig. 6. Chilaiile de pe latura de nord (S VII).

Fig. 7. Chilaiile de sec. XVIII de pe latura de nord (se observă gropile parilor de susținere a fundației).

Fig. 8. Chilaiile de la mijlocul sec. XVI de pe latura de nord, descoperite în S X.

Fig. 9. Beciurile palatului construit de Neagoe Basarab, văzute dinspre est.

Petru cel Tânăr (1559—1568)¹³. Același nivel de construcție este întâlnit și spre exterior, la nord, unde în această etapă se înalță biserica bolniței. Nivelul de călcare al acestei etape este sesizat pe alocuri sub forma unui pavaj din pietriș mărunț (v. planșa III).

Nivelul de construcție de la mijlocul secolului al XVII-lea este întâlnit atât în interiorul curții principale, când se ridică pe toate laturile curții noi clădiri, cât și în exterior, prin înălțarea unei noi biserici a bolniței

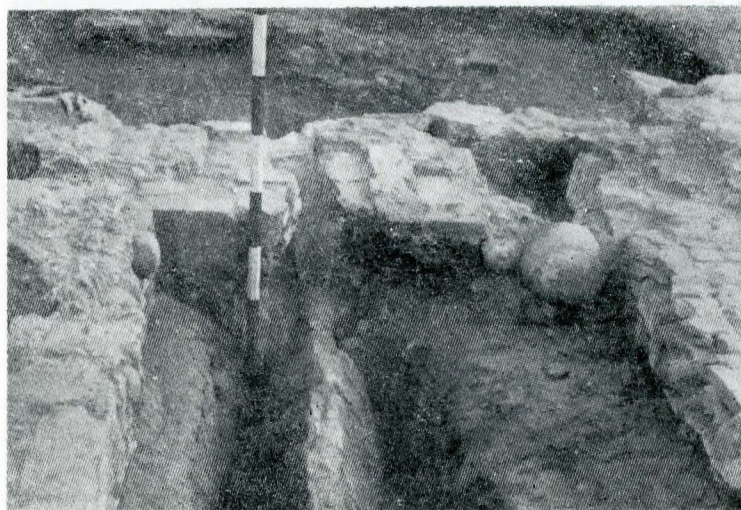

Fig. 10. Apeductul de sec. XVII ee alimenta fântina de lângă partea de vest.

(v. planșele I—IV).

Ultimul nivel de refaceri și de amplificare a construcțiilor curții este surprins pe laturile de nord, est și vest și poate fi pus în legătură cu restaurările menționate documentar la începutul secolului al XVIII-lea.

Pe latura de vest, un strat gros de arsură marchează distrugerile provocate curții mitropolitane la 1737. Urmele unui nivel de construcție sînt vizibile în colțul de nord-vest al curții și reprezintă ultimele refaceri de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

2. *Momentul apariției complexului mitropolitan de la Tîrgoviște* nu a fost încă pe deplin precizat de istoriografie, revenind arheologiei sarcina de a aduce în sprijin argumente peremptorii. Cercetările au demonstrat că în perimetrul ocupat de complexul mitropolitan nu sînt elemente care să ne sugereze existența unor construcții anterioare secolului al XVI-lea. Observațiile noastre se pot corobora cu altele mai vechi din zona apropiată ce arată în mod sigur că mitropolia a fost, pînă în secolul al XVII-lea, complet exterioară habitatului tîrgoviștean.

Am arătat anterior că a fost observat un nivel continuu comun porții de vest, incintei de zid și bisericii, care nu corespunde și palatului, stratigrafic acesta din urmă fiind construit ulterior, ceea ce rezultă și din analiza tehnicii de construcție. În timp ce la zidul de incintă s-au folosit piatra de rîu și blocuri din calcar sticlos, pentru casa mitropolitană se folosește sistemul de asize

¹³ Documente privind istoria României, veacul XVI, B. Țara Românească, vol. V, p. 178, doc. nr. 190.

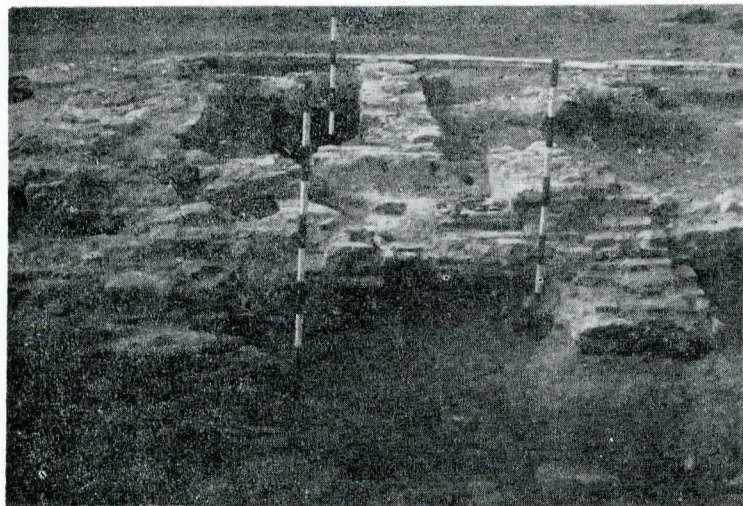

Fig. 11—12. Fintina de lângă poarta de vest, cu sistemul de aducțiune și de evacuare al apei.

din lespezi de piatră fasonată și cărămidă. Un argument în plus pentru datarea mai târzie a palatului față de zidul de incintă este re folosirea materialului litic din zidul de incintă la ridicarea zidăriei parterului palatului, fapt ce demonstrează că pentru ridicarea palatului a fost necesară mai întâi demolarea parțială a incintei pe latura de est (*planșa III și fig. 9* — zidul din planul îndepărtat). Aceeași situație a fost întâlnită și pe latura de vest a curții. Existența a două nivele de construcție, din care primul este legat cert de zidul de incintă și poartă, urmat la mică distanță de un al doilea, ce nu aparține nici uneia din construcțiile cercetate în această zonă, pune problema corelării lui cu o nouă etapă de construcție a bisericii.

În final dispunem de următoarea schemă a fazelor constructive ale complexului în prima jumătate a secolului al XVI-lea: a) faza I — construcția incintei, porții de vest și a bisericii; b) faza a II-a — ridicarea palatului, precum și adăugarea pridvorului. În legătură cu identificarea ctitorului, respectiv a ctitorilor, și cu momentul începerii funcționării mitropoliei de la Tîrgoviște s-au emis patru ipoteze: a) ctitorul a fost Neagoe Basarab¹⁴; b) ctitor a fost Mircea cel Mare sau urmașii săi imediați, care au construit pe același loc pe care s-a ridicat ulterior complexul mitropolitan din secolul XVI¹⁵; c) un scaun mitropolitan secundar a funcționat la Tîr-

¹⁴ N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, Vălenii de Munte, 1908, p. 132; V. Drăghiceanu, *Mitropolia Tîrgoviștei. Note istorice și arheologice cu 18 ilustrații și planuri*, București, 1933, p. 5; N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în România*, I, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, 1927, p. 19—24.

¹⁵ Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, 1982, p. 174, 176 și nota 65.

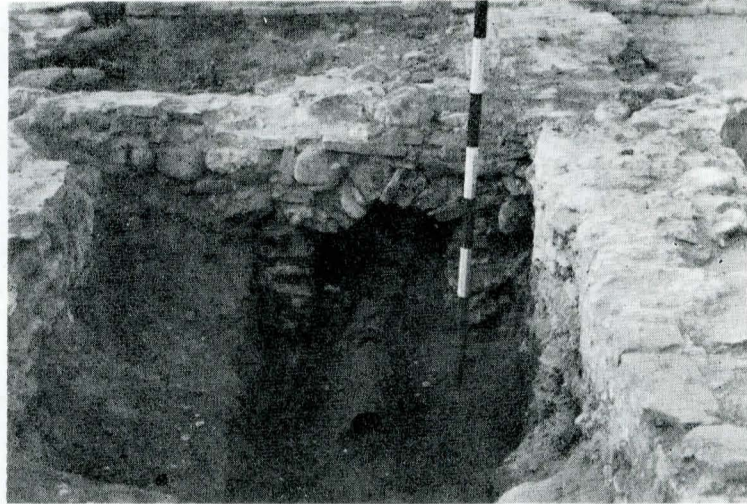

Fig. 13. Apeeduct din sec. XVII, descoperit în zona fintinii.

goviște încă din secolul XV, dar în alt punct al orașului¹⁶; d) ridicarea ansamblului mitropolitan se datorește inițiativei lui Radu cel Mare¹⁷.

În sprijinul atribuirii ctitoriei lui Neagoe Basarab s-au adus ca principale argumente textele celor trei pisanii (Radu Paisie, Matei Basarab și mitropolitul Teodosie)¹⁸. În momentul citirii lor în secolul al XIX-lea acestea erau deja greu lizibile, fapt ce a determinat completări diferite ale textelor și interpretări variate ale numelui ctitorului și chiar ale sensului expresiei „din temelie”. Fără a nega faptul că cele trei pisanii indică drept ctitor pe Neagoe Basarab, credem că reluarea acestei informații s-a făcut după o pisanie dispărută, în care Neagoe Basarab însuși și-a putut atribui meritul întregii construcții, omițându-l pe predecesorul său Radu cel Mare, poate tocmai pentru că nu se învrednicise să mute scaunul mitropolitan la Tîrgoviște. Coroborînd aceste informații cu cele obținute prin cercetarea arheologică, putem afirma acum, cu temei, că Neagoe Basarab nu a făcut decât să amplifice biserica și să ridice din temelie palatul mitropolitan, încheind astfel lucrările începute, cel mai probabil, de Radu cel Mare, apropiindu-ne de susținătorii ultimei ipoteze¹⁹, în sprijinul căruia vin argumentele arheologice.

3. *Delimitarea fazelor de dezvoltare a complexului.* Cercetările arheologice ne-au dat posibilitatea cunoașterii evoluției arhitectonice și planimetrice a acestei importante zone. La începutul secolului al XVI-lea, în timpul domniei lui Radu cel Mare se ridică incinta din bolovani și lespezi și care cuprindea un teren cu laturile de 88 m în lungime, pe o lățime de 70 de metri, grosimea zidurilor variind în jur de 1 m. Incinta a fost prevăzută pe partea de vest cu un turn de poartă de formă aproape patrulateră, avînd dimensiunile de 9,20×9,00 m, grosi-

¹⁶ N. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 527; G. Mihăescu și colab., *Mircea cel Mare și reședința domnească de la Tîrgoviște*, „R.M.M.” — Muzee, nr. 8, 1986, p. 22—23. Pornind de la informațiile transmise de I. D. Petrescu (*Mitropoliele țării*, București, 1870, p. 79; *Tîrgoviște. Schițe istorice și topografice*, Tîrgoviște, 1888, p. 43—44), autorii articolelor localizează acest sediu mitropolitan secundar de la Tîrgoviște la biserica Sf. Gheorghe — identificat de G. Mihăescu cu monumentul descoperit de noi: Stelea Veche I (P. Diaconescu, C. Ionescu, *Cercetările arheologice din zona fostei străzi Rapsodiei din Tîrgoviște — biserica Stelea Veche I*, în „Materiale și cercetări arheologice. A XIII-a sesiune anuală de rapoarte”, Oradea, 1979, p. 366—377). În susținerea acestei ipoteze, precizăm că cercetările arheologice din anii 1977—1978 în cartierul Suseni au dovedit că monumentul cu același hram (Sf. Gheorghe) a fost ridicat în primele decenii ale secolului al XVI-lea, confirmîndu-se astfel atribuirea sa inițiativei lui Neagoe Basarab (G. Mihăescu, *Cercetări arheologice în Tîrgoviște-Suseni*, „Valachica”, vol. 12—13, Tîrgoviște, 1984, p. 134).

¹⁷ Cristian Moisesu, *Rolul arhitecturii unor monumente din Tîrgoviște și împrejurimi în stabilirea anumitor tipuri structurale*, „Scripta Valachica”, Tîrgoviște, 1973, p. 319—329; N. Stoicescu, Cr. Moisesu, *op. cit.*, p. 170—178, 188; Cristian Moisesu, *Tîrgoviște. Monumente istorice și de artă*, București, 1979, p. 178—185.

¹⁸ V. Drăghiceanu, *op. cit.*, p. 6.

¹⁹ Vezi nota 17.

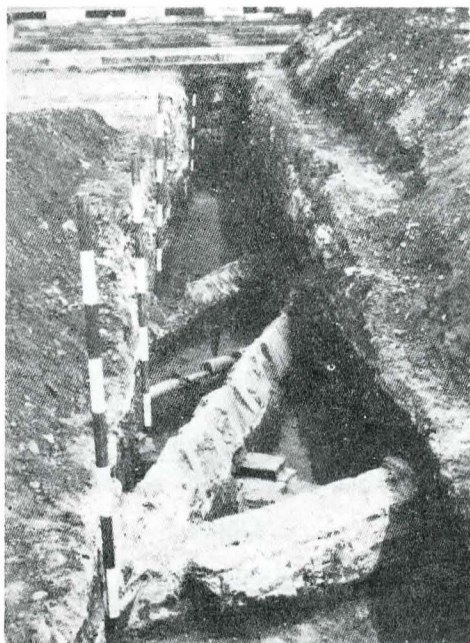

Fig. 14. Sistem de apeducte din sec. XVII–XVIII, descoperit în fața actualei clădiri a catedralei (săgeata indică primul apeduct construit la începutul sec. XVII).

Fig. 15. Zidul de incintă în zona de vest a curții.

Fig. 16. Pardoseala chiliilor de la mijlocul sec. XVI, descoperită în S XI.

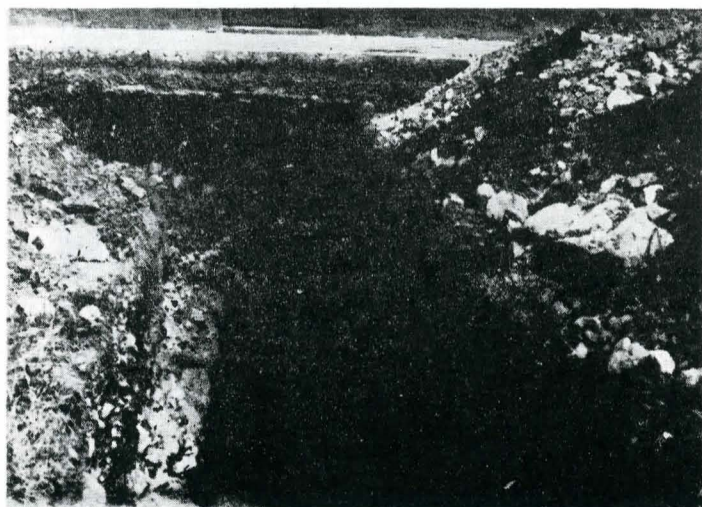

Fig. 17. Subzidiri pentru consolidarea fundațiilor noi clădiri a catedralei, văzute dinspre sud.

Fig. 18. Construcții pe partea de nord-vest a curții, după lucrările de restaurare și conservare din 1987.

mea zidurilor de 1,50 m, iar deschiderea pe orizontală a arcului de poartă de 3,60 m. Tot în această etapă în mijlocul acestei curți de peste 6 000 mp a fost ridicată biserica mare.

La inițiativa lui Neagoe Basarab, între anii 1518–1520, se reiau lucrările la Complexul mitropolitan. Bisericii principale i se adaugă spre vest un exonartex patrulater sprijinit pe coloane; pe latura de sud se adaugă clădiri cu rosturi gospodărești, iar pe cea de est palatul mitropolitan. Această din urmă construcție cuprindea două corpuri distincte — prima cu parter în colțul de nord-est, iar a doua cu beci și accesul dinspre sud, palatul având dimensiunile de 25×20×8 m. Clădirea principală a fost cea construită pe beci, tehnica zidurilor fiind în sistemul cu casete, din piatră mare fasonată și cărămidă, re folosind la partea superioară blocuri de piatră rezultate din demolarea incintei. Beciul a fost prevăzut cu un stîlp central de zidărie cilindric ridicat din cărămizi în arc de cerc, de la care porneau radial patru arcuri dublouri, arcuri de la care se observă numai nașterile. În beci se pătrundea printr-un gîrlici lung de 3,60 m și cu deschiderea la intrare de 2,30 m. S-au păstrat și ferestrele de aerisire, dispuse spre vest și sud (vezi planșa II și fig. 9).

Surprinde diferența dintre tehnicile de construcție a celor două corpuri ale palatului. Cea pe parter folosește sistemul cu „asize” întocmai ca și incinta, de la care re folosese în același timp și materialul, beciul prezentînd sistemul în „casete”. Considerăm că este unul din primele exemple de trecere de la sistemul „asize” la cel în „casete”, ultimul generalizîndu-se în scolul al XVI-lea,

iar folosirea ambelor tehnici în cadrul aceleiași construcții este un fapt la fel de interesant.

La jumătatea secolului al XVI-lea, probabil în timpul domniei lui Petru cel Tînăr²⁰, între anii 1558–1569, se ridică noi construcții pe latura de nord a curții și anume un rînd de chilii lung de 50 m și larg de 4 m, prevăzut cu o prispă pe toată latura lor de sud, cu lățimea de 1 m (planșele I, III și fig. 5–6, 8). Clădirea este prevăzută cu 13 încăperi de dimensiuni aproximativ egale și pardosită cu cărămidă. Spre deosebire de chiliile propriu-zise construite pe o fundație solidă din bolovani și cu elevația ridicată în sistemul „casete” (vezi planșa III, fig. 8) prisma are o fundație slabă ce se adîncește numai cu 20 cm sub nivelul de construcție (vezi planșa III și fig. 5) ceea ce denotă că elevația ei era din lemn.

Nu putem exclude pentru această etapă constructivă și unele intervenții datorate lui Radu Paisie (1535–1545)²¹. Există posibilitatea ca acest domnitor să fi întreprins unele lucrări și în afara bisericii. Tot în această etapă se întreprind modificări la clădirea palatului prin adăugarea unei scări pe latura de vest, spre biserică, și construcția unei prispe largi sprijinite pe piloni patrulateri de zidărie și a unei haznale (vezi planșele I–II), depășindu-se cu această ocazie pentru prima dată, spre

²⁰ Vezi nota 13.

²¹ Radu Paisie rămîne în istoria complexului mitropolitan de la Tîrgoviște prin inițierea pictării bisericii principale, dar nu trebuie exclusă posibilitatea inițierii și a altor lucrări.

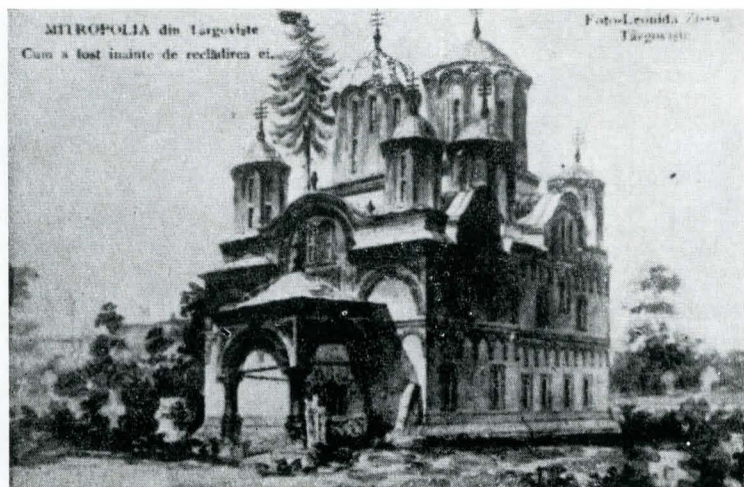

Fig. 20. Vechea biserică a Mitropoliei.

Fig. 19. Complexul în timpul lucrărilor de restaurare-conservare din ultimii ani.

exterior, zidul de incintă.

La 50 m nord de incintă se ridică prima clădire a bisericii-bolniță²², din care s-au mai păstrat parțial fundațiile. Biserica avea un plan de tip navă cu fundații superficiale ce susțineau probabil o structură de lemn, cu dimensiunile de 8×4 m (vezi planșele I, VI și fig. 2).

Apogeul dezvoltării acestui important centru spiritual și politic al Țării Românești îl constituie domnia lui Matei Basarab. Dacă pînă la el complexul mitropo-

²² Cunoscută sub numele de Paraclisul mitropoliei (un însemn memorial pus aici în anul 1942 marca locul monumentului demolat), biserica este descrisă în catagrafia din 1819: „Înăuntru, în grădină, despre miazănoapte, este o bisericuță de zid, numai cit un paraclis, care se numește din vechime bolniță”. (N. Șerbănescu, op. cit., p. 537).

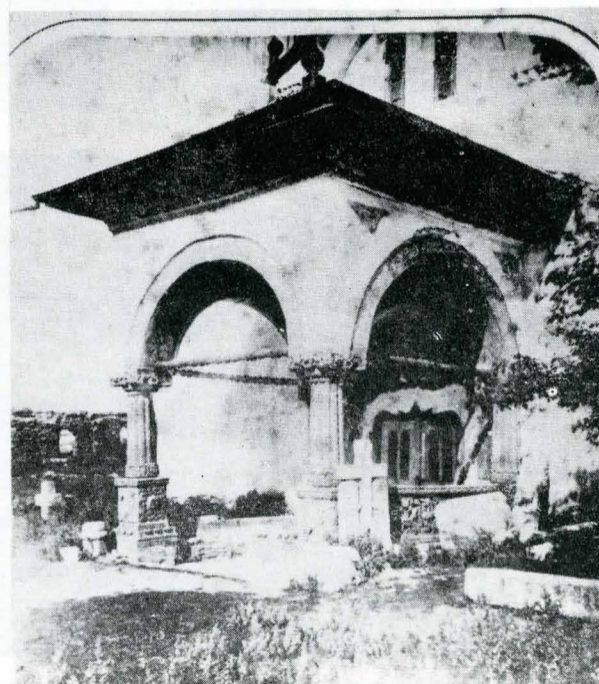

Fig. 21. Intrarea la Mitropolie

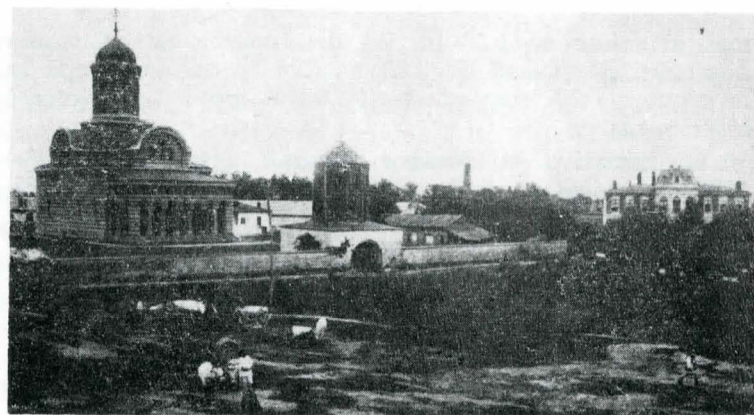
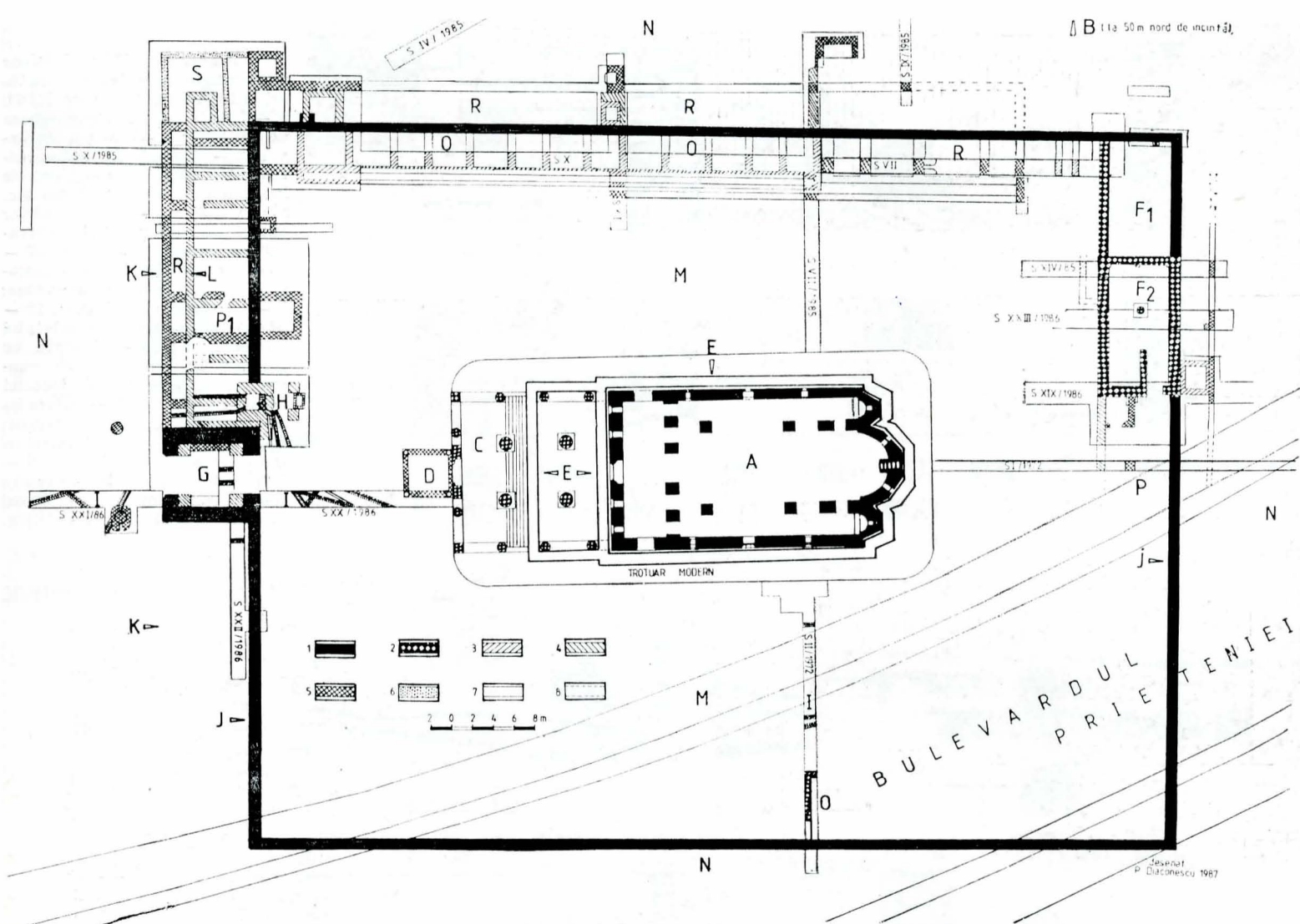

Fig. 22. Noua clădire a catedralei după o ilustrată de la sfîrșitul sec. XIX. Se observă poarta de vest și zidul de incintă înainte de demolare.

litan avea încă o înfățișare oarecum modestă cel puțin în privința aspectului arhitectonic, Matei Basarab ordona un amplu program de redimensionare a sa. Extinderile vor cuprinde atît construcțiile cît și perimetrul complexului. Mitropolia suferise deteriorări în prima jumătate a secolului al XVII-lea, odată cu evenimentele din ianuarie—martie 1611, cînd armatele lui Gabriel Báthory au jefuit orașul²³ cît și în timpul cutremurelor din 1628, 1636, 1640²⁴. Cercetările arheologice au evidențiat că nivelul de construcție este precedat în unele locuri de

²³ D.I.R., B. Țara Românească, veacul XVII, vol. III, p. 418, 424.

²⁴ Cutremurul de la 1640 este amintit și la Tîrgoviște (Călători străini despre țările române, vol. V, București, 1973, p. 156).

Planșa I: Complexul mitropolitan. Vedere de ansamblu asupra vestigiilor arheologice dezvelite până la finele campaniei arheologice din vara anului 1987: 1 — Construcții atribuite epocii lui Radu cel Mare; 2 — Construcții ridicate în timpul domniei lui Neagoe Basarab; 3 — Clădiri adăugate spre mijlocul sec. al XVI-lea; 4 — Edificii de la mijlocul sec. al XVII-lea; 5 — Construcții adăugate de mitropolitul Teodosie (1707—1709); 6 — Anexe gospodărești de la sfârșitul sec. al XVIII-lea; 7 — Zone necercetate cu vestigii ce pot fi precizate; 8 — Traseele presupuse ale unor ziduri de clădiri: A. Planul vechii clădiri a bisericii Mitropoliei; B. Bolnița; C. Exonartexul adăugat de Neagoe Basarab; D. Pridvorul adăugat în timpul mitropolitului Teodosie; E. Clădirea noii biserici a Mitropoliei, ridicată după 1889; F — Palatul mitropolitan, ridicat în timpul domniei lui Neagoe Basarab (F1 — Casa cu parter; F2 — Casa cu beci); G — Poarta de vest; H — Fintina; I — Apeducte; J — Incinta construită în timpul lui Radu cel Mare; K — Incinta de pe latura de nord, adăugată între anii 1707—1709; L — Incinta adăugată spre nord-vest la mijlocul sec. al XVII-lea; M — Curtea interioară; N — Curtea exterioară; O — Chiliile de la mijlocul sec. XVI; P — Chilii adăugate la mijlocul sec. al XVII-lea; R — Clădiri adăugate între anii 1707—1709; S — Construcții adăugate la sfârșitul sec. al XVIII-lea; P1 — Clădirea în care a funcționat tiparnița.

zone de moloz și cărămidă, rezultat poate din distrugerile din această perioadă, cum se observă și la alte monumente din Țirgoviște.

În curtea principală se întreprind extinderi și înnoiri la toate clădirile existente²⁵. Se îndepărtează urmele vechii picturi a bisericii, fragmente din aceasta fiind descoperite de noi în 1985 într-o groapă pentru prepararea mortarului.

Lucrările din 1537, respectiv zugrăvirea bisericii, au fost realizate în frescă pictată în roșu, albastru, maron, galben, portocaliu, verde și chiar cu foiță de aur și cuprind motive geometrice și florale, judecând după fragmentele recoltate.

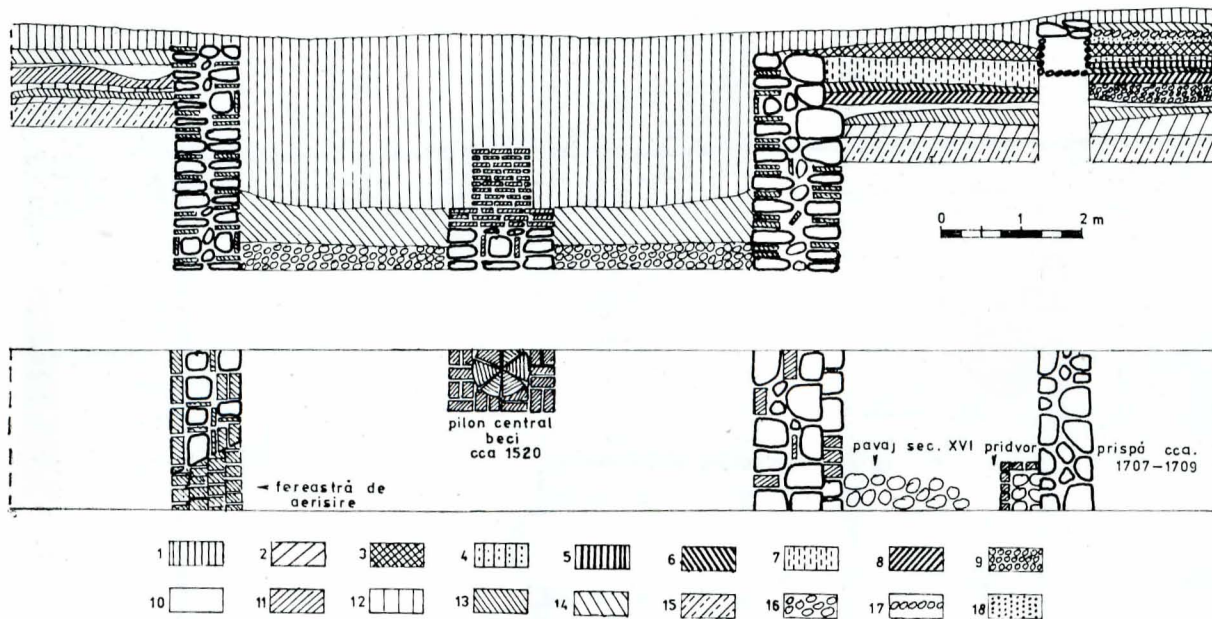
Se ridică noi clădiri. Dintre acestea cea mai importantă, nu atât sub aspect arhitectonic cât mai ales cultural, este cea de pe latura de vest a incintei, rămasă neterminată până la această dată. Formată din cinci încăperi și două coridoare cu dimensiunile de 29×6 m, a adăpostit celebra officină tipografică Țirgovișteană, după cum relatează George Missail: „casa tipografiei fu în a treia curte a bisericii, pe locul unde-i astăzi baraca clopotniței, cum intri pe poartă, în partea stângă: sub năruiturile ce acoperu acestu locu se cunosc și astăzi,

casele în cari steteau depuse literele”²⁶. Alături, spre sud, se reface turnul de poartă, probabil surpat în timpul cutremurelor sus-amintite, adăugându-se la colțuri, în interior, patru noi pile de zidărie din cărămidă de formă patrulateră cu latura de 1,20 m. Zidul de incintă este depășit spre nord prin adăugarea unor foioare (vezi planșa I). Înnoiri se fac în același timp și la casele mitropolitane care se extind spre sud (vezi planșele I—II). Cu acest prilej se desființează, probabil, vechiul acces la beci, adosindu-se spre sud o nouă clădire cu pridvor mare, atât spre vest cât și spre est, după cum relatează în 1653 Paul din Alep²⁷ ce lasă cea mai amplă descriere de epocă. Este vorba de o nouă clădire a palatului așa cum reiese și din faptul că la această dată vechiul pridvor pe stâlpi era incendiat (în nivelul de demolare au fost descoperite mai multe monede din care cea mai nouă este un gros polonez emis în 1687 de Ioan Sobieski), cât și din faptul că nu am întâlnit între resturile parterului clădirii înălțate de Neagoe Basarab fragmente de ten-cuală pictată (Paul din Alep vedea palatul împodobit „de curînd cu picturi”) fiind vorba, de fapt, de o nouă

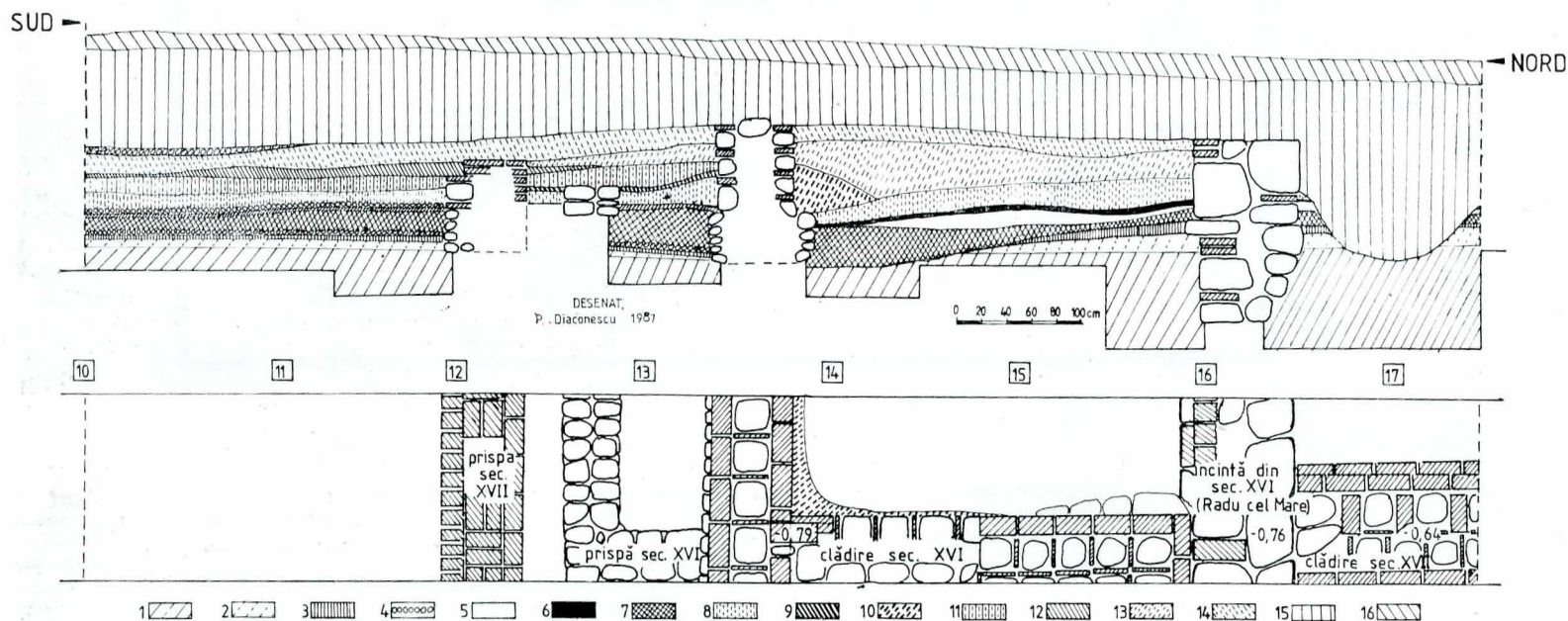
²⁶ Idem, p. 461.

²⁷ Descriș pentru prima dată de Franco Savori (*Călători străini despre țările române*, III, București, 1971, p. 13), apoi de Petru Bogdan Bakiș (Idem, vol. IV, București, 1971, p. 215). Întregul ansamblu este descriș în amănunțime de Paul din Alep (Idem, vol. VI, București, 1976, p. 118—120).

²⁵ O parte din lucrările efectuate atunci sint menționate în pisania aflată deasupra celei de-a doua intrări (traducerea la V. Drăghiceanu, *op. cit.*, p. 7; G. Missail, *op. cit.*, p. 459—460).

Planșa a II-a: Secțiune transversală prin beciul palatului mitropolitan (Secțiunea XIX): 1 — Nivel rezultat din demolarea de la 1889; 2 — Humus medieval; 3 — Castaniu cu moloz, cărămidă și cărbune; 4 — Urme de incendiere a pridvorului din sec. al XVII-lea; 6 — Pat de mortar aparținând construcției pridvorului pe stâlpi din sec. XVI; 7 — Nivelare cu pietriș; 8 — Castaniu compact, cu urme de mortar; 9 — Nivelare cu pietriș; 10 — Nivelul de construcție a palatului mitropolitan; 11 — Nivelare cu pietriș; 12 — Nivelul de construcție a bisericii și incintei (Radu cel Mare); 13 — Amenajarea terenului pentru construcții; 14 — Cenușiu grăunțos cu mortar (demolarea din 1847); 15 — Viu roșcat, argilos; 16 — Prundiș roșcat, aluvionar; 17 — Pavaj din sec. al XVIII-lea; 18 — Nisip.

Planșa a III-a: Secțiune transversală pe latura de nord a incintei (secțiunea VII — fragment): 1 — Viu roșcat argilos; 2 — Humus medieval; 3 — Nivel de construcție a bisericii și a incintei; 4 — Pavaje din sec. XVI, XVII și XIX; 5 — Nivelare cu lut galben; 6 — Nivel de arsură cu cenușă și cărbune; 7 — Nivel de construcție a chiliilor din sec. XVI; 8 — Cenușiu grăunțos; 9 — Demolarea prispei în sec. XVI; 10 — Mortar; 11 — Moloz, cărămidă și pietre; 12 — Nivel de construcție a chiliilor din sec. XVII; 13 — Cenușiu grăunțos cu moloz; 14 — Nivel de demolare din 1847; 15 — Nivel de demolare din 1889; 16 — Strat vegetal actual.

locuință a mitropolitului adăugată în această etapă, care, din păcate, nu a putut fi cercetată (vezi planșa I).

Biserica bolniței este înlocuită cu o alta mai mare de plan triconc, fără pridvor, cu dimensiunile de 10,50×7,5 m (vezi planșele I, VI și fig 1—2). La 20 de metri spre vest de biserică, într-un sondaj, s-a descoperit zidul unei alte construcții din această etapă — posibil bolnița propriu-zisă.

Chiar dacă, după cum vom arăta, sistemul de apeeducte și-a avut începuturile cu câteva decenii mai înainte, apeeductele și fântinile capătă o amploare deosebită, însuși Paul din Alep amintind 3 astfel de fântini, cu apă curgătoare²⁸, din care cea din fața bisericii a fost descoperită cu prilejul ultimelor cercetări (vezi planșa I și fig. 10—14).

Menționată încă din 1583 de Franco Sivori²⁹, folosința terenului mitropoliei este mai bine detaliată de Paul din Alep. În afara incintei fortificate din jurul bisericii principale, pe care el o numește curtea a treia, observă încă două curți „cu îngrădituri de lemn”³⁰, din care una folosită pentru animale și păsări și a doua pentru grajduri și bucătărie. Spre est din loggia casei mi-

topolitului se vedeau grădinile³¹. În catagrafia de la 1819 se aduc noi precizări ce amintesc grajdurile din curtea a doua văzute și de Paul din Alep, menționându-se și grădinile mitropoliei unde se găsea bolnița cît și poarta mare de afară, alta decît cea mică de sub clopotnița (vezi planșele I, X)³².

Topografia acestor curți se deslușește din planul de la 1855 cuprinzînd „schita poziției locului Mitropoliei și cu cele din prejur” întocmită de inginerul hotarnic N. Chirculescu (vezi planșa X)³³. În prima curte, cea mare de afară (a pe plan) se afla la exteriorul incintei fortificate pe aceeași lățime, întinzîndu-se spre vest pînă aproape de ulița tîrgului de jos (azi strada 30 Decembrie, notată cu l pe plan), accesul fiind printr-o poartă (c pe plan), probabil din lemn ca și îngrăditura, după cum o vedea și Paul din Alep cu două secole mai devreme. În rest, atît la nord cît și la sud, probabil și la est, se aflau grădinile mitropoliei.

Pe plan este surprinsă situația proprietăților mitropoliei după sistematizarea zonei din anul 1846 cînd o parte din grădinile situate spre nord, deci spre tîrg, au fost

²⁸ Ibidem.

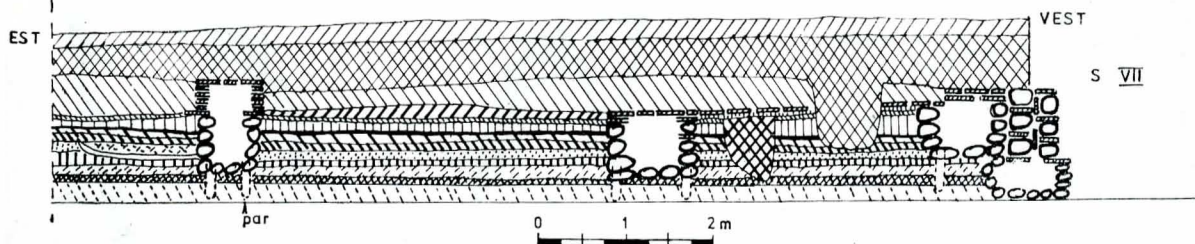
²⁹ Idem, vol. III, p. 13.

³⁰ Vezi nota 27.

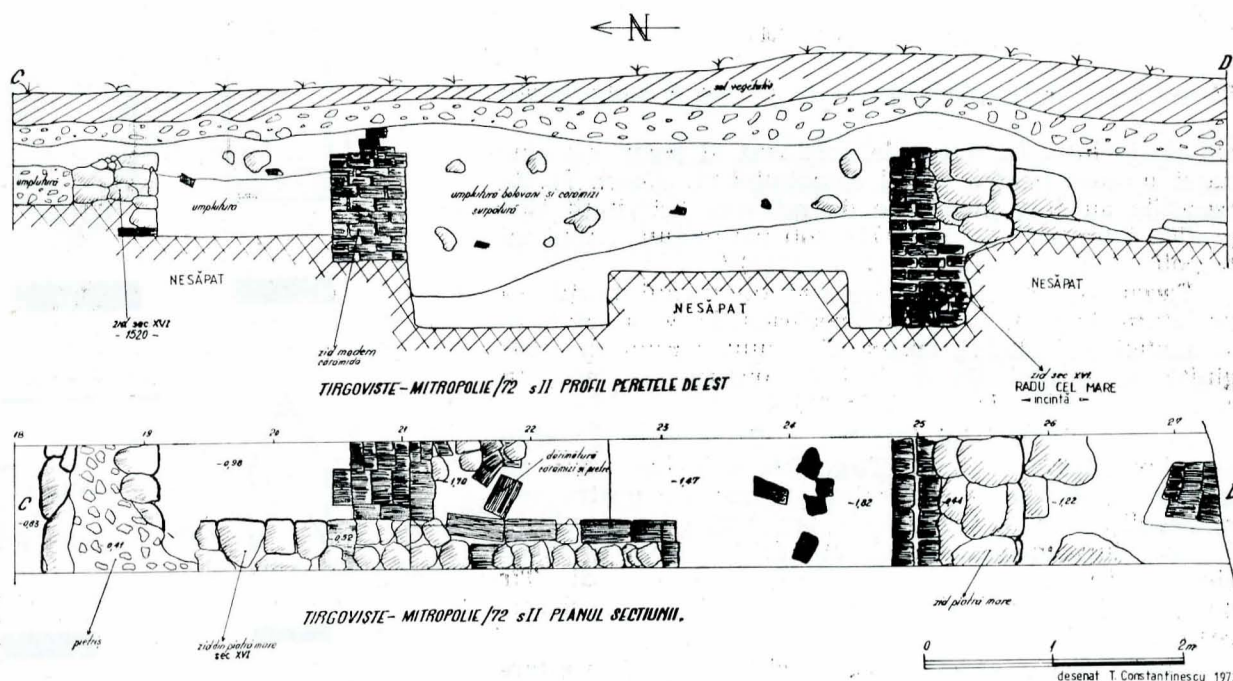
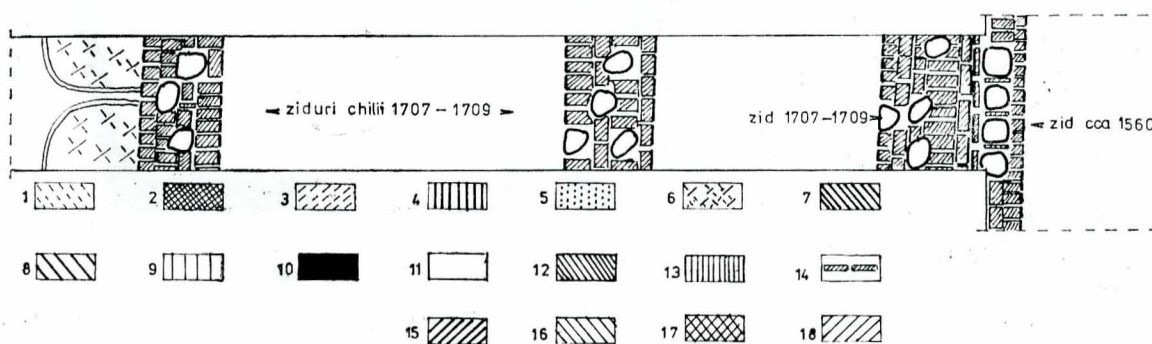
³¹ Ibidem.

³² Nicolae Șerbănescu, op. cit., p. 537.

³³ Vezi nota 5.

Planșa a IV-a: Secțiune longitudinală prin chiliile din sec. XVIII de pe latura de nord a complexului (fragment): 1 — Viu roșcat, argilos; 2 — Humus medieval, vinețiu; 3 — Nivel construcție început sec. XVI; 4 — Lut gălbui tasat; 5 — Nivel de construcție cca 1560; 6 — Fragmente frescă; 7 — Cenușiu granulos cu moloz; 8 — Cenușiu cu pigmenți de moloz; 9 — Cenușiu cu cărbune și pietre; 10 — Cenușă și cărbune; 11 — Mortar; 12 — Nivel construcție 1707—1709; 13 — Pat pardoseală; 14 — Pardoseală de cărămidă; 15 — Pardoseală distrusă; 16 — Demolare de la mijlocul sec. XIX; 17 — Demolare cca 1890; 18 — Vegetal.

Planșa a V-a — Secțiune transversală prin chiliile și incinta de pe latura de sud a complexului (sec. XVI).

parcelate pentru a primi mai multe prăvălii negustorești (terenul aflat în prezent la nord de Bulevardul Libertății). În perimetrul expropriat de cca 2,5 pogoane mai exista, la această dată, locuința iconomului mitropoliei, amenajată pe locul vechiului han al complexului (v, x, pe plan)³⁴.

Rezumând, la jumătatea secolului al XVII-lea existau două curți din care cea fortificată cuprindea biserica, palatul, chiliile și câteva anexe „curtea din lăuntru“, în fața ei spre vest o curte gospodărească denumită „curtea cea mare de afară“, ambele înconjurată de grădinile mitropoliei în care se aflau printre altele bolnița și hanul acestui complex monastic.

După moartea mitropolitului Ștefan, în 1668, scaunul mitropolitan se mută la București. Ansamblul suferind unele stricăciuni este restaurat și mărit pentru ultima dată după cum reiese din pisanile puse de mitropolitul Teodosie, în 1707, și de Ianache Văcărescu, în 1709³⁵.

Teodosie zugrăvește biserica cea mare și adaugă o mică tindă patruleteră în fața pridvorului (planșa I și fig. 22). Tot lui i se datorește, credem, adăugarea unui pridvor asemănător ca plan bolniței (vezi planșele I, VI).

Pe laturile de nord și vest se adaugă noi clădiri: „și facerea chiliilor despre mieznoapte din clopotniță pînă

în foișorul caselor celor vechi“ după cum reiese din inscripția de la 1709³⁶.

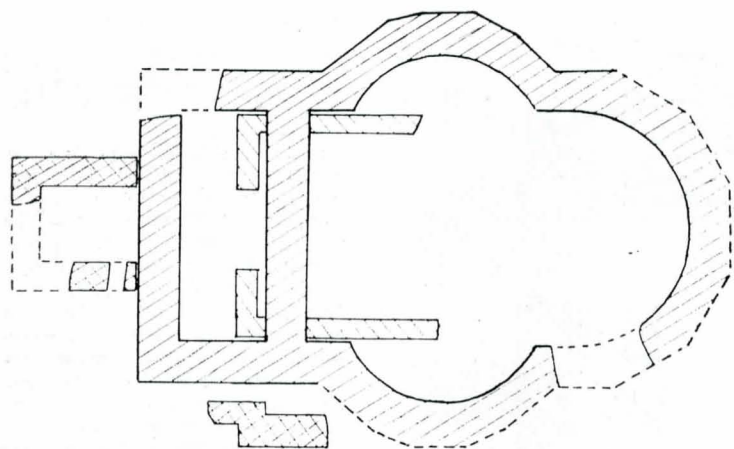
Cercetările arheologice au scos la iveală pe latura de nord noi încăperi prevăzute cu foișoare din loc în loc pe o lungime de aproximativ 70 de m și o lățime de 4 m, amplasate la exterior spre grădină. Tot pe această latură, însă la interior, se ridică un nou corp de chilii între palat și cele din secolul al XVI-lea, având dimensiunile de 29 m în lungime și 6 m în lățime, din care 2 m prispă, care desființează, spre vest, pe cea din sec. XVI (vezi planșa I). Spre deosebire de ultima amintită, noua prispă are o fundație solidă ca și cea a noului corp de chilii, susținând acum stâlpi de cărămidă și nu din lemn (vezi planșele I, IV și fig. 5). Ca sisteme de construcție se remarcă fundațiile din bolovani consolodate cu pari din lemn cu diametrul de 10 cm ce pătrund și în talpa fundației (vezi planșa IV și fig. VII), cât și elevația ce folosește acum aproape în exclusivitate cărămidă. Această clădire folosea ca pardoseală cărămizi dreptunghiulare. Vechilor case mitropolitane li se adaugă spre grădină o prispă lungă de peste 30 m și largă de 4 m.

Pe latura de vest se repară și se amplifică clădirile tipografiei, schimbându-se compartimentarea, adăugându-se spre est un foișor de mari dimensiuni (4×5 m), iar spre vest un coridor larg de 1,40 m al cărui zid plin era aliniat fațadei de vest a clopotniței, servind ca nou

³⁴ Nicolae Șerbănescu, op. cit., p. 540.

³⁵ V. Drăghiceanu, op. cit., p. 8—9.

³⁶ Ibidem.

BOLNIȚA MITROPOLIEI
— plan la nivelul fundației —

1 0 1m

- construcție anterioară bolniței
- bolnița construită la mijlocul sec. XVII
- adăugiri fîrziu, sec. XVIII

Planșa a VI-a — Bolnița Mitropoliei, cu cele trei etape de construcție-plan.

zid de incintă. În colțul de nord-vest al porții s-a amenajat o scară pentru etajul clopotniței (v. planșa I). Reparațiile au fost justificate de reluarea activității tipografice între anii 1709 și 1714 sub patronajul noului mitropolit Antim Ivireanul (1708—1716)³⁷.

Facem observația că spre sud de turnul porții, tot pe latura de vest, în această perioadă de două secole nu se adaugă noi clădiri, curtea din lăuntru rămînînd mărginită de vechiul zid de incintă construit la începutul sec. XVI (v. planșele I, X și fig. 22).

În anii domniei lui Constantin Brîncoveanu, vechiul complex mitropolitan din Tîrgoviște redevine scaun mitropolitan, de fapt o reședință temporară pentru unii mitropoliți cum ar fi Teodosie sau Antim Ivireanul.

Dar, după moartea lui Constantin Brîncoveanu și mai ales a mitropolitului Antim (1716), Mitropolia din Tîrgoviște își pierde locul ce-l ocupa în ierarhia bisericească.

Anul 1737 va însemna căderea ei în ruină și în uitare, năvălirea turcească fiind de fapt primul semn al distrugerii progresive a vechiului scaun mitropolitan încheiat în 1889 prin demolarea ultimului monument și anume biserica mare.

Urmele incendiului provocat de armatele turcești cînd „au ars Mitropolia” se observă pe latura de vest, unde un strat gros de cenușă acoperea vechile clădiri ale tipografiei³⁸.

Ruina progresivă din tot cursul secolului al XVIII-lea va conduce la necesitatea unor reparații urgente, în special la biserică, lucrări executate în timpul păstoritului mitropolitului Dositei (1793—1799)³⁹. Urmele acestor reparații și chiar extinderi sînt vizibile în colțul de nord-vest al incintei unde se adaugă probabil niște acareturi.

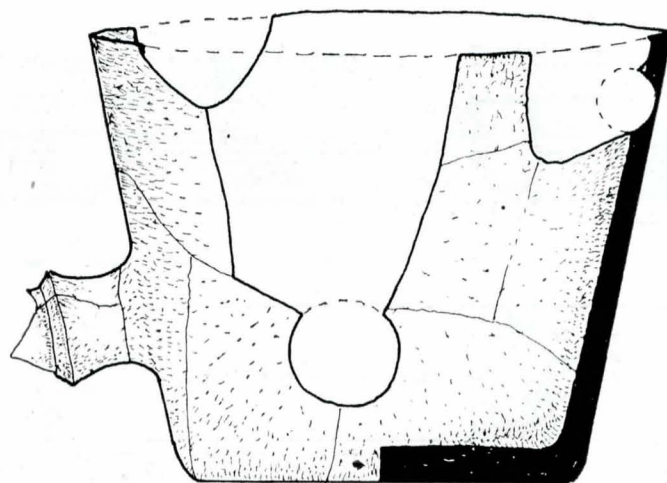
4. Sistemul de alimentare cu apă. O latură deosebit de interesantă a activității constructive este sistemul de alimentare și distribuție a apei potabile, se pare cel mai complex în Tîrgoviștea medievală.

Primul document referitor la apeductele mitropoliei este o cerere adresată de mitropolitul Ștefan, domnitorului Leon Vodă la 1664 prin care cerea permisiunea de a trage o nouă conductă de la Curtea domnească la sediul mitropoliei, deoarece cele existente nu mai făceau

³⁷ N. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 535; idem, 240 de ani de la moartea lui Antim Ivireanul, „Biserica ortodoxă română”, anul LXXIV, nr. 8—9, august-septembrie 1956, p. 697.

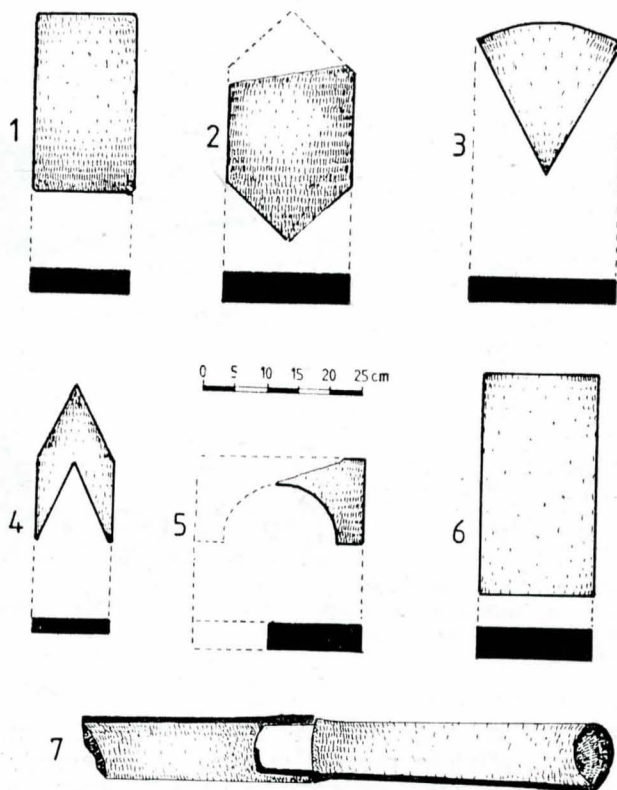
³⁸ N. Stoicescu, Cr. Moisesu, *op. cit.*, p. 181.

³⁹ *Ibidem*, p. 181; V. Drăghiceanu, *op. cit.*, p. 9.

0 4 8 12 cm

Planșa a VII-a — Vas terminal de apeduct, prevăzut cu cap de alimentare și guri de scurgere.

Planșa a VIII-a: — Tipuri de cărămizi din sec. XVI—XVII, folosite la zidărie și pardoseli; secțiune prin primul apeduct de la începutul sec. XVII.

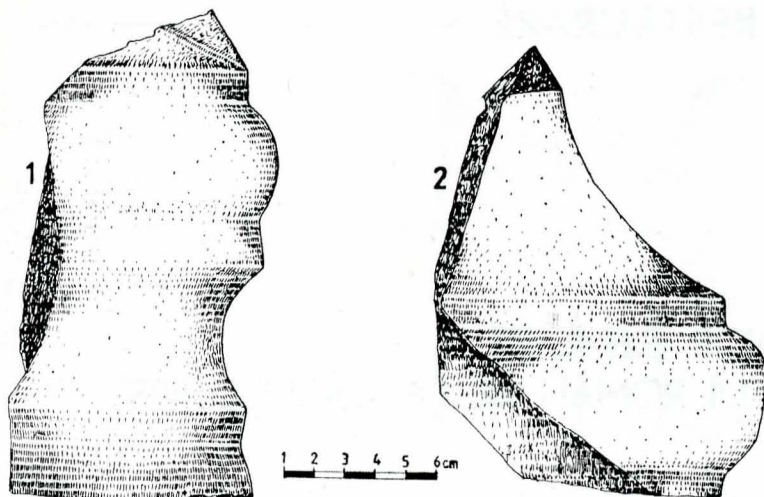
față necesităților⁴⁰. Deci sistemul de apeducte era mai vechi putînd lua în considerare și relatările lui Paul din Alep, care descria cu lux de amănunte fîntînile complexului⁴¹.

Au fost descoperite traseele a cel puțin șase apeducte ce penetrau dinspre nord-vest incinta și golul porții, dar numărul lor trebuie să fi fost mult mai mare (vezi planșa I și fig. 13—14). Avînd în general direcția nord-vest, sud-est, străbăteau curtea în toate direcțiile în trasee sinuoase, fiind construite în majoritate între mijlocul secolului al XVII-lea și începutul celui următor.

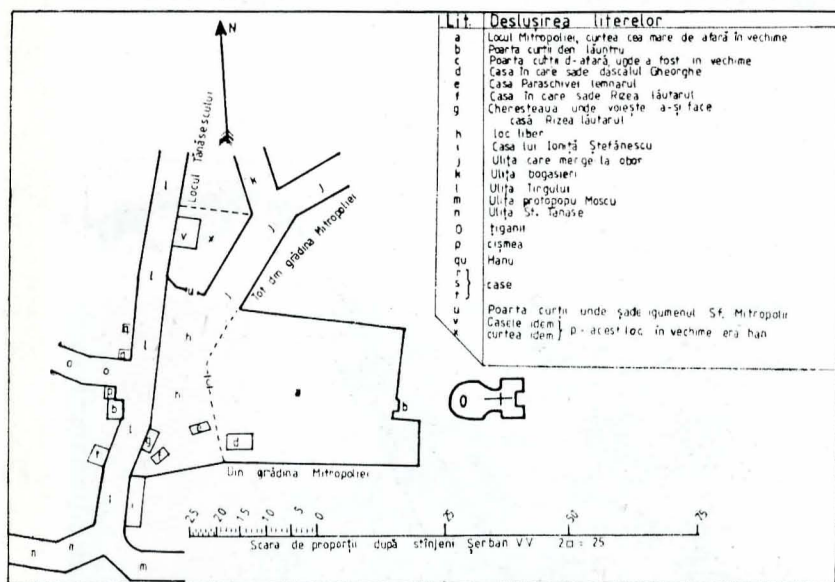
Problema datării și funcționării fîntînii pe care a văzut-o și Paul din Alep este deosebit de complexă (vezi planșa I și fig. 11—13). Apeductul ce a alimentat în prima fază fîntîna este cel din colțul de nord-vest al bazinului, apeduct anulat de noile construcții de la jumătatea sec. XVII, moment cînd apare cel din colțul

⁴⁰ George Potra, *Tezaurul documentar al județului Dimbovița (1418—1800)*, Tîrgoviște, 1972, doc. nr. 512 și 513, p. 341—342.

⁴¹ Călători străini despre țările române, VI, p. 119—120.

Planșa a IX-a: Fragmente de capitale ce au aparținut fântinii de lângă poarta de vest (sec. XVII).

Planșa a X-a: Schița poziției Mitropoliei executată în 1855 de Nicolae N. Chirculescu, inginer Rotarnie (copie).

de sud-est ce subtraversa fundațiile clădirilor prin goluri boltite (vezi fig. 13). Primul apeduct la care ne-am referit nu prezenta manșon de cărămidă și este regăsit și în secțiunea XX (vezi fig. 14), fiind săpat de la un nivel inferior tuturor celorlalte. Acest apeduct, construit într-o tehnică vizibil mai rudimentară față de cele cu cămășuială din cărămidă, coboară datarea fântinii, care nici ea nu face corp comun cu construcțiile de la jumătatea sec. XVII, pentru începutul lui, probabil în timpul domniei lui Radu Mihnea (1611—1619). Faptul este explicabil dacă ne gândim la importanța și la locul ocupat de mitropolie în epocă, nefiind logic ca acest ansamblu să aștepte 70 de ani după Curtea domnească pentru a-și aduce apa potabilă. Deși nu foarte clar, acest lucru se confirmă și documentar. După distrugerile provocate de trupele lui Gabriel Báthory în timpul ocupației de trei luni a orașului, în toamna lui 1611, când sînt distruse și

jefuite, potrivit surselor documentare, bisericile și mănăstirile din Tirgoviște și furată o parte din tabla de plumb de la biserica mare⁴², Mitropolia se va refăce pînă în anul 1615, cînd a putut găzdui „sobor duhovnicesc”⁴³. Putem presupune că Radu Mihnea, în cea de-a doua domnie a sa, face și alte reparații și chiar înnoiri cum ar fi ridicarea fântinii și construirea primului apeduct, fapt pus în evidență și stratigrafic prin interpunerea pe alocuri a unui nivel de construcție între cel de la jumătatea sec. XVI, respectiv de la mijlocul secolului următor.

Afară de fântina, care în momentul funcționării sale cuprindea și un fel de foișor sprijinit pe coloane de piatră (vezi fig. 11—12, planșa IX), interesantă este descoperirea făcută pe latura de nord, în s.X., carourile 8—10, unde s-a recoltat din umplutura unei camere, dintr-un nivel de dezafectare din secolul XVIII, un vas din lut, smălțuit la interior, de formă tronconică, înalt de 0,24 m, larg la gură de 0,32 m și gros de 0,01—0,02 m, prezentînd la 0,07 m, măsurați de la bază, un orificiu circular cu diametrul de 0,06 m, prevăzut cu o mufă de racordare a unui olan, găsit alături. În același timp, la diferite înălțimi, în peretele vasului erau traforate orificii circulare, smălțuite și pe muchie. După urmele de mortar din treimea inferioară a vasului, se pare că era fixat în zidărie (inclusiv tubul de scurgere). Considerăm că vasul forma terminalul unui apeduct care conducea apa chiar în apropierea chiliilor și care juca și un rol decorativ (vezi planșa VII). Descoperirea unui fragment dintr-un alt vas asemănător, aruncat în hăznăua din s. XI, ne indică faptul că acest tip de vas nu este singular în sistem, la care se adaugă și descoperirea în s. II/1972 a încă trei linii de apeducte orientate spre palatul mitropolitan (vezi planșa I).

Cercetările noastre nu au epuizat subiectul, rămînd încă semne de întrebare în special în privința zonei exterioare incintei de zid, a întinderii și organizării grădinilor și a curții din afară. Nu cunoaștem pînă în prezent unde a fost paraclisul mitropoliei (probabil în zona afectată, dinspre sud), mai sînt probleme legate de planul general al ansamblului cercetat cum ar fi colțul de nord-est, necercetat, din cauza unor conducte și cabluri moderne, rămînînd în același timp total ignorate problemele vechii biserici mitropolitane⁴⁴. O parte din ele vor fi rezolvate pe măsura aplicării progresive a proiectului de conservare și restaurare parțială ce va da posibilitatea completării planului în zona cercetată.

S-a scos la iveală o parte importantă din complexul curții interioare a Mitropoliei, s-a lămurit în bună parte problema apariției și evoluției acestui important complex, ce a jucat timp de două secole un rol deosebit în istoria și spiritualitatea poporului român.

Conservarea și restaurarea parțială a Complexului mitropolitan începute în anul 1986 vor pune în valoare o importantă rezervație de arhitectură ce va spori substanțial zestrea istorică și turistică a municipiului Tirgoviște.

⁴² Vezi nota 23.

⁴³ N. Șerbănescu, *Mitropolia din Tirgoviște*, „Glasul bisericii”, anul XVIII, nr. 7—12, iulie-decembrie 1959, p. 532; *D.I.R., B. Țara Românească, veacul XVII*, vol. II, p. 392.

⁴⁴ Nu a fost în intenția noastră să reluăm în amănunt istoria Mitropoliei din Tirgoviște, ci să prezentăm numai acele date pentru care cercetările arheologice au adus elemente noi.

SUMMARY

A residence of the metropolitan bishops of the Romanian Countries in Tirgoviște between 1520 and 1668, the metropolitan complex experienced several stages of building and lasted until the 1838 earthquake, after which, gradually delapidating, was demolished between 1848 and 1889. After, this date, the present-day cathedral was built in the central park of the town.

The archaeological researches, which began in 1972, for obtaining new information and for salvaging the complex, were resumed between 1985—1987 with a view to unearthing and turning to account the vetiges of the old architectural complex, one of the biggest feudal complexes of the Romanian Country.

The researches have revealed the construction stages, the water supply systematization of the courts, namely: 1. Radu the Great began the

constructions of the metropolitan church at the southern limit of the town's hearth, on an unbuilt ground, by raising precincts, the western gate and the church; 2. Between 1518—1520, Neagoe Basarab finished the works for the big church, attaching to it the porch, built the palace on the eastern side, dependancies and dwellings on the southern side; 3. Petru the Young (1559—1568) added a row of cells on the northern side and built the church of the hospital; 4. Matei Basarab added a new palace wing, cells on the northern side, reconstructed the hospital and raised on the western side a building for the printing press; 5. Between 1707 and 1709, the last works of capital repairing and expanding were performed, before the destruction of the complex in 1737.

Initiated in the second decade of the 17th century, the system of water supply was developed on the occasion of the last two stages of construction.

DISCUȚII PE MARGINEA RECONSTITUIRII UNOR ELEMENTE ALE SISTEMULUI DE APĂRARE AL CASTRULUI ROMAN DE LA CÂMPULUNG

CONSTANTIN C. PETOLESCU, TEODOR CIOFLAN

Castrul roman de piatră de la Câmpulung (Jidova)¹ se numără printre cele mai importante obiective de acest gen de pe granița de sud-est a Daciei romane. Păstrarea zidului de incintă pînă la o cotă apreciabilă (uneori pînă la 1,80 m) a făcut ca traseul lui să fie recunoscut cu ușurință — fiind astfel cercetat de învățatul italian L. F. de Marsigli în 1691², ori marcat pe diferite documente cartografice, precum harta Principatelor române din anul 1835³.

Cercetarea a ridicat în fața arheologilor multe întrebări, legate de topografia și stratigrafia castrului, istoria și cronologia acestuia, locul său în sistemul defensiv al Daciei romane⁴. Concomitent cu acestea, cercetătorii și-au pus problema unor reconstituiri în spațiu — cum sînt cele grafice, din expoziția arheologică a castrului — ale unor obiective scoase la lumină.

Cum bine se știe, castrul cercetat este situat pe un foarte interesant traseu turistic. Numeroși călători, din țară sau străinătate, se opresc, fie și pentru scurt timp, atrași de indicatoarele de pe marginea șoselei, dar și de

¹ Castrul de piatră este situat pe teritoriul fostei comune Apa Sărată, acum inclusă în orașul Câmpulung (jud. Argeș). În literatura de specialitate a fost menționat fie după localitatea amintită (uneori după numele cartierului Pescăreasa), fie după punctul Jidova — nume dat de localnici locului cu ruine. Această ultimă denumire este atestată încă de L. F. de Marsigli (*Danubius Pannonico-Mysicus*, II, Haga, 1726, fig. 39: „Sidova“), C.D. Aricescu (*Istoria Câmpulungului, prima reședință a României*, București, 1855, p. 11—18) credea că aici a existat înainte de romani o cetate dacică, de aceea pledează pentru forma Jidava. În *Marele Dicționar geografic al României*, IV, 1901, p. 97—98 sînt menționate ambele forme — Jidava și Jidova (cu mențiunea că aceasta din urmă este forma populară). Gr. G. Tocilescu (*Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 134) folosește denumirea de Jidova, la fel C. Rădulescu-Codin (*Museul nostru, Câmpulung*, 1922, p. 37) și V. Christescu (*Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, *passim*). În schimb, D. Tudor a folosit consecvent denumirea de Jidava; vezi astfel: *Castrele romane de la Jidava lîngă Câmpulung în Muscel*, extras din București, II, 1936 (1938); idem, *Oltenia romană*, București, 1942, p. 229 etc. Cu aceasta, s-a înrădăcinat în literatura de specialitate denumirea Jidava — toponim ireal, a cărui utilizare se pretează la confuzii de ordin istoric; cum s-a văzut, el nu are nici o legătură cu o *dava* dacică (numele antic rămîne necunoscut). De aceea, noi ne vom referi în continuare la orașul Câmpulung, pe teritoriul căruia se află acest castru.

² L.F. de Marsigli, *loc. cit.*

³ C. C. Giurescu, *Principatele române la începutul secolului XIX*, București, 1958, p. 169.

⁴ În afară de prezentarea castrului publicată de D. Tudor după notele lui P. Polonic (vezi mai sus), a se vedea: Em. Popescu, Eugenia Popescu, *Raport preliminar asupra săpăturilor efectuate în anii 1962—1967 în castrul roman de lîngă Câmpulung-Muscel (Jidova)*, în „Materiale și cercetări arheologice“, IX, 1970, p. 251—263 (Studii și comunicări, I, Pitești, 1968, p. 67—79); Em. Popescu, C. C. Petolescu, T. Cioflan, *Distrușgerea castrului roman de la Câmpulung (Jidava)*, în „Studii și comunicări“, III, Câmpulung-Muscel, 1984, p. 15—17.

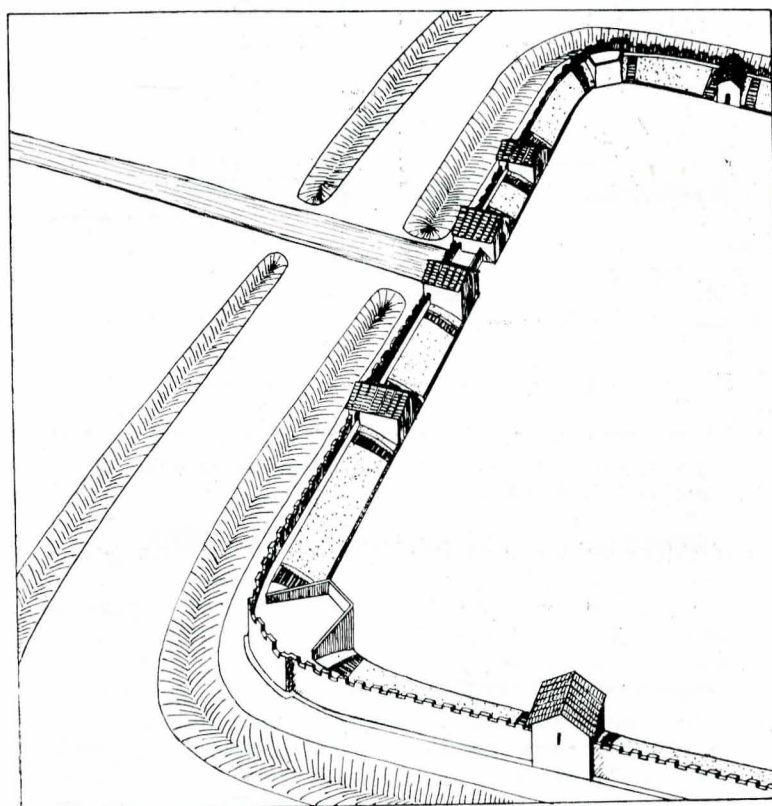

Fig. 1. Reconstituirea sistemului de fortificație al castrului de la Câmpulung (latura de sud).

zidurile ce se observă de la distanță. Vizitînd obiectivele scoase la lumină și conservate cu grijă, cei mai avîntați (dar nu numai ei) se întrebă dacă nu s-ar putea eventual reconstitui întreg ansamblul arheologic.

Dar reconstituirea integrală a unui obiectiv antic, oricît de bine documentată, va rămîne totdeauna doar ideală. De fapt, reconstituirile nu ar trebui să depășească stadiul machetelor (care s-au realizat, și încă destule, și în muzeele noastre) ori dioramelor (cum sînt cele expuse în muzeul *limes*-ului roman de la Aalen, în R. F. Germania). Depășirile temerare au fost deseori puse sub semn de întrebare și prin urmare supuse criticilor severe — cum este cazul cu castrul de la Saalburg de pe *limes*-ul Germaniei Superioare (reconstruit între anii 1898—1907).

În schimb, s-au încercat unele reconstituiri parțiale — în special ale unor elemente ale sistemului de apărare. Am aminti astfel lucrările de reconstituire la cas-

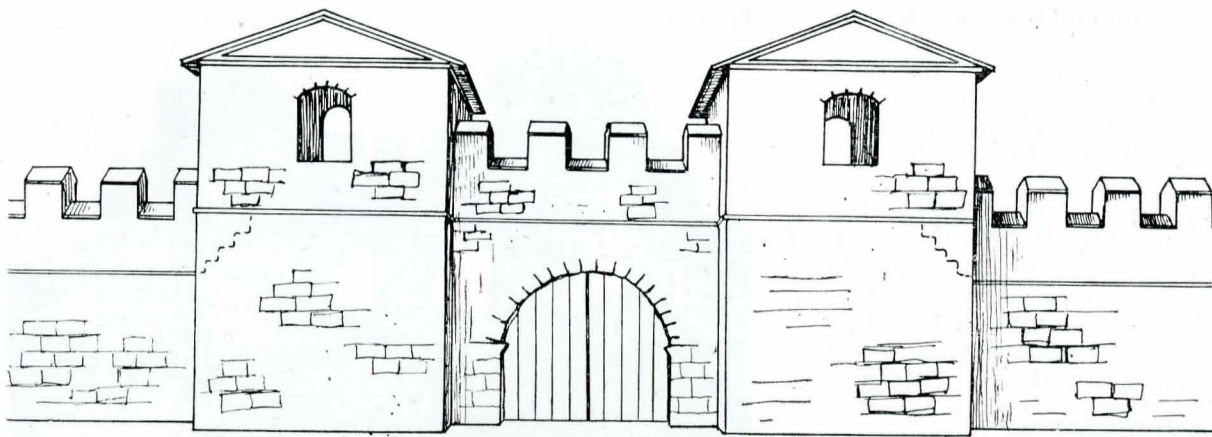

Fig. 2. Reconstituire a porții praetoria a castrului de la Câmpulung (fața exterioară).

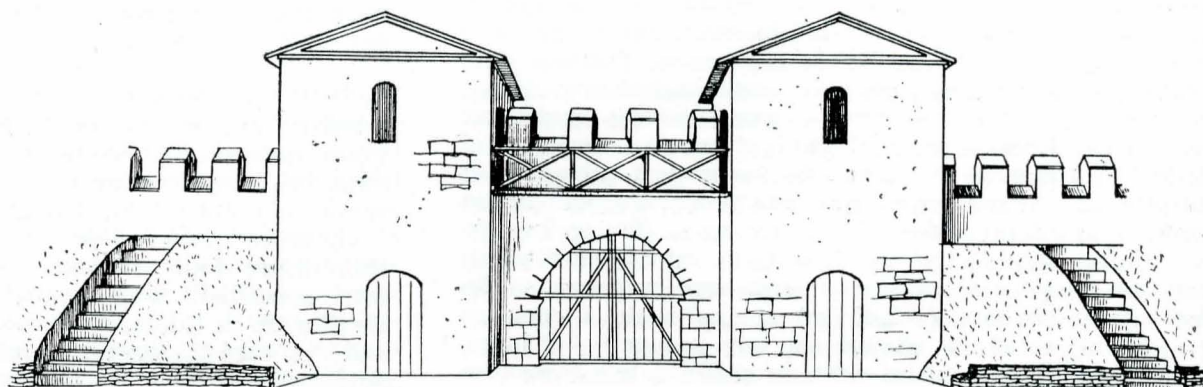

Fig. 3. Reconstituire a porții praetoria a castrului de la Câmpulung (fața interioară).

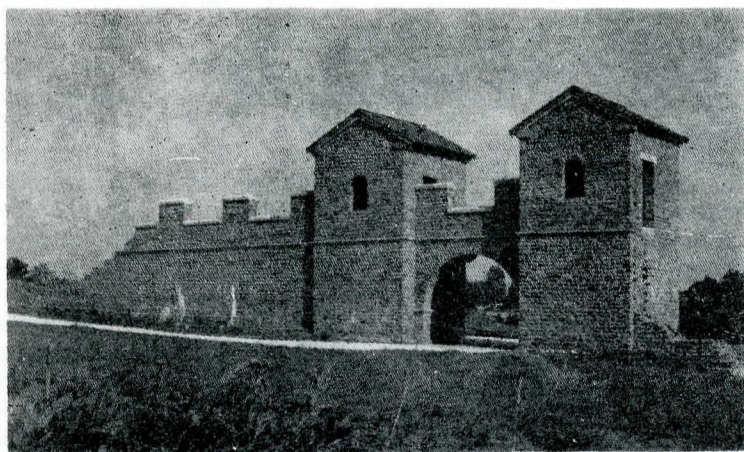

Fig. 4. Reconstituire a porții de vest a castelului de la Welzheim (R.F.G.) (vedere exterioară).

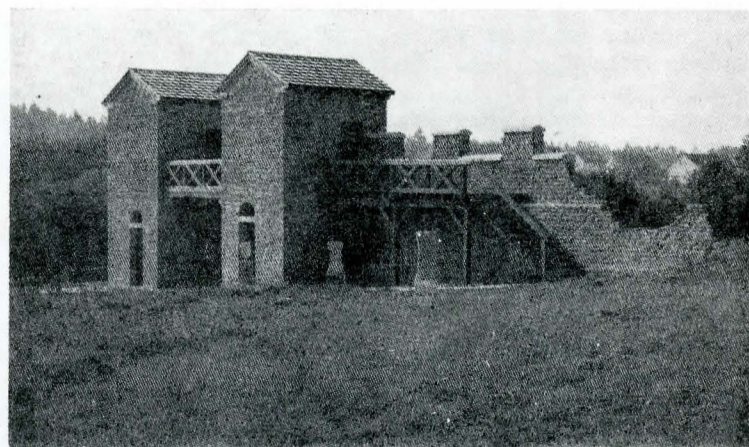

Fig. 5. Reconstituire a porții de vest a castelului de la Welzheim (vedere interioară).

trul de legiune de la Xanten (*Vetera*, Germania Inferioară) sau poarta castelului de la Welzheim (fig. 4-5). În țara noastră s-a ridicat în anul 1983 poarta micului *castellum* de la Arutela, pe Olt, iar mai recent *porta praetoria* a castrului de pe dealul Pomăt de la Porolissum (jud. Sălaj) (fig. 6).

Pentru a da cititorilor noștri o imagine generală a unui castru roman, vom prezenta pe scurt elementele constitutive ale castrului de piatră de la Câmpulung (fig. 1). El se prezintă sub forma unei suprafețe de teren închise de o incintă patrulateră (*murus*), măsurînd aproximativ 132×98 m; pe interior, zidul este sprijinit de *agger* — care, prin lățimea sa (minimum 5 m la bază), îi asigură o rezistență sporită, iar în partea superioară este amenajat sub formă de drum de rond. Accesul la drumul de rond se făcea prin trepte amenajate în panta *agger*-ului, de obicei pe lângă turnuri. În fața zidului se află o porțiune de siguranță (*berma*) lată de 2—3 m; urmează un șanț de apărare (*fossa*) cu deschiderea de 6—7 m și adînc de cel puțin 2 m, iar la o oarecare distanță alt șanț, mai mic. Pe mijlocul laturii de sud se află *porta praetoria*, pe cea opusă *porta decumana*. Suprafața castrului este împărțită pe lat în trei zone; în cea centrală se află o serie de clădiri (*horreum* — magazia de cereale, *principia* — clădirea comandamentului, precum și alte

două edificii cu hipocaust), iar în suprafețele dinspre sud (*praetentura*) și nord (*retentura*), încă necercetate mai amănunțit, se aflau barăcile soldaților și alte clădiri ale castrului. Porțiunea de drum dintre *porta praetoria* și comandament se numea *via praetoria*, cea din partea opusă — *via decumana*; un drum trecea prin fața clădirii comandamentului (*principia*), de aceea se numea *via principalis* și unea alte două porți (de pe laturile de vest și est) — *porta principalis dextra* și *porta principalis sinistra*. Atît cît se păstrează, castrul de la Câmpulung conține elementele clasice ale unui castru roman, așa cum apare descris de istoricii militari romani.

În paginile ce urmează, vom încerca a expune pe scurt unele rezultate ale cercetării noastre, legate de un studiu de reconstituire parțială a incintei castrului de la Câmpulung (latura de sud, cu *porta praetoria*)⁵. Propu-

⁵ Problema reconstituirii laturii de sud a castrului a fost discutată la colocviul „Castrele romane pe teritoriul României”, Pitești, 12—14 mai 1983. Ulterior, arh. Al. Muțescu (I.J.P. Argeș) a întocmit un proiect — pe baza căruia Comisia patrimoniului cultural național a aprobat în principiu, la 20 mai 1986, propunerea de restaurare — cu recomandarea de a se organiza o discuție pe această temă cu specialiștii din țară. Aceasta a avut loc în cadrul unei dezbateri organizate cu ocazia Sesiunii de comunicări științifice a Muzeului Județean Argeș din octombrie 1986.

nerile au la bază îndeosebi cercetările efectuate timp de un sfert de secol în acest castru (1962—1987), precum și rezultatele la care au ajuns alți cercetători din țară sau străinătate în acest domeniu⁶. Avem în vedere și tipul în care se încadrează acest castru (el adăpostea eventual un *numerus*), precum și dimensiunile sale — inferioare celor ale castrurilor de unități de cavalerie (*alae*) sau chiar ale multor castruri de unități de infanterie (*cohortes*) (fig. 2-3).

Problema cea mai spinoasă — cu care se confruntă orice încercare de reconstituire — este legată de înălțimea zidului de incintă. Dificultatea constă în faptul că în totalitatea cazurilor, chiar și în cele mai fericite, cotele pînă la care s-au păstrat incintele castrurilor sînt inferioare celor reale (antice). Avem apoi în vedere și faptul că înălțimea zidului varia de la castru la castru (după importanța acestuia: castru de legiune sau de unități auxiliare — și acestea foarte diversificate) și de la o zonă geografică la alta. Pe de altă parte, puținele date transmise de istoricii antici nu sînt concludente. Astfel, scriitorul militar Hyginus (opera sa *De metatione castrorum* datează probabil de la începutul secolului al II-lea e.n.) notează: *Vallum loco suspectiori extrui debet cespite aut lapide, saxo sive caemento. Sufficit latum pedes VIII, altum pedes VI et lorica parva fit* („în locurile mai puțin sigure, trebuie ridicată o întăritură din glijă sau din piatră, stîncă sau ciment; este suficient să fie lată de 8 picioare (=2,40 m) și înaltă de 6 picioare (=1,80 m) și să se adauge un mic parapet“). Oricum, din informația istoricului citat, ca și din datele transmise de alți istorici militari antici (Polybius, Caesar, Vegetius), rezultă că înălțimea valului — și deci și a zidului înconjurător (*murus*) — nu atingea valori prea mari, o cotă de circa 3 m fiind cea mai acceptabilă.

Cele mai bune indicații le oferă totuși cercetările arheologice. O primă concluzie se poate trage din observarea înălțimii păstrate pînă astăzi a *agger*-ului castrului de la Câmpulung: 1,60—1,80 m. La Gilău și Bologa, valul — mult aplatizat — se ridică totuși la circa 1,70 m deasupra solului, iar la Călugăreni (jud. Mureș) se pare că atinge 3 m. La Caerlon (Britannia), unde se afla sediul legiunii II Augusta, zidul se păstrează încă pînă la o înălțime de 3,50 m. Destul de bune indicații ne dau și secțiunile executate prin sistemul de fortificație (*vallum-berma-fossa*); la Câmpulung, urmărirea pantei *agger*-ului indică o cotă a acestuia între 2—3 m. De fapt, valul trebuia să fie suficient de înalt, astfel încît de pe coama lui să se poată supraveghea șanțul de apărare; în caz contrar, acesta ar fi devenit un adăpost bun pentru dușman în timpul unui atac, dar și în alte împrejurări. Studiarea documentației arheologice arată că o înălțime în jur de 3 m a zidului de incintă al castrului de la Câmpulung este acceptabilă; ea nu se depărtează mult față de datele transmise de istoricii militari antici și concordă cu rezultatele la care au ajuns alți cercetători (3,60 m castrul de la Gilău; dar cotele de 1 — 2,50 m propuse pentru castrul de la Buciumi, 2,40 m pentru cel de la Hesselbach și 2,60 m pentru cel de la Künzig — ultimele două de pe *limes*-ul provinciei Raetia — sînt considerate prea scăzute).

Deasupra zidului de incintă se ridică un parapet. Lățimea lui se înjumătățește de obicei față de zidul de incintă, făcînd linie continuă cu peretele interior (de sud) al turnurilor (porții *praetoria*, dar și ale turnurilor de curtină). El trebuie să fie mai retras cu cîțiva centimetri față de zidul de incintă (cum se observă la Chesters,

Fig. 6. Reconstituirea porții praetoria a castrului de la Porolissum (vedere dinspre exterior).

în Britannia, pe valul lui Hadrian) — ceea ce îi asigură, totodată, mai multă stabilitate. În ceea ce privește înălțimea parapetului, acesta nu trebuia să depășească prea mult briul luptătorilor (circa 1,20 m) — așa cum se observă pe Columna lui Traian și ne confirmă Caesar.

Lățimea crenelurilor, ca și aceea a zidului despărțitor dintre două creneluri, este iarăși subiect de dispută între specialiști. S-au invocat analogii cu cazarma preto-rienilor de la Roma, zidul orașului Verona (anul 265) sau zidul cu care împăratul Aurelian a înconjurat Roma; dar datele diferă mult de la caz la caz. S-a susținut ideea unor creneluri de două ori mai late decît zidul dintre ele — pentru ca apărătorul să aibă suficient spațiu de mișcare; de exemplu, pentru castrul de la Echzell, D. Baatz propune creneluri late de 1,80 m, iar zidul dintre ele de 0,90—1,20 m. În schimb, Al. Diaconescu (autorul unui excelent studiu de reconstituire privind castrul unei unități de cavalerie, de la Gilău) propune creneluri de 0,90 m, la fel și zidul despărțitor dintre ele. Ultima soluție nu se pare mai rezonabilă, dar zidul dintre creneluri poate fi ceva mai lat (1,20 m), pentru a permite ca doi apărători să se ferească de lovituri concomitent.

În ceea ce privește poarta, toate soluțiile converg spre ideea de a-i asigura funcționalitatea (de exemplu intrarea concomitentă a doi călăreți sau a unui car încărcat), dar și o apărare eficientă (ea fiind elementul cel mai vulnerabil și deci cel mai vizat al sistemului de apărare a castrului). De aceea, o înălțime de 3 m pînă la arcul bolții este suficientă⁷ (la care trebuie adăugată lățimea arcului, circa 1 m). Parterul turnurilor porții se ridică astfel pînă la 4 m; în schimb, înălțimea etajului poate fi mai redusă, pînă la 3 m. Prin deschiderile laterale ale turnurilor și pe platforma de deasupra porții, se va permite o circulație nestînjinită pe drumul de rond. Accesul la etajul turnurilor se va face prin scări de lemn interioare. Acoperișul va fi realizat în două pante, cu țigle și olane imitînd modele antice⁸.

Reconstituirea parțială a zidului de incintă al castrului roman de la Câmpulung (Jidova) va crea publicului vizitator o imagine mai clară asupra acestui obiectiv istoric, cu care județul Argeș se mîndrește pe bună dreptate. Ea va fi, fie și în parte, o încununare a strădaniilor instituțiilor de știință și cultură care colaborează de peste două decenii pentru scoaterea din uitare și ruină a acestui monument al trecutului nostru⁹.

⁶ D. Baatz, *Kastell Hesselbach und andere Forschungen am Odenwaldlimes* (Limesforschungen. Studien zur Organisation der römischen Reichsgrenze am Rhein und Donau, 12), Berlin, 1973; H. Schönberger, *Kastell Künzlg-Quintana* (Limesforschungen, 13), Berlin, 1975; Ph. Filtzinger, *Limesmuseum Aalen*³, Stuttgart, 1983; vezi încă: Amalia Landes, *Propuneri pentru o reconstituire a castrului roman de la Buciumi. I. Elementele incintei*, în „Acta Musei Porolissensis“, III, 1979, p. 411—425; Al. Diaconescu, *Propuneri pentru reconstituirea unor elemente de fortificație ale castrului de la Gilău*, „Acta Musei Napocensis“, XXI, 1984, p. 145—167. În aceste studii se regăsesc multe din datele referitoare la castrurile de pe alte granițe ale Imperiului roman.

⁷ Înălțimea porții ne obligă a ridica și zidul de incintă (*murus*) la o cotă apropiată (3 m), chiar dacă observațiile făcute în cursul săpăturii și indicațiile istoricilor antici ne duc spre propuneri mai moderate.

⁸ Reconstituirile grafice au fost executate de Iuliana Barnea (Institutul de Arheologie, București), căreia a autorii îi aduc cuvenitele mulțumiri.

⁹ Săpăturile sistematice au fost începute în 1962 de către Emilian Popescu, din partea Institutului de Arheologie, în colaborare mai întîi cu Muzeul din Câmpulung (reprezentat prin Fl. Mîrșu) (1962—1964), iar din 1964 pînă în prezent în colaborare cu Muzeul Județean Argeș (reprezentat între 1964—1968 de Eugenia Popescu, iar începînd din 1976 de T. Cioflan). Din 1978, cercetările au fost continuate din partea Institutului de Arheologie de C.C. Petolescu.

O CLĂDIRE MONUMENTALĂ DIN BUCUREȘTI: ATENEUL ROMÂN

PETRE OPREA

Împunătoarea clădire a Ateneului Român a devenit, la puțină vreme după construirea ei, imaginea-simbol a Bucureștilor așa cum este Kremlinul pentru Moscova, turnul cu ceas (Big-Ben) al parlamentului din Londra, Turnul Eiffel pentru Paris.

Inițial, clădirea trebuia să aibă o altă formă și o altă destinație. Astfel, în 1874 Societatea ecvestră română a început lucrările unui local pentru manej de cai, de formă circulară, dar, secătându-i-se fondurile bănești, odată cu realizarea fundației, s-a văzut nevoită să le întrerupă brusc. În acest stadiu fundația rămâne abandonată și expusă degradărilor

perioadă de timp, astfel că s-au strâns fondurile necesare construcției, răspunzând celor mai exigente năzuințe ale membrilor societății. La 14/26 februarie 1888, deși clădirea era doar în parte terminată, ateneiștii își încep activitatea în noul local printr-un ciclu de conferințe în sala mică, prima fiind ținută de scriitorul Al. Odobescu, despre *Palatul Ateneului Român și clădirile antice, rotunde sau pătrate, cu dom circular*. La 19 martie 1889, printr-un spectacol festiv în sala cea mare, devenită ulterior sală de concerte, se consumă actul inaugurării propriu-zise a clădirii¹.

Planurile edificiului au fost realizate de arhitectul fran-

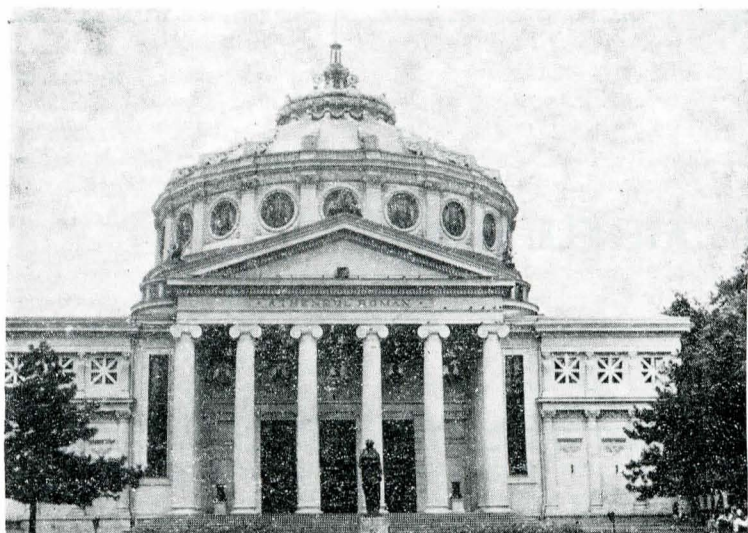
Ateneul Român (1935—1940)

mai bine de un deceniu, când este cumpărată, în octombrie 1886, de Societatea științifică, literară și artistică „Atheneul Român”, înființată în 1865, al cărei scop era „propagarea cunoștințelor folositoare în popor”. Cum societatea nu dispunea de fondurile necesare realizării unei grandioase clădiri, la îndemnul vicepreședintelui ei, Constantin Esarcu, și obținând aprobarea guvernului, se vor emite în folosul ei timbre de ajutorare — 500.000 de bilete de câte un leu fiecare — ce se vor vinde prin loterii, ele fiind difuzate în întreaga țară sub îndemnul „Dați un leu pentru Atheneu”. Entuziasmul popular a asigurat vânzarea întregii cantități de bilete într-o scurtă

perioadă de timp, astfel că s-au strâns fondurile necesare construcției, răspunzând celor mai exigente năzuințe ale membrilor societății. La 14/26 februarie 1888, deși clădirea era doar în parte terminată, ateneiștii își încep activitatea în noul local printr-un ciclu de conferințe în sala mică, prima fiind ținută de scriitorul Al. Odobescu, despre *Palatul Ateneului Român și clădirile antice, rotunde sau pătrate, cu dom circular*. La 19 martie 1889, printr-un spectacol festiv în sala cea mare, devenită ulterior sală de concerte, se consumă actul inaugurării propriu-zise a clădirii¹.

¹ *Ateneul Român din București. Marea frescă executată de Costin Petrescu*, București, Editura Marvan, 1938, ediția a II-a.

² Citind în „Revue de Deux Mondes” din 1887 despre o tină pariziană, Bertha de Callone, că, deși surdă și oarbă, datorită sprijinului unei călugărițe este extrem de cultă, regina Elisabeta a comentat îndelung despre acest caz cu cei din anturajul ei, din care făcea parte și

Ateneul Român, imagine actuală

brie 1886 s-au executat într-un ritm susținut, cu o întrerupere între 1889—1893 până în 1895, sub conducerea arhitectului Galleron, când acesta părăsește țara. În tot acest interval de timp ele au fost supravegheate de o comisie tehnică alcătuită din arhitectul Al. Orăscu, Gr. Cerechez, I. Socolescu, C. Olănescu, I. Mineu, I. Gr. Cantacuzino și C. Băicoianu³, ultimul fiind și dirigintele șantierului.

Din 1895 șantierul este preluat imediat de arhitectul Leonida Negrescu⁴, căruia îi aparține planul aripei posterioare a clădirii (actualmente str. Goleșcu) și se continuă lucrul până în iulie 1897, când clădirea ia forma definitivă.⁵

Impunătorul edificiu poate fi privit dintr-o bună perspectivă din piațeta din fața grădinii. Clădirea este gândită de arhitect ca un templu antic grec, majestoasă prin splendoarea liniilor armonioase și simple ale peristilului, alcătuit din șase coloane ionice, identice în proporții cu ale templului Erechteion din Atena, care susține un fronton. Deasupra clădirii o masivă cupolă, bogat decorată, cu un coronament ca acela al monumentului choric al lui Lysicrat din Atena face ca, din punct de vedere arhitectonic, să nu fie un monument izbit în totul⁶.

Sub peristil, deasupra intrării principale, sînt plasate cinci medalioane în mozaic de Murano după schițele pictorului G. Demetrescu Mirea, reprezentînd figuri din istoria patriei — de la stînga la dreapta: Vasile Lupu, Matei Basarab, Carol I, Neagoe Basarab și Alexandru cel Bun.

Interiorul clădirii cuprindea săli de expoziții, o biblio-

Galleron, a întreținut o asiduă corespondență cu ea și a invitat-o în țară. Fiind încântat de cultura ei Galleron s-a căsătorit cu ea (Jules Brun): *Une française en Roumanie. Le souvenir qui répond à l'oubli*, în „La Roumanie“, 24 iulie/6 august, 1912).

³ Paul Constantin, *Dicționar universal al arhitecților*, București, 1986.

⁴ S-a născut la 4 noiembrie 1857 în București. A urmat liceul și școala de poduri și șosele din București. Pleacă la Paris în 1879, unde urmează arhitectura pînă în 1887 cînd obține titlul de arhitect diplomat. În tot timpul șederii la Parisa colaborat la mai multe construcții, ca subinspector la lucrările clădirii Școlii centrale din Paris, de sub direcțiunea profesorului Denfer, și apoi inspector general la clădirile imobilelor din cartierul Luxembourg unde a avut sub direcțiunea d-sale 39 construcțiuni din cele mai importante, toate clădite pe catacombele Parisului în valoare de peste 44.000.000 franci.

Întors în țară în 1888, a fost numit arhitect șef la Căile Ferate Române unde a studiat și alcătuit planurile docurilor din Brăila și Galați, apoi a trecut ca arhitect șef la Ministerul Instrucțiunii Publice și în această calitate, timp de 7 ani, a construit o mulțime de licee și diferite alte școli. Retrăgîndu-se din minister în 1895 s-a consacrat arhitecturii private și, în această calitate, a avut ocaziunea a ne arăta măsura talentului său, dîndu-ne construcțiuni importante ca: Jockey Club, Hotel Splendid, Palatul Financiar din Craiova, Palatul și Banca d-lui Ghiță Ionescu din Ploiești, Palatul d-lui Lupașcu din Rîmnicu Sărat, casa d-lui avocat S. Rosenthal din București, Sanatoriul de tuberculoză din Cîmpina, Casa d-lui Procopie Dumitrescu, Casa Calavrezo, Au Bon Gôut, transformațiunile Băncii Comerciale, acestea din urmă toate din București. (R(ene) P(olisu), *D. Leonida Negrescu*, în „Printre hotare“, nr. 5—6 din septembrie 1908.

⁵ Vezi supra nota 3.

⁶⁻⁷ Grigore Ionescu, *București. Ghid turistic și artistic*, București, 1938.

tecă, o mare sală de concerte și conferințe, precum și Pinacoteca Statului (1895—1947).

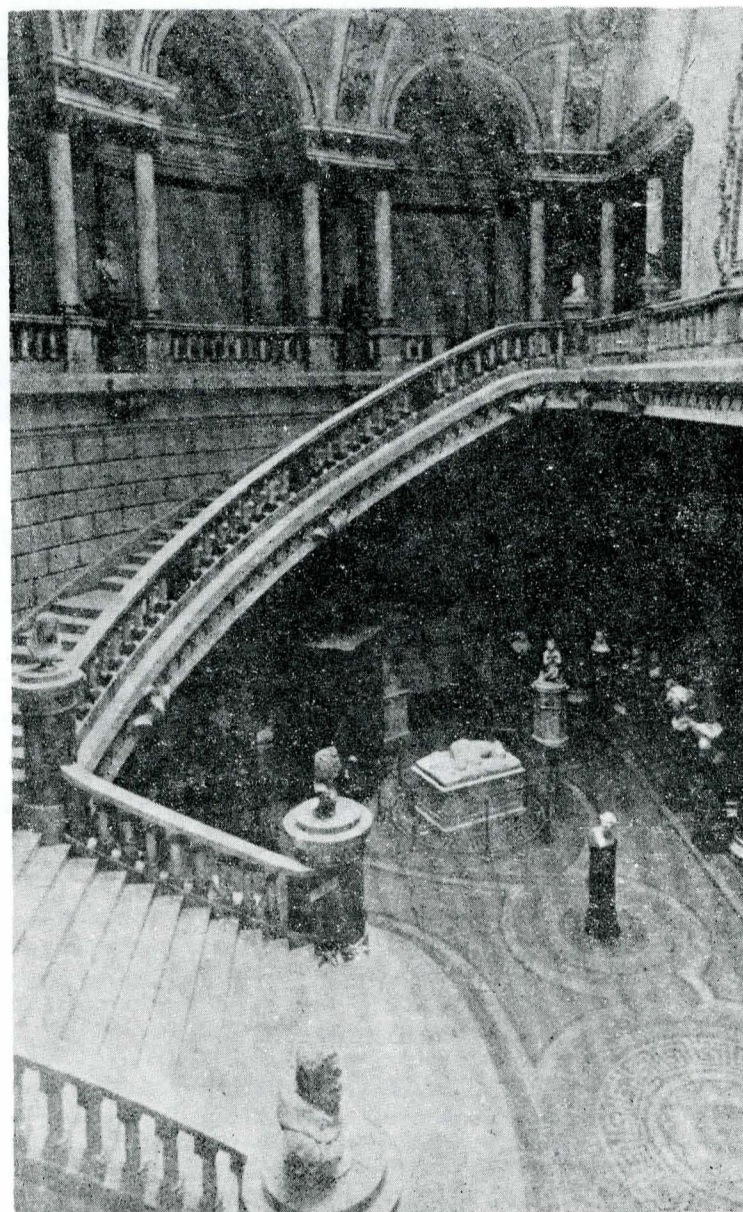
La parter se află un mare vestibul circular, dublat de un inel format din 12 coloane de zidărie cu tencuială imitînd marmura roz. Din acest vestibul, cunoscut sub denumirea Rotonda Ateneului, pornesc patru scări monumentale de marmură roz învîrtite fiecare în jurul unui pilon de zidărie și formînd, la palier, balcoane către vestibul. Aceste scări duc la sala de concerte și conferințe (28,50 m în diametru și 16 m înălțime), cuprinzînd 600 de fotolii și, pe două rînduri, 52 de loji⁷. Pe tamburul cupolei se desfășoară o suită de scene din istoria patriei realizate în tehnica frescei de pictorul Costin Petrescu, profesor de artă decorativă la Academia de arte frumoase din București, la a treia generație de pictori (tatăl și bunicul său fiind zugravi), între 11 septembrie 1933 și 22 aprilie 1937, solemnitatea avînd loc în seara zilei de 26 mai 1938⁸.

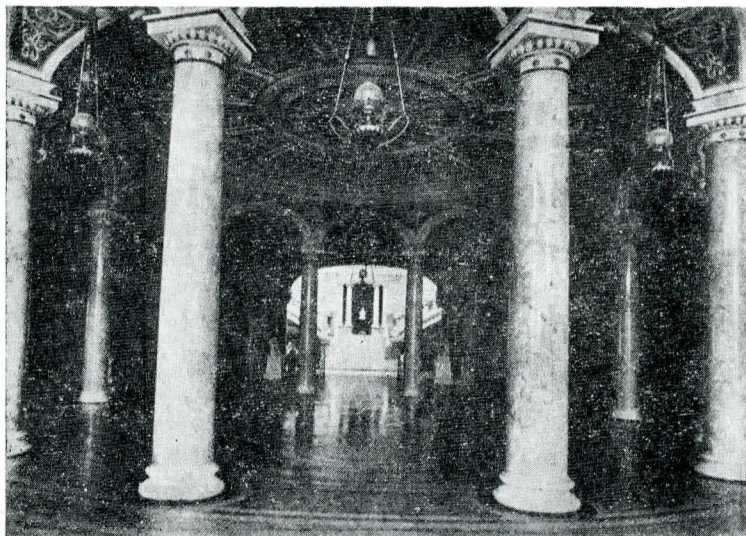
Anterior, cu prilejul inaugurării sălii, în seara zilei de 19 martie 1889, pe friza lungă de 75 metri și lată de 3 metri, invitații la solemnitate puteau citi: „*Loc rezervat pentru marea frescă ce va reprezenta fazele principale ale istoriei românilor*“. Atunci și mai tîrziu s-au făcut o mulțime de demersuri pentru realizarea acestei fresce. Datorită Mariei Cantacuzino, Puvis de Chavannes, soțul acesteia, a promis, la un moment dat, să execute fresca gratuit⁹, dar a cerut să-i fie procurate

⁸ Vezi supra nota 1.

⁹ „Caricatura“ (Iași), nr. 1/1938. În expoziția personală de la Ateneu din 1901, pictorul Ștefan Popescu prezentase un proiect pentru fresca de la Ateneu, dar este criticat nu numai pentru valoarea sa plastică scăzută, dar și pentru că sare peste evenimente importante din istorie, cum este momentul Cuza (*Idealist: Expoziția d-lui Popescu*, în „Cronica“, 24 noiembrie 1901).

Ateneul Român, vestibulul cu rotonda

Ateneul Român, sala coloanelor

Ateneul Român, imagine dinspre sud-vest

culorile și restul cheltuielilor ce le incumba o atare lucrare, însă ocazia a fost ratată, din lipsă momentană de fonduri.

Subiectele reprezentate în lăntuit în friza lui Costin Petrescu sînt în număr de 25 și redau momente mai importante din trecutul nostru istoric, după cum urmează: I. Traian; II. Colonizarea Daciei; III. Contopirea daco-romană; IV. Sentinela romană; V. Năvălirea barbarilor; VI. Începutul vieții românești; VII. Statornicirea; VIII. Descălicătoarea; IX. Statul militar; X. Statul administrativ; XI. Cruciada româncască; XII. Epoca lui Ștefan cel Mare; XIII. Epoca de pace și credință — Neagoe Basarab; XIV. Epoca lui Mihai Viteazul; XV. Epocile culturale — Matei Basarab și Vasile Lupu; XVI. Revoluția lui Horia, Cloșca și Crișan — Gheorghe Lazăr; XVII. Revoluția lui Tudor Vladimirescu; XVIII. 1848 în Transilvania; XIX. 1848 în Principatele Românești; XX. Unirea Principatelor, 1859; XXI. Cuza Vodă — Împroprietărirea țăranilor; XXII. Războiul Independenței; XXIII. Războiul pentru întregirea națională; XXIV. România Mare; XXV. Epoca de consolidare¹⁰.

Decorația interioară din clădirea Ateneului Român se datorează pictorilor Napoleone D'Este, autorul picturilor decorative din casa Ottetelesanu¹¹, Henry Kubler, Nicolas Schwalbach și Fritz Elsner (1859—1927)¹².

Odată săvîrșit Ateneul Român, s-a constatat că admirarea fațadei este stingherită de o coloană¹³, aflată în grădina Episcopiei, care se găsea în fața clădirii, amenajată în 1872. Coloana marca locul unde altădată fusese biserica închinată Episcopiei Râmnicului de către generalul Mihail Cantacuzino, zis Brigadirul. La demersurile ateneiștilor coloana (un pedestal, avînd la bază patru trepte, iar sus, în partea superioară, era decorat cu patru capete de lei, legate între ele prin ghirlande deasupra cărora se înălța o grațioasă coloană terminată cu un capitel corintic pe care stătea un vultur cu aripile ridicate, purtînd în cioc o cruce, emblema Țării Românești), opera sculptorului Karl Storck, a fost mutată în alt loc, iar grădina Episcopiei a fost înglobată celei a Ateneului Român în 1888 și reamenajată pentru a pune în valoare impozanta clădire. Puținul spațiu al grădinii inițiale din fața Ateneului ne este cunoscut pe laturi prin frumoasa feronerie a grilajului de fontă existent și acum.

În 1892 membrii Societății Ateneului Român acceptă

propunerea de a se amplasa în grădină două busturi: cel al lui Carol Rosetti, unul din membrii fondatori și primul ei președinte, care și-a lăsat prin testament o parte din avere pentru întreținerea acestei instituții culturale, realizat în marmură de Ion Georgescu, și cel al poetului național Mihail Eminescu, în bronz, opera sculptorului W. C. Hegel¹⁴. Această accepțiune a creat, cu timpul, precedentul amplasării în grădină, pe cele două alei, și a altor busturi ale membrilor mai marcantî ai societății. Astfel, imediat după moartea lui Constantin Esarcu (1898), cel mai activ susținător al societății și de a cărui neobosită activitate se leagă clădirea Ateneului, se instalează bustul acestuia realizat în marmură de W. C. Hegel. Cîțiva ani mai tîrziu, în 1902, grădina este înfrumusețată cu monumentul poetului Traian Demetrescu, realizat de Filip Marin¹⁵ și în iunie același an cu bustul lui Gh. Dem. Teodorescu, în bronz, de Carol Storck¹⁶. În urmează, în noiembrie 1904, bustul poetului Teodor Șerbănescu de Filip Marin¹⁶, apoi, la diverse intervale, bustul în marmură al lui Mihail Kogălniceanu de W. C. Hegel, bustul lui P. S. Aurelian, în bronz, de W. C. Hegel, bustul lui Enăchiță Văcărescu, în bronz, de W. C. Hegel, bustul lui C. I. Stăncescu, în bronz, de W. C. Hegel, bustul lui V. A. Urechia, în bronz, de W. C. Hegel, bustul generalului I. Em. Florescu, în marmură, de Ioan Georgescu, bustul lui Grigore Tocilescu, în bronz, bustul lui D. G. Chiriac, în bronz, de O. Han, bustul lui Gavril Muzicescu, în bronz, de Milița Petrașcu și bustul lui Ion Ghica, în bronz, de I. Iordănescu.

În 1945 li s-a adăugat portretul compozițional în piatră George Enescu, care, mai apoi, a fost mutat în capătul scării monumentale din Rotonda Ateneului. Aceste sculpturi constituiau un adevărat muzeu în aer liber și au jucat un rol important în educația artistică a publicului, împreună cu Pinacoteca adăpostită în două săli de la etajul I al Ateneului Român.

În 1950 sculpturile au intrat în patrimoniul Muzeului de artă al R. S. România, rămînînd locului doar bustul monumental al lui George Enescu, alăturîndu-i-se, la centrul parcului, grupul Alergătorii de sculptorul francez Boucher. Ambele lucrări în 1952 au primit fiecare altă destinație cînd s-a lărgit scuarul.¹⁷ Actualmente grădina este dominată de monumentul Mihail Eminescu de Gheorghe Anghel.

¹⁰ Vezi supra nota 1.

¹¹⁻¹² Petre Oprea, *Itinerar inedit prin case vechi bucureștene*, București, 1986.

¹³ Petre Oprea, *Istoricul unui monument public bucureștean*, în „Revista muzeelor și monumentelor”. Monumente istorice și de artă, nr. 2 din 1979. Să reținem, că și ulterior, în 1922, ateneiștii au dus o susținută campanie de presă, dar fără rezultate, împotriva arhitectului A. Daunaud, care construiește o locuință de raport lingă Ateneu „slușind perspectiva acestuia” (M. Dragomirescu, *În chestia Ateneului*, în „Viitorul”, 11 iunie 1922). Arhitectul Daunaud răspunde în presă „că își va construi blocul în acord cu stilul Atheneului” nu fără a face observații drastice la starea dărăpănată a Ateneului (E. Daunaud, *În chestia Ateneului*, în „Viitorul”, 11 iunie 1922).

¹⁴ *Atheneul*, în „Paloda”, 6 august 1982.

¹⁵ C. Dem., *Monumentul lui Traian Demetrescu*, în „Cronica”, 7 aprilie 1902. În 1899 sculptorul a obținut prin concurs realizarea monumentului și, cîteva luni mai tîrziu, săvîrșește „statuia Iubirii, emblema poetului, care va figura pe soclu”. (Litere, arte, științe, în „Epoca”, 16 iunie, 1894). Despre inaugurare vezi „Secolul”, 1 iunie și 8 iunie 1902, „Adevărul”, 4 iunie, 1902.

¹⁶ *Ecouri*, în „Secolul”, 19 octombrie, 1904.

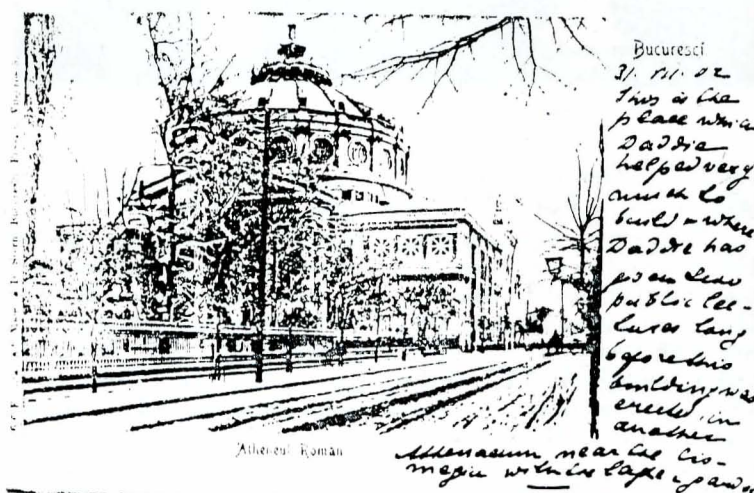
¹⁷ În 1912 grădina Ateneului (avea 105 m în adîncime) se mai micșorase cu 20 m în interior pentru a se lărgi piațeta din fața fostului Palat Regal (*Transformarea grădinii Atheneului. Ce este cu pretinsa masacrarea grădinii*, în „Viitorul”, 19 decembrie, 1911).

Între instituțiile bucureștene pornite din inițiativă privată care au jucat un rol de prim ordin în propășirea culturală și științifică a capitalei, a întregii țări în ultimă instanță (o asemenea instituție era semnalată, la sfârșitul lui 1884, și la Craiova) se numără Ateneul Român, aniversat în acest an cu prilejul împlinirii a 100 de ani de activitate organizată în cadrul maiestuosului său edificiu de azi.

Creare a medicului, naturalistului și diplomatului Constantin Esarcu (1836—1898), acest edificiu a fost inaugurat (parțial) la 14—26 februarie 1888, prin cunoscuta conferință *Palatul Atheneului Român și clădirile antice, rotunde sau pătrate, cu dôm circular* a scriitorului Alexandru Odobescu. Ateneul în sine avea însă, la acea dată, o tradiție mai îndelungată, datînd din 28 ianuarie 1865, cînd același Constantin Esarcu, „un spirit cultivat și practic, cum îl numea Al. Petrescu, unul dintre primii ateneiști¹, inaugura, printr-o conferință de popularizare, *Natura și regnurile*, „conferințele publice din care a ieșit Atheneul Român”².

Animat de dorința de a grupa, în jurul noii instituții, toate societățile culturale din țară, ceea ce ar fi dus la crearea, în acest fel, „a unui puternic centru de mișcare intelectuală, a unui focar de activitate științifică, literară și artistică”³, Constantin Esarcu, caracterizat de poetul Vasile Alecsandri drept „neobositul apărător și susținător al Atheneului”⁴, „a fost capabil să-și procure mijloacele pentru a-l întreține și a-l face să propășească cu ajutorul a niște bărbați inspirați de entuziasmul de a propaga cultura”⁵.

Alături de „veteranii și oamenii noștri politici cei mai marcanti” (Ion Ghica, Ion Brătianu, Vasile Boerescu, D. A. Sturdza etc.), care „s-au asociat în diverse rînduri cu ideea Atheneului și au dat acestei tribuni prestigiul numelui și autoritatea talentului lor”, Ateneul Român a atras „în sinul și sfera activității sale pe toți tinerii de talent și de știință, [pe care] îi îndemna la muncă și le procura ocaziunea de a se manifesta în public după o nobilă tribună”⁶. S-a și spus, de altfel, că Ateneul Român a fost „mai cu seamă tribuna tinerimei”⁷, cuprinzînd, în programele conferințelor sale publice, „numele celor mai eminenți tineri ce se află în Capitală”⁸. Printre aceștia se găsea și tînărul M. Gaster, proaspătul doctor în filo-

Carte poștală ilustrată din 1902, reprezentînd clădirea și grădina Ateneului Român (Arhiva M. Gaster de la University College din Londra).

sofie al Universității din Leipzig, care se întorcea acasă, după strălucite studii filologice și teologice în Germania (1873—1880), tocmai în epoca de emulație și efervescență creatoare de după obținerea Independenței, cînd energiile descătuseate imprimaу vieții cultural-științifice din România o anvergură și o impetuoșitate nemaicunoscute pînă atunci.

Însuși Ateneul Român avea să cunoască, în preajma jubileului său de 20 de ani, împliniri dintre cele mai notabile: „*acel gust de cultură intelectuală și morală*” pentru care fusese creat „*a început să prindă rădăcini*”⁹, după cum o arătau numărul mare al conferințelor (31 în anul 1883/84, respectiv 39 în anul 1884/85), ca și „*listele conferențiarilor, fără finit*” și, respectiv, „*nemărginitul număr al auditoriului*”¹⁰.

Energic și meticulos, Gaster ia parte la adunările de pregătire a conferințelor publice¹¹, principala formă de manifestare a vechiului Ateneu, a căror tipărire¹² și, respectiv, popularizare¹³ le și mijlocește, într-o vreme cînd, în absența unei publicații proprii (apărută, sub numele

¹ Cf. A XX-a aniversare a Atheneului Român: *Toastul lui Al. Petrescu*, în *Atheneul Român. Conferințe publice. 1884—1885*, București, Editura Librăriei Socec & Comp., 1884—1885, p. 98.

² C. Esarcu, *Discursul de deschidere a conferințelor publice pe anul 1884—1885*, în *vol. cit.*, p. 11. Publicat și în „*Revista literară*”, VI (1885), nr. 10 din 21 aprilie, p. 146—150.

³ Cf. „*Revista literară*”, VI (1885), nr. 16 din 2 iunie, p. 350.

⁴ Cf. A XX-a aniversare a Atheneului Român: *Răspunsul lui V. Alecsandri la toastul lui P. V. Aurelian*, p. 92.

⁵ *Ibidem*: *Toastul lui Al. Petrescu*, p. 99—100.

⁶ C. Esarcu, *Discursul de deschidere a conferințelor publice pe anul 1884—1885*, p. 13—14.

⁷ A XX-a aniversare a Atheneului Român: *Toastul lui C. Arion*, p. 96.

⁸ C. Esarcu, [Discurs de deschidere a conferințelor publice pe anul 1883—1884], în *Atheneul Român. Conferințe publice. 1883—1884*, București, Editura Librăriei Socec & Comp., 1883—1884, p. 20.

⁹ A XX-a aniversare a Atheneului Român: *Toastul lui Al. Petrescu*, p. 99.

¹⁰ *Ibidem*.

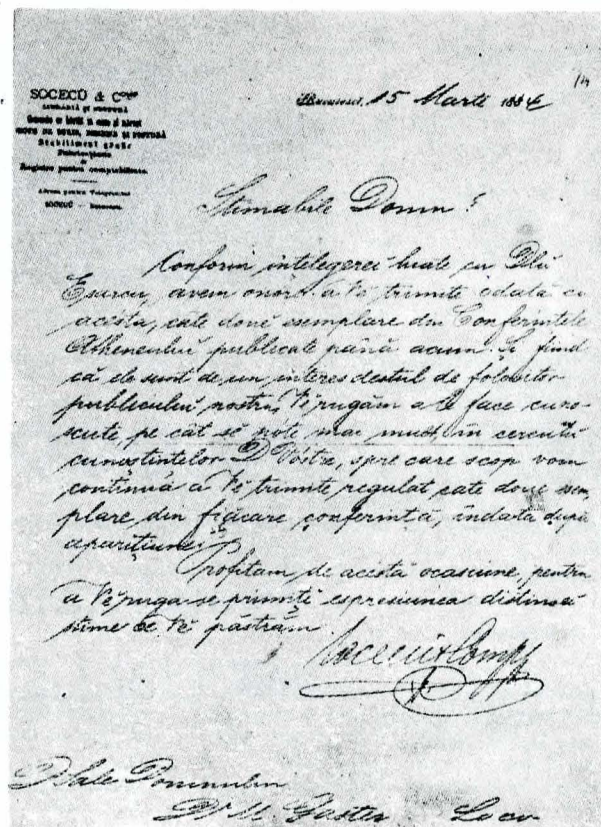
¹¹ Cf., mai jos, scrisoarea ce i-a fost adresată, la 18 noiembrie 1883, de către prof. bucureștean George Coman, păstrată, ca și celelalte documente manuscrite la care ne vom referi, în arhiva Gaster de la Londra. (Cf. V. Florea, *Prefață la M. Gaster în corespondență*. Ediție îngrijită, prefată, note și indice de..., București, Editura Minerva, 1985, p. V—VIII.)

¹² Cf., mai jos, prima scrisoare a lui C. Esarcu.

¹³ Ca membru neoficial al redacției „*Revistei literare*” (cf. *Scrisoare din 13 martie 1885 a lui Ștefan Velleșcu*, prin care viitorul director al acestei reviste îl invita pe Gaster „*spre a conferi asupra revistei despre care v-am vorbit*”), la care publica, în acea vreme, stăruitor, Gaster a recenzat aici *Energia în viața fizică și morală*. Conferința a d-lui Ștefan C. Mihăilescu (cf. „*Revista literară*”, VI (1885), nr. 8, p. 121—122), *Despre superstiții în la români și la alte popoare*. Conferința d-lui T. G. Djuvara (*Ibidem*, nr. 11, p. 285—286) și Mihail C. Șutzu, *Despre originile monedelor*. Conferința ținută la 7 martie 1885, *Ibidem*, nr. 21, p. 459—460. (Originalul acestei recenzii se păstrează în arhiva Gaster de la Londra.)

2	ATHENEUL ROMÂN
Joi 17. IANUARIE, 8 ^{1/2} ORE SÈRA	
D. B. ȘTEFANESCU: Raporturile între agricultură și industrie.	
DUMINICA 20 IANUARIE, 2 ORE P. M.	
D. DR. FELIX: Progresele igienei în ultimii ani.	
Joi 24 IANUARIE, 8 ^{1/2} ORE SÈRA	
D. DULIU ZAMFIRESCU: Scene și portrete din Dobrogea.	
DUMINICA 27 IANUARIE, 2 ORE P. M.	
D. C. C. ARION: Despre prejudeci.	
Joi 31 IANUARIE, 8 ^{1/2} ORE SÈRA	
D. DR. BUCURIU: Istorie și ipnotism.	
DUMINICA 3 FEBRUARIE, 2 ORE P. M.	
D. GASTER: Originele alfabetului și ortografia română.	
Joi 7 FEBRUARIE, 8 ^{1/2} ORE SÈRA	
D. D. BODIȘTEANU: Reforma penitenciară.	
DUMINICA 10 FEBRUARIE, 2 ORE P. M.	
D. ȘTEFAN VELESCU: Artă de a tăcea.	
Joi 14 FEBRUARIE, 8 ^{1/2} ORE SÈRA	
D. C. D. DEMETRESCU: Progres și evoluție.	
DUMINICA 17 FEBRUARIE, 2 ORE P. M.	
D. IONESCU-GION: Elementul pitoresc în cronicile române.	
Joi 21 FEBRUARIE, 8 ^{1/2} ORE SÈRA	
D. G. MARIAN: Carmen Sylva.	
DUMINICA 24 FEBRUARIE, 2 ORE P. M.	
D. IONESCU TACHE: Doctrina lui Auguste Comte în Eng- glistica.	

Fragment din programa conferințelor publice ținute la Ateneu în anul 1884—1885, între care și una din cele două conferințe ale lui M. Gaster (aceeași arhivă).

Scrisoare din 15 martie 1884 a
librarului-editor I. Socec, referi-
toare la popularizarea volumașe-
lor cuprinzând conferințele de la
Ateneu (aceeași arhivă).

de „Atheneul Român“, numai între 1866—1869), se re-
curgea la spațiul tipografic și la serviciile publicitare ale
„Revistei literare“, „începînd astfel a stabili o legătură
între Atheneu și această Revistă“, cum îi scria Esarcu,
în primăvara lui 1885, mai tînărului său colaborator.

Dar Gaster se număra, tot pe atunci, și printre iluștrii
conferențieri de la Ateneu, rostind aici, în răstimpul
celor doi ani amintiți, două strălucite conferințe: *Apo-
crifele în literatura română* (5 februarie 1884) și *Origi-
nele alfabetului și ortografia română* (3 februarie 1885),
atît de apreciate încît oratorul, unul dintre distinșii în-
vățați ai țării — se scria în ziarul „România“, organul
Partidului Conservator, din 14 februarie 1884 —, era
trecut în categoria acelor care au ridicat Ateneul, prin
conferințele lor, la rangul unei adevărate Academii¹⁴. De
altfel, cele două conferințe, adesea menționate și comen-
tate, în mod laudativ, în ziarele și revistele timpului¹⁵,
i-au adus lui Gaster, la 8 mai 1885, calitatea de membru
al Atheneului Român (Diploma nr. 25), onoare considera-
bilă pe atunci, dacă ne gîndim că — o spunea însuși
Gaster — „numărul membrilor se cifrează la cel mult
50, cărora le aparțin cei mai proeminenți învățați și
oratori ai României“¹⁶.

Din păcate, activitatea lui Gaster în sînul Atheneului
Român se va curma nu mult după aceea, din cauza inami-
ciției unora dintre politicienii timpului, D. A. Sturdza
în special (apreciat totuși de către Gaster pentru grija și
interesul purtate, ca președinte, Academiei Române, ca

și pentru preocupările sale de numismatică¹⁷), care nu
s-au sfiit să-l arunce peste graniță pe acest credincios
fiu al Bucureștilor.

Stabilindu-se la Londra, Gaster ducea cu sine nostalgia
țării sale de origine, pe care o va servi, cu dragoste și
devotament, pînă la sfîrșitul vieții. Vine destul de des
acasă (grație intervenției lui Titu Maiorescu, decretul
de expulzare a fost ridicat în primăvara lui 1888, la ve-
nirea a putere a unui guvern conservator), cum s-a
întîmplat în vara lui 1902, cînd se lasă coplesit, în cursul
peregrinărilor sale prin București, de năvalnicele amin-
tiri ale tinereții: „... M-am plimbat încetîșor de-a lungul
străzilor — îi scria Gaster, la 1 august 1902, soției sale,
Lucy Gaster, rămasă la Londra —, pînă cînd am ajuns
la «Șosea»; acolo m-am așezat în grădină (Bufet), am
luat o înghețată și am cumpărat 10 cărți poștale cu
vederi din București. Am ales acele locuri cu care am
fost odinioară direct legat și am scris pe fiecare cîteva
rînduri, explicînd legătura. Ele sînt adresate mie însumi,
ție și fiecăruia dintre copii“. Pe una dintre ele, adresată
fiicei sale Henrietta, se putea citi: „București, 31.VII.1902.
Acesta este așezămîntul la a cărui construire tătîcul tău
a ajutat foarte mult și în cadrul căruia tătîcul tău a
ținut două conferințe publice, cu mult înainte ca această
clădire să fie ridicată, într-un alt Atheneu, cu lac și
grădină, de lîngă Cîșmigiu.“

Mai tîrziu, cînd bătrînețele și alte „metehne“, lipsa
de vedere în special, îl vor împiedica să revină acasă,
Gaster își va scrie, în englezește, amintirile, rememorînd
în *Things that were*, Ms. C: [Reminiscences II] (1932),
oameni și locuri din Bucureștii copilăriei și tinereții sale.
Acum le avem în vedere doar pe acelea despre Constantin
Esarcu și Atheneul Român¹⁸.

Scrise în anul 1932, ele evocă personalitatea lui
Constantin Esarcu, cu care Gaster era în relații apro-
piate, după cum rezultă din amintiri, ca și din cele două

¹⁴ Apud M. Schwarzfeld, *A Biographical Sketch of Dr. Gaster's Early Days*, în *Gaster Anniversary Volume*, edited by Bruno Schindler, Ph. D., în colaboration with A. Marmorstein, Ph. D., London, Taylor's Foreign Press, 1936, p. 3.

¹⁵ Cf. „România liberă“ din 11 februarie 1884; „Românul“ din 18 februarie 1884; „Bukarester Tagblatt“ din 19 (7) februarie 1884; „Telegraphul“ din 23 februarie 1884, respectiv „Telegraphul“ din 5 februarie 1885; „România liberă“ din 6 februarie 1885; „România“ din 14 februarie 1885; „Doina“ din 1 mai 1885 etc.

¹⁶ Dr. M. Gaster, *Expulzarea mea din România*, articol manuscris, datat: În exil, Viena 6.XI.1885, trimis spre publicare ziarului vienez „Neue Freie Presse“, în care a și apărut, în numărul din 10 noiembrie 1885.

¹⁷ Cf. M. Gaster, *Things that were*, Ms. C: [Reminiscences II], 1932, p. 12.

¹⁸ *Ibidem*, p. 22—26. Traducerea lor în românește ne aparține.

LOTERIA

pentru

construirea edificiului Atheneului

autorizată de Guvern prin decizia nr. 5,859 din 30 Aprilie 1885.

NUMERUL BILETELOR EMISE: 500.000.

LOTURILE CĂȘTIGĂTOARE:

UN MARE LOT DE 75,000 LEI

1 lot de 20,000 lei | 1 lot de 5,000 lei

1 lot de 10,000 lei | 5 loturi de câte . . . 1,000 lei

50 loturi de câte 100 lei.

PREȚUL UNUI BILET: UN LEU.

Biletele se găsesc la Casierul Comptabil al Loteriei D. T. Stănescu, Directorele Băncii Naționale, precum și la toți debitanții de tutun din țară, la principalele Case de Băncă și de Credit, la principalii Librari și Comercianți, la gări etc.

LOTERIA SE VA TRAGE ÎN BUCUREȘTI LA 1 NOIEMBRE 1885 ÎN SALA ATHENEULUI.

Loturile câștigătoare se vor plăti în bani la prezentarea biletelor.

Banii din vânzarea Biletelor se vor depune la Banca Națională și se vor scula de acolo.

BIUROUL ATHENEULUI:

N. Kretzulescu	C. Esarcu	C. Stănescu	G. M. Tattarescu
Președinte.	P. S. Aurelian	Gr. N. Mano	Casier.
	V. Păvălăuț	Ștefan	

Căpătaria Loteriei este stabilită Piasagiu român No. 3° în saloanele Revistei Literare, unde publicul se poate adresa pentru orice informațiuni.

nr. 201. Sub. 2000 & 2010. — București.

UN MARE LOT DE

75,000 Lei

Prețul unui bilet

UN LEU

Cele două fețe ale afișului privitor la loteria pentru construirea edificiului Atheneului (aceeași arhivă).

scrisori ce i-au fost trimise de însuși ctitorul Ateneului Român. Se fac apoi referiri la edificiul vechiului Ateneu, amplasat în vecinătatea Cismigiuului, cu prezentarea detaliată a conținutului și a atmosferei în care au avut loc cele două conferințe, deja menționate, ale lui Gaster.

În fine, se dau amănunte în legătură cu strădaniile lui Esarcu de a aduna, prin intermediul unei loterii autorizate de guvern, fondurile reclamate de înlocuirea vechii săli de conferințe, care — spunea el — „nu îndeplinește condițiile cerute pentru o sărbătoare a artei astfel precum o concepem”¹⁹, cu un nou și măreț edifi-

¹⁹ C. Esarcu, [Discurs de deschidere a conferințelor publice pe anul 1883—1884], p. 11. V. și Discursul de deschidere a conferințelor publice pe anul 1884—1885, p. 22: „De aproape douăzeci de ani, Atheneul n-a făcut

ciu, „adevărat templu al artei și științei”²⁰.

Aceeași este, în general, și problematica celor citorva scrisori complementare pe care le reproducem.

Păstrate deopotrivă — amintiri și scrisori — în impresionanta arhivă Gaster de la University College din Londra, ele reprezintă prețioase mărturii ale activității ateneiste de pînă în toamna lui 1885, anul plecării din țară a lui M. Gaster.

decit a da. El n-a cerut niciodată nimic. El n-a cerut decit, pentru conferințele sale, această sală devenită de trei ori vulgară, căreia superioritatea ideii i-a imprimat denumirea de sala Atheneului, dar care nu este a noastră și de unde putem fi dați oricînd afară va plăcea autorității de care depinde”.

²⁰ A XX-a aniversare a Atheneului Român: Toastul lui C. Esarcu, p. 86.

M. GASTER, LUCRURI CARE AU FOST²¹

Printre cei pe care am ajuns să-i cunosc, cred că în cercul lui Maiorescu, era, de asemenea un domn, C. Esarcu. El fusese, cred, reprezentant al guvernului român acreditat în Italia și examinase arhivele Veneției, unde a descoperit unele decu-

²¹ Mss. C.: [Reminiscences II] [Reminiscențe II], 1932, p. 22—26. Redactate la bătrînețe, pe cînd își pierduse cu totul vederea, Gaster își dicta amintirile direct secretarelor sale particulare, care le dactilografiau apoi după stenogramă. Cum însă aceste secretare erau nemțoaice sau englezoaice, deloc familiarizate cu specificul limbii române, în amintirile lui Gaster s-au strecurat, în special în scrierea numelor proprii, o serie de inexactități, de tipul: Taciunescu „Take Ionescu”; Buinu „Bianu”; Totelescu „Tocilescu”; Pisco Pia „Episcopia”. Am făcut deci îndreptările de rigoare, iar la un titlu am completat, între croșete, cuvîntul rămas nedactilografiat. Dăm în continuare versiunea originală a textului.

M. Gaster, *Things that were*

Among the people I learned to know I believe in the circle of Maiorescu was also a Mr. C. Esarcu. He had been I believe the credited representative of the Romanian government in Italy and he had examined the archives of Venice and found there some interesting documents concerning the ancient history of Romania. He was a very fine man, I believe unmarried, almost of the same sensitiveness as people of the Victorian age here, almost womanlike, he tried to arrange a series of lectures called Atheneu.

It was a very ancient big place close to the gate of the Romanian

park in Bucharest called Cismigiu, the name being derived probably from the old Cîșmea which means the fountain. No doubt it must have been the place of one of the big fountains. In my time this park was practically a forsaken place, very few people went there, the lake in the middle was neglected and it was a place more or less for maids.

By the gate to the right was that building the Chiș Atheneu, a big concert hall, for many of the symphony concerts were given there, and on the left was the tribunal, at that time the central court of justice, also a fine building. No doubt these two have since been long ago demolished, especially as I understand the park has become transformed. It is now the resort of the highest bourgeois, etc.

By the wall of the tribune in the corner old Zwiebel got what we call a *taraba*, just two presses of shelves with old books. He was the best known dealer in second hand books and I owe him a great debt of gratitude for many a book & MS. he helped me to obtain. He was a nice man, shrewd, clever, modest, he knew all the people who used to go there, lawyers, politicians, and they always used to come and buy books from him. He told me of one who one day came and to his great surprise and dismay asked him to take off the cover of a large number of old books for which he paid a handsome sum. He did not understand the value which is placed upon old bindings but the buyer thereby contributed to destroy some most valuable books.

mente interesante privitoare la istoria veche a României²². Era un om minunat, necășătorit cred, aproape de aceeași sensibilitate cu oamenii de aici [din Anglia — n.n.] din epoca victoriană, aproape feminină; el a încercat să organizeze o suită de conferințe numite Atheneu.

Există o clădire mare, foarte veche, aproape de intrarea parcului românesc din București numit Cișmigiu²³, numele fiind derivat, pe semne, din vechiul cișmea, care înseamnă fântână. Fără îndoială, trebuie să fi fost locul uinea din marile cișmele²⁴. Pe vremea mea, acest parc era, practic, un loc părăsit, foarte puțină lume mergea acolo, lacul din mijloc era neglijat, și era, mai mult sau mai puțin, un loc pentru servitoare.

Lângă intrare, pe dreapta, se găsea acea clădire, Chiș Atheneul, o mare sală de concerte, pentru că multe din concertele simfonice se dădeau acolo, iar pe stînga se găsea Tribunalul, pe atunci Curtea Centrală de Justiție, de asemenea o clădire impunătoare. Fără îndoială, amîndouă clădirile au fost de multă vreme demolate, în special că, din cite înțeleg²⁵, parcului i s-a dat o altă înfățișare. Acum este locul de întîlnire al celor mai mari dintre burghezi etc.

Lîngă zidul Tribunalului, în colț, bătrînul Zwiebel avea ceea ce noi numim tarabă, doar două dulapuri cu polițe pline cu cărți vechi. El era cel mai cunoscut anticar, iar eu îi datorez multă recunoștință pentru nenumăratele cărți și manuscrise pe care m-a ajutat să le capăt. Era un om plăcut, ager, deștept, modest, el cunoștea pe toată lumea care obișnuia să meargă pe acolo, avocați, politicieni, iar ei veneau întotdeauna să cumpere cărți de la el²⁶. Mi-a povestit despre unul, care a venit, într-o zi, și i-a cerut, spre marea lui surpriză și consternare, să scoată coperțile de la un mare număr de cărți, pentru care a plătit o sumă frumoasă. El n-a înțeles valoarea care se pune pe vechile ferecături, iar cumpărătorul a contribuit, prin aceasta, la distrugerea unor cărți dintre cele mai valoroase.

Pe vremea aceea, Esarcu a conceput ideea de a aranja, în acest Atheneu, o serie de prelegeri populare²⁷. Aranjamentul fusese făcut cu Socec, cel mai mare librar și editor de pe atunci, ca să tipărească acele prelegeri, ceea ce a și făcut, în elegante volumașe, admirabil executate²⁸.

Eu am ținut acolo, mai întîi, o prelegere despre *Apocrișele și literatura română*²⁹. Au venit toți prietenii mei, ca și persoanele din cercul lui Maiorescu și al lui Take Ionescu. Era pentru prima dată că un evreu conferenția în public și încă înaintea unei asemenea elite, iar prietenii mei de afară, dl. Zwiebel etc., urmăreau nesiguri ceea ce se va întîmpla. Luasem cu mine, de asemenea, și două icoane, dintre care una cu migrațiunea sufletului și cu diferitele vămi, unde dracii așteptau să prindă sufletul și îngerii care îl însoțeau, cunoscută sub numele de *[Minunile] lui Vasile cel Nou*, pe care am derulat-o în mijlocul expunerii³⁰. A fost un succes imens, iar Zwiebel mi-a povestit, după aceea, că a întrebat oamenii, pe măsură ce ieșeau afară, dacă fuseseră mulțumiți cu prelegerea, iar ei au răspuns, cu toții, că fuseseră foarte satisfăcuți.

Afară de asta, am devenit prieten foarte bun cu Esarcu. Am conferențiat și a doua oară, cu și mai mult succes, dacă

Then Esarcu conceived the idea of arranging a series of popular lectures in this Atheneum. The arrangement was made with the then biggest bookseller and publisher, Socec, to print those lectures, which he did, in very dainty little volumes, beautifully executed.

I gave there a lecture first on the *Apocripha and Romanian literature*. All my friends and the people from the circle of Maiorescu and Take Ionescu came. It was the first time that a Jew lectured in public and before such an elite and my friends outside, Mr. Zwiebel, etc., were watching uncertainly what would happen. I had brought also two broadsides with me, one of the migration of the soul and various bridges where the demons were waiting for the soul to capture it and the angels accompanying it, known as the *[Miracles] of Basil the younger*, and in the midst of the lecture I unrolled it. It was a tremendous success and Zwiebel told me afterwards that he asked the people as they came out whether they were pleased with the lecture and they all answered that they were highly satisfied.

I became also a great friend of Esarcu. I lectured a second time, if possible with greater success, on the origin of the alphabet. Up till that time there were many schools in Romania of *literați* who tried to transliterate the old Romanian script into the latin alphabet and in my MSS. there is a study of mine describing the innumerable systems which had been suggested and practised. I then suggested pure phonetic, no etymology and no arbitrary. This created such an impression that Bianu the then secretary of the Romanian Academy hastened to prepare such an alphabet. He had it printed by Ispirescu and this became the official orthography of the Romanian Academy. He adopted tacitly my suggestion that a slight variation of one or two vowels should be made, but even this has disappeared and all modern printing for the last 20 — 30 years has followed entirely my example and my system.

Now Esarcu was a very finiky man. One day there was a lecture on the *History of the Emancipation of the Gypsies*, and the lecturer spoke in rather a delicate manner about the boyar who had at that time a number of slaves, among them girls, and one as he put it was asked to tickle his legs. The result was later on that the girl had a boy, he was sent to Paris and was educated and never realised that he was not free born. Then one day they were in Iași, he learned that he was practically a slave so he went out on the balcony and shot himself. This was a decisive turn in the history of the gypsies. He was considered the son of the boyar whose name he bore and who had acknowledged him as his son and he moved in the highest circles. The result was a fixed determination which led to the final emancipation of the gypsies at the Congress in Paris. Now this very peculiar phrase shocked Esarcu and he comes to me rubbing his nose and saying: "Does not he smell, wasn't it quite unnecessary?"

Well now this Esarcu was a man of determination and character. He seemed to have been a born diplomat. He got on very well with everybody and knew how to eface himself when necessary.

Then he conceived the idea of building a huge place called Ateneu[1] Român. For that a large capital was required and he obtained from the Government permission to issue lottery tickets. People were able to draw good money but a great portion of it should be devoted to the Ateneu. I was on the Committee and he asked me to take a ticket and I said I would.

It was decided to grant 15% to those who distributed and sold tickets. I got of a very energetic clever man who had no money and I asked him whether he would undertake this but I warned him it was a risky business. My father told me not to trust him. So the man said he would deposit his chain and watch. I gave him tickets and within 24 hours he was able to get the chain and watch back and, to cut a long story short, the tickets were sold for 1 leu apiece and I was able to sell tickets amounting to 40,000 lei. Of course I deducted the 15% for the man. I heard afterwards from Tocilescu that some of the Committee objected to my

deducting 15% as if I had made a profit. They knew that I had employed agents for the purpose, not one of them according to the list was able to sell as many as 500 and yet they grumbled at me.

That Ateneu was erected in the garden of the so-called Episcopia, an old church which had been demolished and which is now the centre of all musical entertainment but for the inauguration no one sent me an invitation. True, I was then already out of the country.

²² Cf., între altele, C. Esarcu, *Ștefan cel Mare. Documente descoperite în arhivele Veneției*, de ..., București, Tip. Antoniu Mănescu, 1874, 104 p.; Petru Cerel, *Documente descoperite în Arhivele Veneției*, București, "Dacia". P. Conduratu și Aug. Laurian, 1874, 52 p.; *Documente istorice, descoperite în arhivele Italiei*. Conferință publică ținută în seara de 8 aprilie 1878. Extras din "Globul", București, Tipografia Națională C.N. Rădulescu, 1878, 97 p. Atheneul Român.

²³ Era vorba de "intrarea principală a grădinii (unde actualmente se află piața Valter Mărăcineanu)". (Cf. George Potra, *Din Bucureștii de altădată*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981, p. 257).

²⁴ Supoziția lui Gaster se confirmă documentar, căci era vorba, fără îndoială, de una din cele două cișmele pe care domnitorul Alexandru Ipsilant ordonase, la 10 octombrie 1779, a fi construite în București, anume cea construită "pe locul unde astăzi este grădina [Cișmigiu], în spre partea ei din str. Știrbei Vodă [...]" (*Ibidem*, p. 253).

²⁵ Deși mai fusese în țară — pentru ultima dată! — în vara anului 1926 (între altele și pentru a-și supune ochii unui dureros tratament), Gaster era acum complet lipsit de vedere, așa că nu-și putea da seama, prin el însuși, de desăvîrșita frumusețe pe care o cunoștea, pe atunci, Cișmigiu.

²⁶ Amănunte confirmate de Constantin Bacalbașa, în *Bucureștii de altădată*, vol. I (1871—1877). Ediție îngrijită de Aristița și Tiberiu Avramescu, București, Editura Eminescu, 1987, p. 80.

²⁷ Cum am văzut, inițiativa lui Esarcu era cu mult mai veche, din 1865, dar Gaster nu avea, la acea dată, nici 10 ani. Din context, se înțelege însă că el se referea la activitatea dintre 1880—1885 a Ateneului Român, una dintre cele mai prodigioase, cum spunem.

²⁸ Dornic a contribui "la mișcarea intelectuală provocată de Atheneul Român", Ioan V. Socec, "un editor inteligent", cum îl numea C. Esarcu în *Discursul de deschidere a conferințelor publice pe anul 1884—1885*, a hotărît ca publicarea conferințelor "să se facă în condițiile cele mai avantajoase" pentru cititori, astfel că "deși în edițiune elegantă și însoțită de numeroase stampe", prețul de vînzare al unei conferințe era foarte modest, numai un leu broșura, cu scopul mînturisirii ca publicația "să poată cu înlesnire deveni o publicațiune populară". "Făcînd aceasta — scria generosul editor în prefața la volumul de conferințe publice pe 1883—1884 —, credem a intra în spiritul biroului Atheneului" (p. 3).

²⁹ Titlul exact al acestei conferințe era *Apocrișele în literatura română* Editura Librăriei Socec & Comp., 1883 — 1884, p. 215 — 271 și a apărut în Atheneul Român. *Conferințe publice. 1883—1884*, București,

³⁰ După cum îi scria Gaster, la 11 ianuarie 1935, profesorului N. Cartoian, Eminescu văzuse această icoană, mai înainte, desigur, ca Gaster să-și fi rostit conferința, dată la care marele poet se afla în sanatoriu de la Ober-Döbling de lîngă Viena. Cu această ocazie, Eminescu i-ar fi dăruit lui Gaster un vechi manuscris românesc, adresîndu-i-se cu cuvîntele: "Drept pomenire și ca să știi ce te așteaptă, ține aci m[anusc]ri[sul] acesta cu povestea lui Vasile cel Nou". Pe copia dactilografiată a acestui manuscris, executată înainte de 1936 (cînd Academia Română a achiziționat prețioasa colecție de manuscrise românești a lui M. Gaster), care se păstrează în biblioteca de la School of Slavonic and East European Studies din Londra, se află o indicație asemănătoare: "Este un m[anusc]ri[s] foarte prețios din toate punctele de vedere. Din acest m[anusc]ri[s] am scos cîteva texte, pe care le-am publicat în *Chrestomatie* și el aparținea, mai întîi, lui Eminescu, care mi l-a dăruit, zicînd: «Ține-l, ca să te mîntuiești de păcate»" (p. 2).

este posibil, despre originea alfabetului³¹. Până la vremea aceea, existaseră, în România, multe școli de literați, care au încercat să transpună vechea scriere românească în alfabetul latin, iar între manuscrisele mele se află un studiu de-al meu, care descrie puzderia de sisteme, care fuseseră sugerate și aplicate. Eu am propus atunci sistemul pur fonetic, nu etimologic și nu arbitrar. Aceasta a creat o asemenea impresie încât Bianu, secretarul de atunci al Academiei Române, s-a grăbit să pregătească un astfel de alfabet³². L-a pus pe Ispirescu să-l tipărească și aceasta a devenit ortografia oficială a Academiei Române. El a adoptat, tacit, sugestia mea cum că trebuia făcută o ușoară variație în cazul a una sau două vocale, dar chiar și aceasta a dispărut, și orice tipăritură din ultimii 20—30 de ani a urmat, în întregime, exemplul și sistemul meu³³.

Ei bine, Esarcu era un om foarte pudic. Într-o zi a avut loc o conferință despre *Istoria emancipării Țiganilor*³⁴ și oratorul vorbea, într-o manieră destul de delicată, despre boierul care avea, pe vremea aceea, un număr de robi, printre care și fete, iar una dintre ele a fost pusă, cum se exprimase, să-l ghideze la picioarele. Rezultatul a fost că, mai tirziu, avea fată a avut un băiat, care a fost trimis și educat la Paris și niciodată nu și-a dat seama că nu era născut din părinți liberi. Apoi, într-o zi, pe cînd se găseau la Iași, el a aflat că era, practic, un rob, astfel că a ieșit în balcon și s-a împușcat. Aceasta a constituit o cotitură radicală în istoria Țiganilor. El era considerat fiul boierului al cărui nume îl purta și care îl recunoscuse drept fiul său și se mișca în cercurile cele mai înalte. Urmarea a fost o hotărîre bine consolidată, care a condus la emanciparea definitivă, la Congresul de la Paris, a Țiganilor. Ei bine, această expresie foarte specifică l-a șocat pe Esarcu, care a venit la mine, frecîndu-și nasul și zicînd: „Nu miroase, n-a fost aceasta cu totul inutil?”

Ei bine, acest Esarcu era un om ferm și de caracter. El părea să fi fost diplomat înăscut. Se înțelegea foarte bine cu toată lumea și știa cum să se retragă, atunci cînd era necesar.

Mai tirziu, a conceput ideea de a construi un local imens, numit Ateneul Român³⁵. În acest scop, era nevoie de un capital considerabil și a căpătat, de la guvern, permisiunea de a emite bilete de loterie. Se puteau scoate bani buni, dar o parte importantă a acestora trebuia destinată Ateneului. Eram în comitet³⁶, și el m-a rugat să cumpăr un loz; am spus că voi lua³⁷.

S-a decis să se acorde 15 % acelor care distribuiau și vindeau lozuri. Eu am găsit un om foarte energic și inteligent, care nu avea bani, și l-am întrebat dacă n-ar lua aceasta asupra-și, dar l-am prevenit că era o afacere riscantă. Tata mi-a spus să n-am încredere în el. Deci, omul a spus că își va depune, drept garanție, lanțul și ceasul. I-am dat lozurile și în decurs de 24 de ore a fost în măsură să-și recupereze lanțul și ceasul și ca să scurtez, povestea, lozurile au fost vindute cu, un leu bucata, iar eu am putut vinde lozuri în valoare de 40.000 lei. Desigur, am reținut, pentru om, cei 15 %. Am aflat, mai tirziu, de la Tocilescu că unii din comitet au obiectat împotriva reținerii, de către mine, a celor 15 %, ca și cum ar fi fost propriul meu profit. Ei știau că rînduisem agenți în acest scop, nimeni altul n-a fost în stare, conform listei, să vîndă mai mult de 500 de lozuri și, cu toate acestea, m-au bodogănit.

Acel Ateneu a fost construit în Grădina așa-numitei Episcopii, o biserică veche, care fusese dăruită³⁸, și este acum centrul tuturor spectacolelor muzicale, dar nici unul nu mi-a trimis, la inaugurare, o invitație. Adevărat, pe atunci eram deja plecat din țară.

Scrisori inedite despre Ateneul Român, adresate lui M. Gaster

I

București, 18 nov[embrie] 1883

Domnule Gaster,

Astăzi, la 8 ore seara, va fi întrunirea domnilor pentru conferințele ce se vor ținea la Ateneu, știu că ai promis că vei lua și D-ta parte, deci te invit pentru astă-seară la întrunire, în cancelaria Muzeului³⁹.

Te salut,

G. Coman⁴⁰

³¹ Cf. *Atheneul Român. Originea alfabetului și ortografia română*. Conferință ținută la 3 februarie 1885, de Dr. M. Gaster, București, I.G. Haimann, Librar-editor, 1885, 43 p. Aici găsim potrivit a adăuga că, deși I.V. Socec tipărea și conferințele din 1884—1885 de la Ateneu, cea de-a doua conferință a lui Gaster a fost publicată de I.G. Haimann, care îi tipărise lui Gaster, cu numai doi ani înainte, a sa *Literatură populară română*. Se vede că și acest librar-editor, primise, între timp, dreptul de a tipări, în aceleași înalte condiții grafice, o parte din conferințele ce se țineau la Ateneul Român, după cum rezultă dintr-un anunț bibliografic publicat în nr. 10, din 21 aprilie 1885, al „Revistei literare”, în care se enumerau conferințele ținute la Ateneu, apărute „pînă acum în edițiunea *Librăriei Haimann*”, între ele și „*Originea alfabetului și ortografia română de d-[n]ul Dr. M. Gaster*”, „*fiecare formînd frumoasă broșură, ediție de lux, cu prețul fiecăreia de un leu. Se vinde la Librăria Haimann*”, calea Victoriei No. 74, și la principalele librării” (p. 160).

³² Cf. și M. Schwarzfeld, *lucr. cit.*, p. 2—3.

³³ Fără a ignora valoarea și frumusețea acestei conferințe, credem, totuși, că Gaster și-a exagerat contribuția la stabilirea ortografiei fonetice cu alfabet latin, căci „unele idei, ca cea despre posibilitatea de temperare a ortografiei fonetice dialectale prin tradiția literară fuseseră exprimate limpede de A. Lambrior, înalt Gaster nu face decît să le reia. De altfel, în privința acestei conferințe lui Gaster nu se poate compara cu documentele lucrări ale lui Lambrior, publicate în „*Convorbiri literare*”. (I.C. Chițimia, *Contribuția lui M. Gaster în domeniul folclorului*, în Id., *Folcloriști și folcloristică românească*, București, Editura Academiei R. S. România, 1968, p. 281).

³⁴ În caz că nu era vorba de o conferință suplimentară, anunțată numai prin presă, această conferință trebuie să fi avut loc înainte de anul 1883/84, căci n-o întîlnim în programele conferințelor din anii 1883/84 și 1884/85, publicate în fruntea celor două volume de conferințe editate de Ateneul Român.

³⁵ Cf., pentru istoricul Ateneului, C. Bacalbașa, *lucr. cit.*, p. 57—58 și, mai ales, Gh. Crutcescu, *Podul Mogoșoai. Povestea unei străzi*. Prefață de Eugen Barbu. Note de Virgiliu Teodorescu, București, Editura Meridiane, 1986, p. 202—209. V. și G. Potra, *lucr. cit.*, p. 239—240.

³⁶ Că ocupa o poziție însemnată în chestiunea Loteriei Ateneului rezultă și dintr-un fragment din scrisoarea pe care i-o trimitea, la 5 octombrie 1885, Th. M. Stoenescu, redactor-administrador al „Revistei literare”: „Întîlnește-te neapărat cu D-[n]ul Esarcu, are să-ți comunice lucruri urgente

și importante apropos de loterie, cu privire la orașul Galatz”.

³⁷ Probabil unul din cele două lozuri cu numerele 325, 046 și 325, 047, păstrate în fondul M. Gaster de la Londra. Se mai păstrează aici, în afară de *Programa conferințelor publice pe anul 1884—1885*, și un afiș cu „*Loteria pentru construirea edificiului Atheneului*, autorizată de guvern prin deciziunea cu No. 5 859 din 30 aprilie 1885”. Conform acestui afiș, imprimat de Socec & Teclu, fuseseră emise un număr de 500 000 de bilete, la prețul de 1 leu biletul. Tragerea era programată a avea loc în București, la data de 1 noiembrie 1885, cînd urmau să se atribuie ciștiguri în valoare de 120 000 de lei, după cum urmează: un loz de 75 000 lei; un loz de 20 000 lei; un loz de 10 000 lei; un loz de 5 000 lei; 5 lozuri de câte 1 000 lei și, respectiv, 50 de lozuri de câte 100 lei. (Cf. și „*Revista literară*”, VI (1885), nr. 16, p. 351). Se pare însă că numărul de bilete nu s-a epuizat pînă la data stabilită, astfel că tragerea a fost aminată cu șase luni, după cum rezultă din scrisoarea pe care i-o adresa lui Gaster, la 12/27 iunie 1886, fratele său Max, viitor avocat în București, colaborator al lui Take Ionescu și Constantin Disescu: „*L-am întîlnit de asemenea pe Stăncescu* (de la Teatrul — era vorba de pictorul Const. I. Stăncescu, membru fondator al Ateneului Român, membru, vreme îndelungată, al comitetului de direcție al Teatrului Național — n.n.) și m-a rugat să-ți transmit complimente din partea lui. Știi că Loteria va continua încă șase luni și noi sperăm să vindem patru pînă la cinci mii de bilete”. Cf., pentru amănunte, „*Națiunea*”, IV (1885), nr. 975 din 31 octombrie, p. 1 și nr. 980 din 6 noiembrie, p. 3.

³⁸ Amănunte confirmate de C. Bacalbașa, Gh. Crutcescu și G. Potra, în lucrările fi, respectiv, la paginile pe care le-am menționat.

³⁹ Era vorba de Muzeul Național de Antichități, de sub direcția lui Gr. G. Tocilescu.

⁴⁰ George Coman, subdirector, între 1883—1885, al Muzeului Național de Antichități din București, și, în această calitate, se ocupa și de redactarea „*Revistei pentru istorie, arheologie și filologie*”, editată de Gr. Tocilescu. Ca dovadă, rugîndu-l pe Gaster, la 8/21 martie 1907, să-i medieze niște afaceri petroliere cu industriași englezi, îi amintea acestuia „de Coman, cu care odată lucrai la publicarea articolelor D-tale în *Revista pentru istorie, filologie și arheologie*, ce apărea pe vremuri sub direcțiunea d-lui Gr. Tocilescu”. S-a remarcat și ca profesor de limba germană, publicînd o *Gramatică practică a limbii germane pentru uzul școalelor primare secundare*, București, ed. I, 1884; ed. a II-a, 1885, precum și un *Dicționar enciclopedic german-român*, 2. vol. București, 1925.

Stimate D-le Gaster⁴¹,

Primii astăzi broșura în care a apărut discursul meu de deschidere...

Socec mi-a promis că-mi va trimite manuscrisul acestui discurs..

Și eu cred că, pentru ca să ne înțeleagă bine importanța Atheneului, ar fi de dorit ca să apară acest discurs în capul Revistei Dv., începând astfel a stabili o legătură între Atheneu și această Revistă⁴². Vei face, cu tactul D-tale obicinuit, aceea ce vei crede de cuviință.

Al D-tale devotat,

C. Esacru

III

Stimate D-le Gaster,

Am fost foarte simțitor bunei D-tale amintiri⁴³ și văd., cu mare plăcere, că, deși departe de țara noastră, urmezi cu atenție și interes cele ce se petrec pe aici. Eu totdeauna am fost penibil impresionat de deportarea D-tale din România și am un sincer regret gândindu-mă la serviciile eminente ce ai fi adus literelor române și culturii noastre naționale.

În speranța că poate vă voi vedea vara aceasta la Londra, te rog a primi amicalele mele salutări.

C. Esacru

București, 13 martie [1]891

IV

ATHENEUL ROMÂN

No. 398

[imprimat]⁴⁴

București, 2 octomv[rie] 1885

Domnule Doctor,

La 10 octomb[rie] corente, urmînd a se face situațiunea financiară a lotăriei Atheneului Român, vă rog, Domnule Doctor să binevoiți a dispune să se verse la Banca Națională în București, în primirea D-lui Th. Ștefănescu, director al Bancei și casier comptabil al lotăriei, suma ce se va fi încasat, pînă la data sus-indicală, pentru biletele vindute, din cele ce vi s-au încredințat.

Priimiți, Domnule Doctor, încredințarea distinsei mele considerațiuni.

Președinte,

N. Kretzulescu

Secretar,

Const. Stăncescu

D-Sale

D-lui Dr. Gaster

Strada Sticlari, Sf. Vineri

Loco

V

Socec & Comp.

Librărie și Editură

[etc.]

antet tipărit]

[

Stimabile Domn!

București, 15 martie 1884

Conform înțelegerii luate cu Dl. Esacru, avem onoare a Vă trimite, odată cu aceasta, cîte două exemplare din Conferințele Atheneului publicate pînă acum. Și fiindcă ele sunt de un interes destul de folositor publicului nostru, Vă rugăm a le face cunoscut, pe cît se poate mai mult, în cercul cunoștințelor D-voastre, spre care scop vom continua a Vă trimite regulat cîte două exemplare din fiecare conferință, îndată după aparițiune⁴⁵.

Profilăm de această ocaziune, pentru a Vă ruga să primiți expresiunea distinsei stime ce Vă păstrăm.

Socec & Comp.

I. V. Socec

D-sale Domnului

Dr. M. Gaster

Loco

⁴¹ Scrisoare nedată, însă databilă cu oarecare aproximație. Fiind vorba de discursul de deschidere a conferințelor publice pe anul 1884—1885, care a apărut în nr. 10, din 21 aprilie 1885, p. 146—150, al „Revistei literare”, presupunem că scrierea lui Esacru va fi fost trimisă la o dată apropiată de cea de sus.

⁴² Dovada peremptorie a acestei legături o constituie nu numai publicarea, în paginile „Revistei literare”, a unor conferințe sau recenzii ale citorva conferințe ținute la Ateneu, ca și a altor materiale de popularizare (anunțuri bibliografice sau referitoare la loteria Ateneului), ci și faptul, oarecum exterior, că, potrivit afișului despre Loteria Ateneului, „Cancelaria Loteriei este stabilită [în] Pasagiul român No. 3 bis, în saloanele Revistei literare, unde publicul se poate adresa pentru orice informațiuni”.

⁴³ Înclinăm să credem că „buna amintire” a lui Gaster va fi constind

din trimiterea *Chrestomafiei române*, apărută în primăvara lui 1891. Dovada: scrisoarea pe care i-o trimitea lui Gaster, la 21 iulie 1891, fratele său Max, deja amintit: „Am fost săptămîna asta cu Esacru la masă cu Take [Ionescu — n.n.] și Esacru m-a rugat, cînd ți-oi scrie, să-ți trimet salutări din parte-i că și păstrează o plăcută suveniră de la d-ta. S-a mirat de ce n-ai trimis încă un exemplar din *Chrestomafie* și Ateneului, ce trebuia, zice dînsul, să o faci cel dintîi [...]”.

⁴⁴ Doar numărul, cele două date, calitatea, numele și adresa destinatarului, respectiv cele două semnături fiind scrise de mînă.

⁴⁵ Popularizarea conferințelor ținute la Ateneul Român în anul 1883—1884 a fost atît de eficientă, iar interesul publicului atît de mare, încît — „progres însemnat la noi în țară — scria C. Esacru în *Discursul de deschidere a conferințelor publice pe anul 1884—1885* (p. 15) — editorul a izbutit să-și scoată cheltuielile”.

SOCIETATEA REVISTEI
L I T E R A T O R U L
SFÎNTU[L] SPIRIDON, 25
BUCUREȘTI
[antet tipărit]

Stimate D-le Gaster,

Ascultînd cu multă plăcere interesanta Dv. conferință, ce ați ținut în sala Ateneului⁴⁶, alit eu, cit și colegii mei de la „Literatorul” V-am fi foarte îndatorați dacă ne-ați încredința manuscrisul conferinței Dv., spre a o publica în „Literatorul”, în numerele ce apar în fiecare săptămînă⁴⁷.

D-[n]ul Stăncescu m-a asigurat foarte despre amabilitatea Dv. și sunt convins că, făcîndu-vă această rugăminte, nu voi fi refuzat.

Primiți asigurarea slimei și admirațiunei celui ce s-ar simți prea fericit a vă fi cunoscut.

Th. M. Stoenescu,

Redactor la „Literatorul”

1885, febr[uarie] 3

VII

[ianuarie 1885]

D[l]. V. A. Urechia amintește D-[voas]tre adunarea ateniană de miercuri, 30 ianuar[ie], 8 ore seara⁴⁸.

⁴⁶ Era vorba de conferința *Origina* [în program: *Originele*] alfabetului și ortografia română, deja menționată.

⁴⁷ Din cîte cunoaștem, această conferință a lui Gaster, ținută chiar în ziua de 3 februarie 1885, n-a fost publicată în „Literatorul”, revista sistîndu-și apariția odată cu nr. 7, din 17 martie 1885, din cauza plecării lui Macedonski la Paris. N-a fost publicată nici în „Revista literară”, continuatoarea, începînd cu 7 aprilie 1885, a „Literaturului”, la care funcția de redactor-administrator era deținută tot de către Th. M. Stoenescu. Probabil însă că dimensiunile conferinței lui Gaster — nu mai puțin de 43 p., format mic, e adevărat — o făceau inadecvată publicării ei într-o foaie literară, fie ea chiar și cu apariție săptămînală. Dăm, spre com-

parație, dimensiunile conferințelor apărute, în acea vreme, în paginile „Revistei literare”: *Discurs de deschidere a conferințelor publice pe anul 1884—1885 din Atheneul Român*, apărut în nr. 10, din 21 aprilie 1885, era publicat la p. 146—150, în timp ce conferința *Despre prejudeții*, ținută, la 3 martie 1885, de C.C. Arion și publicată în nr. 12, din 5 mai 1885, era cuprinsă între p. 280—285.

⁴⁸ Presupunem că era vorba de o obișnuită ședință de lucru a Ateneului Român, probabil în vederea următoarei conferințe publice, fixată pentru a doua zi, joi 31 ianuarie 1885, cînd Dr. Buicliu a vorbit despre *Istorie și ipnotism*.

SUMMARY

The present paper turns to account a part of the still unknown English memoirs, which have been left behind by a great scholar: Dr. M. Gaster, born in Romania, the author, among others, of the impressive *Romanian Folk Literature* (1883) and *Romanian Chrestomathy* (1891).

Written in 1932, these memoirs recall the personality of the physician, naturalist and diplomat Constantin Esarcu, an initiator as early as 1865 of “the public conferences which led to the constructing of the Romanian Atheneum”.

One can find further references to the building of the old Atheneum, placed in the proximity of the Cișmigiu Gardens, with a detailed presentation of the content and atmosphere in which the two conferences were held there by M. Gaster.

Finally, we are given details about the endeavours of the same C.

Esarcu to gather, by means of a lottery authorised by the state, the necessary funds claimed by the replacing of the old conference hall (which, he said, “does not meet the required conditions for celebrating art”), with a new and imposing building, “a real temple of art and science”, as we can find it even today. The majestic building of the Romanian Atheneum was inaugurated a hundred years ago, by a well-known conference held by the writer Al. Odobescu.

The problems included in the several complementary letters we publish are, to a great extent, identical.

Preserved in the impressive Gaster archives of the London University College, both the letters and the memoirs represent valuable remembrances of the activity connected with the Atheneum until the autumn of 1885, when M. Gaster settled himself in England.

După mijlocul secolului al XIX-lea se face tot mai mult simțită nevoia de emancipare a femeii, ce avea să se contureze într-o adevărată mișcare de masă la începutul următorului. Atunci însă, după 1850, formele de validare a egalității cu bărbații erau destul de timide și doar superficiale, fără a cuprinde și fondul chestiunii. Astfel, ele se rezumau la anumite veșminte sau gesturi și ticuri bărbătești care, mai degrabă, erau excentricități ce dădeau ocazia la ironii și caricaturizări decât la o acceptare serioasă a problemei. Așa era fumatul de țigarete sau trabuce pe care-l instituise o George Sand (ce se credea originală, neștiind că nu demult frumoasele și focoasele fanariote fumau ciubuc și narghilea, cot la cot cu soții și stăpînii lor, boieri și domnitori pe tronurile Principatelor Române); sau echitația practică nu pe șeile speciale, de damă, ci încălebind voinicește, ca husearii; sau costumul lejer, cu pantaloni și jachetă scurtă (anunțînd moda sport de mai tîrziu) inițiat de o americană reformistă, Amelia Bloomer, al cărei nume, pe lângă că a fost dat acestui tip de îmbrăcăminte, a devenit sinonim cu însăși emanciparea, fiind folosit, nu de puține ori, pentru a desemna, în derîdere, o femeie prea liberă (nu libertină) în maniere și conversație.

Nimeni însă nu a văzut în activitatea artistică, literară și memorialistică adevărata apropiere, prin creativitate, între cele două sexe, chiar dacă femeile erau destul de rare în această privință. Multe doamne și domnișoare pictau, cîntau admirabil ori scriau poezii și epistole frumoase, dar puține își cultivau aceste talente pentru a se confrunța cu publicul. De aceea, apariția unor astfel de femei-artiste era un eveniment de excepție care atrăgea atenția în mod special și era mult comentat (deși, de multe ori cu intenții detractorii din partea criticilor bărbați prea intransigenți și intoleranți cu astfel de înclinații neobișnuite sexului slab).

Cu atît mai neobișnuite erau femeile ce călătoreau de unele singure, fără protecția soților și care, la întoarcerea din voiaj, își publicau memoriile. Faptul că două dintre ele — care au trecut și prin ținuturile noastre — sînt englezoaice, este simptomatic pentru spiritul turistic ce-i stăpînea pe locuitorii Albionului. Una este Lady Elizabeth Craven — ale cărei aventuri în Valahia, atît de savuros descrise de ea însăși, au fost admirabil prezentate și comentate cu har de G. I. Ionescu-Gion¹ — iar cealaltă Mary Adelaide Walker, între ele așternîndu-se un întreg secol. Dar, în vreme ce Lady Craven tranzitează în grabă țara, stînd doar în Capitală și avînd vreme numai pentru o întrevvedere cu domnitorul Nicolae Mavrogheni, Mary Adelaide Walker vine în două rînduri aici, în 1884 și 1887, pentru a vizita în tihnă toate locurile ce i se par interesante pe o rută ce singură și-o alesese și pe care

nimeni înaintea ei nu o parcursese cu atîta temeritate și obstinație.

Impresiile primei călătorii sînt strînse, alături de cele din alte zone est-europene, în volumul *Eastern Life and Scenery with Excursions in Asia Minor, Mytilene, Crete and Roumania*, apărut în 1886 la editura londoneză Chapman and Hall. Capitolul XV, intitulat *Roumanian Monasteries*, este afectat integral zonei moldave văzută atunci. Ea face o apologie a frumuseților românești atrăgînd atenția asupra avantajelor unei excursii aici din punct de vedere al ieftinătății, al sănătății climatului și al satisfacțiilor estetice pe care le poate avea excursionistul. „În aceste zile ale pasionatelor explorări pare incredibil, deși este perfect adevărat, că o frumoasă regiune a Europei civilizate rămîne încă necunoscută și nevizitată de omniprezentul călător englez. O țară bogată în atracții pentru turistul inteligent și cu gust artistic; un ținut al munților și pîraielor, al înălțimilor acoperite de păduri și al văilor cu mare fertilitate, locuit de un neam simplu și ospitalier în ale cărui limbaj, obiceiuri și superstiții poate fi trasată clar originea lui romană“². Urmează o informare succintă în privința cheltuielilor — 16 lire sterline pentru o lună petrecută aici —, a drumului cel mai potrivit și comodității voiajului cu trenul — pînă la București cu Orient Express se făceau 3 zile, iar în țară cu trenuri personale sau accelerate, în vagoane de clasa a doua (foarte confortabile) — sau a celui cu trăsura ori călare (cu precizarea că doamnele trebuie să-și aducă propriile șei de damă pentru că aici nu există așa ceva) în interiorul țării³. Apoi sînt notate impresiile asupra celor 11 mănăstiri moldovenești vizitate în acel an.

Al doilea voiaj în România este tratat pe larg în volumul, foarte inspirat intitulat, *Untrodden Paths in Roumania*, editat la aceeași casă londoneză, în 1888, și de la a cărui apariție anul acesta se împlinește un secol. Pe lângă textul succulent, plin de observații obiective, scris într-un stil colocvial ce ușurează lectura și dă viață notelor nelipsite de umor și autoironie pentru anumite situații critice ori hazlii, inerente oricărei drumeții, volumul este îmbogățit cu 77 de desene executate de autoare, care astfel își dezvăluie și calitățile de graficiană. Fiind vorba de facsimile ale schițelor inițiale și nu de gravuri după ele — așa cum se întîmpla la începutul secolului cu operele celorlalți documentariști ad-hoc — putem analiza în adevărata lumină valoarea acestora. Contigue prin excelență stilului grafic, desenele ei folosesc doar efectele de duct și de valorație prin hașură. Este drept că, din cînd în cînd, se simte nevoia unui accent, al unei pete mai pregnante, care să spargă egalitatea prea mare a liniilor de care Mary Adelaide Walker nu-și dă seama. Fără a ști cine este autorul ne-am fi dat seama că este vorba de o femeie din înclinarea ei către edulcorarea trăsăturilor portretistice, prin fizionomiile dulci și delicate ale personajelor. În rest, crochiurile ei sînt corecte din punct de vedere anatomic și perspectival, monumentele și peisajele sînt bine încadrate în scară și proporțio-

¹ [Lady Elizabeth Craven] — *A Journey through the Crimea to Constantinople in a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven to His Serene Highness the Margrave of Brandenburg, Anspach and Bareith*, Written in the Year MDCCLXXXVI, Dublin MDCCLXXXIX, p. 386—397; G. I. Ionescu-Gion — *Istoria Bucureștilor*, București, 1899; Idem — *Nicolae P. Mavrogheni și Lady Craven*, în *Portrete și evocări istorice*, Ed. Minerva, București, 1986.

² [Mary Adelaide] Walker — *Eastern Life and Scenery with Excursions in Asia Minor, Mytilene, Crete and Roumania*, London 1886, vol. II, p. 211.

³ *Ibidem*, p. 214—215.

O maică

Varatic

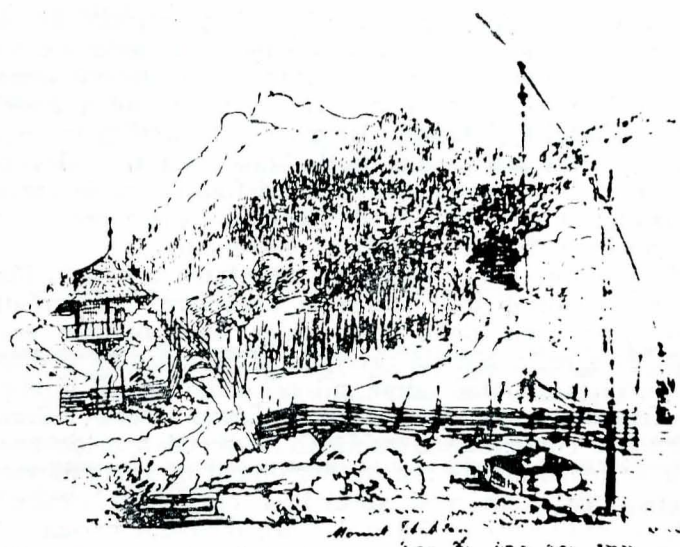

Părintele Samoil și părintele Serafim

nate, decalcarea inscripțiilor în chirilice este uimitor de exactă, păstrându-și înțelesul (ceea ce era lucru mai rar în desenele străinilor), iar sensul ornamenticii tradiționale este ireproșabil pătruns și redat, fapt ce denotă serioase cunoștințe artistice, o mare lejeritate și rapiditate în folosirea creionului ce o înscru, cu succes, între documentariști. Mary Adelaide Walker este însă o retarda-tară a acestui gen căci, în deceniul al nouălea când își publică ea cartea, datorită generalizării folosirii fotogra-fiei și posibilităților de reproducere tipografică a acesteia, întrebuițarea desenului ca formă de ilustrare a unui volum de călătorii era un anacronism. Cu 6 ani înainte, alt englez călător pe la noi James Samuelson, întrebui-țează fotografii de maestrul bucureștean Franz Duschek pentru materialul ilustrativ al cărții sale *Roumania, Past and Present* (Longmans, Green and Co., London 1882), pe care Mary Adelaide Walker o cunoștea, o cercetase și o dădea ca bibliografie. Dar ea, dându-și seama de valoarea plastică pe care o capătă în plus o astfel de lucrare cu desene originale, persistă în folosirea propriilor schițe și mai târziu când, după 9 ani, publică *Old Tracks and New Landmarks*. Ca prefată ea inserează aici o epistolă pri-mită de la Sir Donald Mackenzie Wallace care apreciază în cel mai înalt grad tocmai această latură artistică a cărții: „[...] Pot spune că schițele grafice ale dumnea-voastră, simple, nepretențioase, sînt absolut încântătoare, exact ceea ce am așteptat, amintindu-mi de lucrarea dum-neavoastră anterioară (*Untrodden Paths in Roumania*, n.n.) [...] Nu ezit să spun că acele schițe delicate și eterice transmit mai mult din culoarea locală și din subtila aromă locală — dacă îmi este permis a folosi o asemenea expresie — decît oricare din numeroasele cărți de călătorie în Turcia pe care le-am citit. Ele nu au nimic dintr-un ghid și trebuie, probabil, descrie ca simple impresii; dar ele nu au nimic din înșelătoarea neclaritate a așa numitei școli impresioniste. Cu atît mai puțin sînt ele impresiile unui glob-trotter. În ciuda acestui caracter sumar ele sînt, de fapt, mici picturi foarte atent desenate de cineva care are un ochi pătrunzător, exersat pentru mici detalii pitorești și o profundă cunoaștere nu numai a istoriei trecute a țării, dar și a caracterului și obiceiurilor diverselor categorii de locuitori, ascuți-

mea observației și acuratețea cunoștinței fiind totdeauna ponderate de acea binevoitoare simpatie care ajută pe un străin să vadă lucrurile din interior.”⁴ Deci, *Untrodden Paths in Roumania* fusese, în multe privințe, un început.

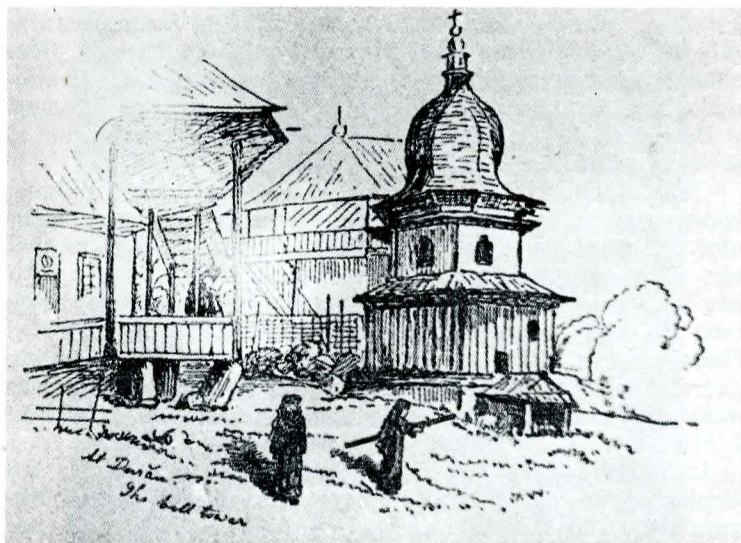
Într-o vreme cînd România rupsesse barierele de izo-lare la Porțile Orientului și începuse să fie destul de cunoscută în restul Europei după războiul din 1877—1878 și proclamarea regatului în 1881, Mary Adelaide Walker scrie o carte nu doar turistică, plină de descrieri de locuri pitorești, ci încearcă să-i dea amploarea unei lu-crări de informare generală, abordînd și aspectele istorice,

Muntele Ceahlău

sociale, politice și culturale. În acest scop ea folosește în primul rînd propriile-i observații și informațiile pri-mite de la Ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice de atunci, savantul Dimitrie Sturza, dar se documentează și din studii consacrate în materie, a căror sursă o dă în subsol ori în paranteze, cu probitate științifică. Astfel, citează adesea lucrarea lui Abdolonyme Ubicini *Provinces Roumaines*, apoi scrierile cîtorva călători străini precum rapoartele generalului conte Alexandre de Langeron, *Mol-davia and Wallachia* a fostului consul William Wilkinson, deja menționata *Roumania, Past and Present* a lui James Samuelson, dar și publicații românești, precum monogra-fia *Sinaia* a ieromonahului Nifon (pe care îl și cunoaște cînd vizitează lăcașul respectiv), *Istoria românilor* (cum o trece ea dar care era, de fapt, *Prescurtare din istoria românilor* lucrată pentru elevii școlilor primare de ambe sexe, apărută în 6 ediții, între 1883 și 1887, cînd o pu-tuse studia ea) de B.B. Secăreanu, sau *Curtea de Argeș* a lui Grigore G. Tocilescu (probabil capitolul despre ca-tedrală din lucrarea acestuia *Raporturi asupra cătoră-va mănăstiri, schituri și biserici din țēră* prezentate Minis-

⁴ Mary A. Walker — *Old Tracks and New Landmarks. Wayside Sketches in Crete, Macedonia, Mytilene, etc.*, London 1897, p. VII—VIII.

La Durău — turnul clopotniță

terului Cultelor și al Învățământului Publicu, București, 1887).

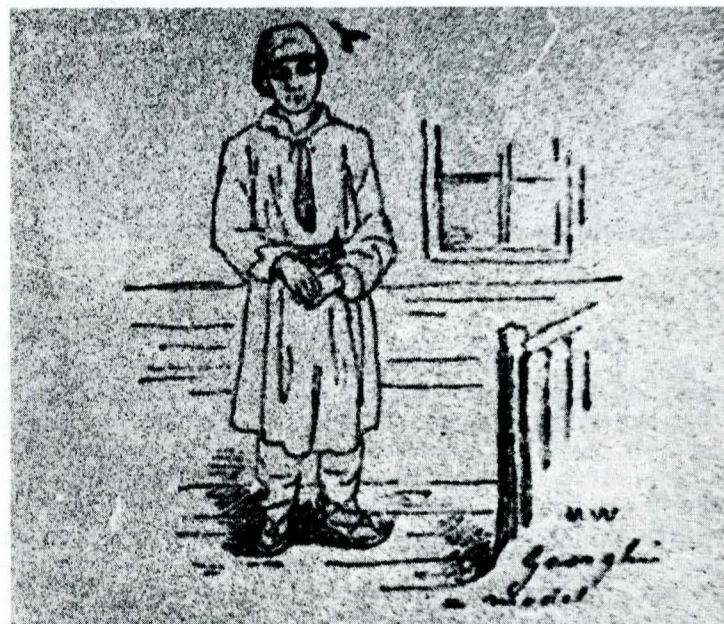
După o prezentare generală a României într-o scurtă introducere ce comportă date meteorologice, geografice, lingvistice și turistice, urmează un prim capitol în care este descris portul Galați, primul oraș cu care luase contact în 1884 și care i se pare specific pentru civilizația românească din acel moment. Nicăieri mai departe, nici chiar pentru București, nu va intra în analize atât de aprofundate privind locuitorii și locuințele acestora, aranjarea interiorului, mijloacele de transport, stratificarea socială, școlile, străzile etc. În al doilea capitol, folosind același fond al localității dunărene, se ocupă de tradiții, obiceiuri și sărbători pe care le descrie foarte realist și chiar cu o notă de umor pentru lipsa de devoțiune a participanților la anumite ceremonii care ar fi impus meditația și sobrietatea comportamentală (veselia de la funeralii, gilceava în jurul cristelniței la împărțirea aghiasmei de Bobotează sau bătaia dintre scufundători pentru privilegiul de a recupera crucea aruncată în Dunăre cu același prilej). Asistând la această sărbătoare ea cercetează mai de aproape „crucea de ghiață” ridicată pe malul fluviului și este dezamăgită să constată că, de fapt, era cioplită grosolan din marmură pentru că în anul respectiv fusese o iarnă caldă. Este însă fermecată de grupurile de colindători ce cutreierau străzile, dând amănunte folclorice de mare însemnătate și în același timp ciudate, pârînd o confuzie sau o cumulare a mai multor sărbători într-una. Cu ocazia sărbătorilor de iarnă, „...grupuri de bărbați și băieți defilau prin oraș, îmbrăcați ca pentru o mascaradă și cîntînd imnuri [„carols” în original, n.n.], numite aici „Kolinde”. Unii purtau turbane fantastice din hîrtie colorată, alții etalau imitații grotești ale unui costum militar; toți purtau lungi nuiiele albe și (pentru ajunul Bobotezei) enorme stele de hîrtie, care noaptea erau iluminate. Acești cîntăreți de „Kolinde” urmează un obicei care datează de secole” [...]⁵. De altfel, folclorul o interesează în mod special pe autoare și-i dedică integral capitolul III, folosind drept sursă volumul de poezii populare al lui Vasile Alecsandri în versiunea lui franceză *Ballades et chants populaires*. Ea face o pertinentă analiză a acestei culegeri și povestește câteva dintre baladele mai importante (Mihu, Șalga, Dolca etc.), dînd explicația anumitor termeni specifici.

Aceste trei capitole formează, de fapt, un preludiviu substanțial al lucrării, absolut necesar pentru inițierea cititorilor și pregătirea lor pentru ceea ce avea să urmeze. Cum, la fel se vor și ultimele două capitole de istorie pură ce informează publicul britanic asupra trecutului glorios al țării și a actualității politice, a perioadei abuzurilor fanariote și a democrației ce a urmat după

⁵ Mrs. [Mary Adelaide] Walker — *Untrodden Paths in Roumania*, London, 1888, p. 21–22.

Unire, a desființării robiei ȝiganilor și a șerbiei țărănești, aducînd datele pînă la zi.

Călătoria efectuată de Mary Adelaide Walker împreună cu alte două prietene (ale căror nume sînt date doar prin inițiale — Mrs. N. și Mrs. F) este singulară și din punctul de vedere al traseului eminamente turistic, de plăcere. Fuseseră înaintea lor suficienți englezi care trecuseră prin România în grabă sau stătuseră o vreme mai îndelungată, dar totdeauna în orașe, fără a căuta liniștea și pitorescul mănăstirilor. Vizita lor era un eveniment memorabil și insolit (mai ales că erau femei) pe care arhimandritul de la Rișca nu uită să-l menționeze oaspetelor sale; la Secu, așijderea, erau primele exponente ale naționalității britanice ajunse vreodată în așa solitudine în-

Gheorghe ca model

Gheorghe eliberat (de a mai fi model, n.n.)

depărtată astfel că sihaștrii de acolo aveau motive să fie, la început, circumspecți. Autoarea însăși constată: „[...] aceasta a fost situația la toate cele unsprezece mănăstiri moldovenești vizitate în timpul micului nostru tur și ne simțim îndreptățite să credem că în acest fel noi am inaugurat un nou traseu pentru excursii de vacanță.”⁶

⁶ *Ibidem*, p. 120.

Transilvăneni

O salutară preocupare a memorialistei este cea de a conota cât mai corect fonetic substantivele comune sau numele de localități cu nuanța lor specific locală pentru a oferi lectorilor din țara ei dulcele tonalități ale limbii românești. Astfel, ea este prima care atrage atenția asupra pronunției exacte a numelui capitalei României, explicându-l și din punct de vedere etimologic: *Bucureshti* — *the City of Pleasure*, derivând de la *Bucu[r]* ceea ce ea traduce drept plăcere sau mulțumire; optează pentru caligrafierea *Bukurest* și nu pentru cea deja instaurată în engleză de *Bucharest*.⁷ Ea aduce la cunoștința conaționalilor săi termeni cu iz caracteristic întilniți în peregrinările ei pe aici: *hăduk*, *boutchoum*, *balauri*, *zmei*, *stafii*, *cloportnița*, *fundarik*, *maica staritza*, *maica economă*, *dulcés*, *mamaliga*. Încearcă să explice mai detaliat unele cuvinte și să dea înțelesul lor în concordanță cu preceptele locale pentru a nu-și induce în eroare cititorii: „Termenul „mănăstire” pare să fie aplicat nediferențiat pentru cele de bărbați sau de femei; și ele pot fi descrise mai degrabă ca niște comunități religioase decât ca mănăstiri în conformitate cu felul nostru de înțelegere a cuvîntului — mănăstirile de femei amintesc mult de ceea ce este în Belgia un „Béguinage””.⁸

Cele trei doamne venite cu atîta întrepiditate în niște ținuturi necunoscute, fără a poseda limba sau măcar a fi așteptate aici de cineva, rudă ori prieten, se avîntă, practic, într-o mare aventură. Au norocul să obțină ca interpret și ghid pe un anume domn Barnescu (despre care nu ni se precizează dacă vorbea chiar englezește sau știa, ca toată lumea de bon ton de atunci, franțuzește) al cărui nume va fi folosit prescurtat în tot restul lucrării, apărînd ca *Bar*.⁹ Se adaptează repede la obiceiurile locului și-i place atît de mult modul deschis și ospitalier în care este primită, peste tot oferindu-i-se dulceață și cafea încît se simte de-a dreptul frustrată cînd, la vreo comunitate săracă și pierdută în creierii munților (ca cea de la Sihla), nu este onorată în același mod; se amuză totuși cînd bătrînul călugăr de acolo, care era în același timp stareț, econom și arhondar, le spune că „nu are altceva să le ofere decît o primire prietenească, aer bun de munte și apă curată.”

În Moldova vizitează în 1884 mănăstirile Adam, Agapia, Neamț, Rîșca, Baia, Văratice, Horaița, Secu, Sihla, Bistrița și Durău, pe lîngă bisericile din Iași. Trei ani mai tîrziu își rezervă timpul pentru cunoașterea Mun-

teniei și Olteniei, cu o trecere scurtă în Transilvania; vede mănăstirile Cernica, Curtea de Argeș, Sinaia, Neamoești, Horezu și Bistrița, pe lîngă lăcașurile din București, biserica din Cîmpulung Muscel, Biserica Neagră și Bartolomeu din Brașov, fortificațiile acestui oraș și ale Rîșnovului.

Constatările ei de ordin arhitectonic, peisagistic, fizionomic ori vestimentar sînt foarte la obiect și merg mîna în mîna cu ilustrațiile, suplinindu-se unele pe altele și dînd girul notației *in situ*. Cu cîteva excepții care ocupă o pagină întreagă (castelul Peleș, de lîngă foaia de titlu, mănăstirile Agapia și Neamț la p. 65 și Văratice la p. 107) restul ilustrațiilor ei sînt viniete inserate în text. Toate poartă în partea de jos un text explicativ, scris în cursive de mîna autoarei, și inițialele ei MW.

La Agapia vizitează biserica decorată cu picturile lui Nicolae Grigorescu. Nu-i dă numele marelui artist dar aprecierile ei sînt demne de reținut: „[Biserica] este foarte frumoasă și îmbogățită de mai multe picturi, cu adevărat bune, de un artist român. Ele nu sînt în stilul tradițional bizantin, atît de strict urmat în bisericile grecești [în sens de ortodoxe, n.n.], ci naturale și executate foarte plăcut; pe lîngă altele [se remarcă] panourile în mărime naturală cu sfinții patroni și cu ctitorul și soția sa — capul doamnei (fără îndoială imaginat) este foarte pansiv și suav.”¹¹ Îi sînt arătate și odorele mănăstirii care o entuziasmează prin bogăția metalelor și a pietrelor prețioase. Dar, ca orice locuitor al orașului, ea se simte mai bine în mijlocul naturii și se bucură de cafeaua băută după prînz în balconul arhondarului de unde poate admira verdeța culmilor dimprejur și albeața zidurilor — imagine pe care o și immortalizează într-o schiță (p. 77). Are o plăcere deosebită pentru astfel de împletiri între frumosul natural și frumosul artificial, creat de om; și la Rîșca desenează casa de oaspeți învăluită de frunziș (p. 91), la Horaița face turnul de poartă străjuț de un arbore bătrîn (p. 116), mănăstirea Văratice o surprinde în ansamblu, cu micile case ale călugărițelor în prim plan și drumul ce șerpuiește printre ele și printre copaci, urcînd spre biserică (p. 107).

Excursionistele britanice se opresc la băile de la Băltătești pe care un medic din Piatra Neamț le amenajase ca stațiune balneară și încerca să le dea alura celor din străinătate, întreținînd o orchestră ce executa același repertoriu cît era ziua de mare. Organizează chiar și un bal pe care Mary Walker îl descrie cu mult umor: „S-a anunțat că într-o seară va avea loc un bal în sala de recepție a hotelului, un bal la care se aștepta să vină în forță ‘înalta societate și mondenii’ din orașul învecinat al Pietrei. Împrejurarea era destul de incitantă; era prima încercare de a imita veselele acțiuni ale băilor germane la modă în acel loc îndepărtat. Doctorul era evident doritor ca antrepriza lui să fie un succes și să impresioneze englezoaicele cu civilizația avansată a Carpaților Răsăriteni. Vai! balul a fost temperat, foarte temperat — ba chiar perfect insipid. ‘Înalta nobilime și mondenii’ din Piatra, dacă existau, erau invizibili. Cîteva persoane stăteau în jurul sălii de dans; o slabă încercare a fost făcută la valsat de două sau trei cupluri nervoase, speriate de propria lor temeritate, care repede s-au potolit, iar strălucitoarea petrecere murind de moarte naturală, ne-am retras din scenă.”¹² Plecînd înspre Horaița, trece prin păduri sălbatice și minunate în liniștea și aerul lor curat. Este însă dezamăgită pînă la indignare să găsească aici semnele modernizării la un gater ce nu mai era acționat în mod tradițional, așa cum s-ar fi așteptat ea: „(...) joagărul este în cele din urmă vizibil și, spre marele nostru dezgust, descoperim că este acționat de forța aburilor! Un veritabil joagăr acționat de apă în stil vechi ar fi fost în perfectă con-

⁷ *Ibidem*, p. 164.

⁸ *Ibidem*, p. 353.

⁹ *Ibidem*, p. 53, 55.

¹⁰ *Ibidem*, p. 58.

¹¹ *Ibidem*, p. 75.

¹² *Ibidem*, p. 112–113.

Românce, districtul Argeș

cordantă cu peisajul, dar o mașină cu aburi în aceste sălbăticiii! — profanare!¹³

De la mănăstirea Secu înspre Sihla, drumul făcut într-un car cu boi este descris astfel: „[...] un car lung și îngust (făcut din scinduri nefixate) tras de patru boi frumoși de culoarea smântinii. Aceste care, unde nimic nu este prins și care se balansează și se apleacă și parcă amenință să se desfacă din moment în moment — și totuși se țin laolaltă — pot trece în siguranță pe drumuri unde un vehicul mai solid inevitabil s-ar distruge. O saltea groasă de fin acoperită cu o pătură este ridicată la spate spre a forma un fel de canapea, dar cel așezat trebuie să lupte împotriva unei constante tendințe de a aluneca încet înapoi, spre fundul carului. [...] Fiecare pereche de boi avea un vizitiu și eram în plus păzite de doi călugări cu aspect vînjos, călări și înarmați — unul cu un pistol, pe care îl descărca din timp în timp pentru intimidarea posibilor briganzi; celălalt cu un mare pumnal înfipt în cizma înaltă și ascuns delicat de o batistă în carouri. Acești bărbați sînt îmbrăcați în serj gros cafeniu, strîns în jurul mijlocului cu o funie; poartă tichii fără boruri de pîslă maro.”¹⁴

Următoarea escală este la mănăstirea Bistrița unde face mai multe schițe de detaliu cu turla bisericii (p. 135), portalul în arc frînt și colonete angajate (p. 136). Se îndreaptă apoi spre Durău. De la Hangu — unde se termina șoseaua și începea o cărare de munte — ia o vedere a Ceahlăului cu o fîntînă în prim plan (p. 138); o alta este luată de la mănăstire (p. 141). Și această comunitate este săracă — abia le poate pregăti pentru masă mămăligă, lapte, ouă și brînză tare. De treizeci de ani — cînd un grup de vînători din Galați au făcut o ascensiune pe munte — cei 20 de călugări nu mai văzuseră alți turiști, necum străini de țară. Și Mary Walker intenționase să escaladeze mîndrul Ceahlău dar ghidul trimis înainte să cerceteze drumul se întoarce seara, ostentit, și raportează că urcușul e dificil, astfel că planul este abandonat. De aceea memorialista se lasă în voia odihnei ademenitoare la mănăstire unde face

¹³ Ibidem, p. 115.

¹⁴ Ibidem, p. 122—123.

mai multe desene: clopotnița cu acoperișul de lemn în formă de bulb de ceapă, cu cîțiva călugări prin jurul ei, unul bătînd toaca (p. 143); tot atunci are prilejul să immortalizeze și un cuplu de tineri și frumoși țărani transilvăneni ce trecuseră munții spre a căuta de lucru la seceriș în Moldova (p. 146).

La Râpciuni începe marea aventură a acestei excursii: întoarcerea la Piatra Neamț cu pluta. Nu avem decît să regretăm că Mary Walker nu a făcut (sau nu a introdus între celelalte ilustrații ale cărții) nici un desen cu acest ingenios mijloc de transport. Deși recompensantă ca experiență — fiind, cu certitudine, singura englezoaică urcată vreodată pe o plută pe vijelioasa Bistriță — totuși excursia s-a dovedit un fiasco pentru că, pe lângă ploaia care a udat-o pînă la piele și a ținut-o apoi la pat cu o teribilă răceală, cam pe la mijlocul drumului plutașii au tras la mal, argumentînd că nu se poate merge mai departe și că trebuie să înnopeteze acolo. Excursionistele, părăsite atît de brusc și neelegant, au fost salvate de bunăvoința unui trecător care le-a dus în cabrioleta lui neîncăpătoare pînă la Piatra. Cu aceasta se încheie relatarea excursiei din 1884.

Partea a doua a cărții, intitulată *Wallachia*, tratează peregrinările de peste 3 ani, afectate Munteniei, Olteniei și unei părți din Transilvania. Autoarea, împreună cu aceleași companioane, se afla pe drumul de întoarcere de la Constantinopol și-și rezervase o lună de vară (iunie—iulie) spre a se dedica interesantelor vestigii medievale românești. La București trag la hotelul Brofft a cărui stăpînă vorbea franțuzește și englezește și avea

Țărăncă din Cîmpulung

un ceai foarte bun (elemente la care drumețele britanice nu puteau rămîne insensibile). În Capitală se rezumă să schițeze doar bisericile Bucur (p. 160), Radu Vodă (p. 166) și turnul Colței (p. 163), dar vorbește amănunțit despre multe altele și despre edificii civile (palatul Academiei, spitalul Colței), monumente importante (statuile: Domnița Bălașa, Mihai Viteazul, Gheorghe Lazăr și Heliade-Rădulescu — al cărui nume nu-l înțelege și-l conotează de parcă ar fi vorba de două persoane diferite „Héliade and Radulescu”) sau locuri de agrement (Grădina Botanică, Cișmigiul, Șoseaua). Se simte foarte bine în Cișmigiul și se amuză de serbările organizate de societățile filantropice în beneficiul săracilor: „Grădinile Cișmigiului sînt vaste și bine proiectate la capătul bulevardului Elisabeta; ochiurile de apă ornamentale,

Femei din Rucăr

ce nu mai sînt stătătoare, sînt minunat de răcoritoare după drumurile prăfoase. Un tîrg de binefacere se ținea sub frumoșii copaci ai aleii; în diverse părți erau formații muzicale, unele militare, altele cu renumiți cîntăreți țigani. Vaci stăteau nemișcate pentru a fi mulse la umbră iar un tren miniatural (tras în chip înjositor de un măgar destul de îndărătnic) producea mare plăcere copiilor.¹⁵ Ca toți străinii care au trecut pe la noi este uimită de numărul mare al trăsurilor și de zgomotul pe care-l fac acestea începînd de pe la ora 4 a după-amiezii îndreptîndu-se spre imitația de Champs Elysées care este Șoseaua bucureșteană.

Vizitează și muzeul de care, la început, este deziluzionată dar în final pleacă satisfăcută de vederea cîtorva piese de mare valoare, printre care planșele reprezentînd „Cloșca cu puii de aur” făcute de Henri Trenk: „Muzeul ocupă aripa stîngă a clădirii Academiei. Se deschide la ora unsprezece pentru a se închide din nou la unu — un aranjament foarte prost pentru o colecție națională, pentru care ar trebui date cele mai mari facilități. Ajungînd prea devreme, am așteptat timp îndelungat așezate pe treptele intrării dezolante ca aspect, și privind la cîteva ciudate lespezi cu basoreliefuri, aranjate de-a lungul zidului grădinii; ele reprezentau războinici în cămăși de zale, dar nu aveau atașat nici un nume, număr sau altă informație. [...] Cînd ușa a fost larg deschisă, serviciul, sau mai degrabă lipsa de servicii, a fost la fel, cu lipsuri. Neîntîlnind pe cineva care să arate drumul unui străin, am rătăcit încoace și încolo, sus și jos, pe scările goale de piatră, am intrat în clase, spre a fi conduse, foarte complicat, de o bătrînă doamnă simpatcă dar dezinformată, exact în direcția greșită; în disperare am coborît și în sfîrșit am dat peste o cameră plină de minerale. Acesta era începutul. Am admirat cîteva splendide specimene de agat și alte produse naturale la fel de interesante dar nu necunoscute; ne-am grupat în jurul păsărilor și animalelor împăiate cu impresia puternică de a fi văzut ceva asemănător în multe alte orașe; am trecut pe la mumii egiptene și alte rămășițe ale lumii vechi, pînă ce ultimele două sau trei camere ne-au răsplătit în oarecare măsură. Pe lîngă altele de același tip, într-una am văzut o minunată coroană și un guler cu nestemate, o relicvă a splendorii barbare; în alta erau expuse ornamente bisericești și veșminte cu o foarte interesantă serie de acuarele cu situri antice și clădiri de interes istoric, pe jumătate ruinate. Unele dintre acestea — precum Curtea de Argeș — au fost minuțios restaurate și este mulțumitor să ai posibilitatea să vezi încă vechile edificii ale mănăstirilor așa cum apăreau ele înainte de a fi risipite de procesul „restaurării”. În ultima cameră din serie am descoperit celebrul „Tezaur”, sau mai degrabă locul în care este ținut într-un safe pentru a fi expus publicului în anumite zile. Deasupra safe-ului este înălțat un

fel de catafalc, cu reproduceri colorate a lui pe trei laturi; a patra latură dă o vedere a Buzăului [de fapt a văii Pietroasa și a muntelui Istrița n.n.] unde s-a făcut această bogată descoperire de un țaran care își săpa pămîntul. [...] Nu am văzut chiar „Tezaurul” dar reprezentările de pe catafalc — executate foarte artistic — dau o bună idee despre lucrare, și am fost destul de norocoasă să văd în plus facsimile ale unora dintre vase decorînd un salon elegant și cu gust aranjat în casa din oraș a D-lui Dimitrie Sturza, căruia îi sînt foarte îndatorată pentru multe informații de valoare privind peregrinările noastre ulterioare. [...] O carte cu acest subiect este pe punctul de a fi publicată; se va dovedi, fără îndoială, foarte interesantă pentru arheologi.”¹⁶

Bucureștiul este pentru Mary Walker doar o escală înaintea pornirii spre obiectivele pe care și le propusese.

Nămăești, vedere din cerdac

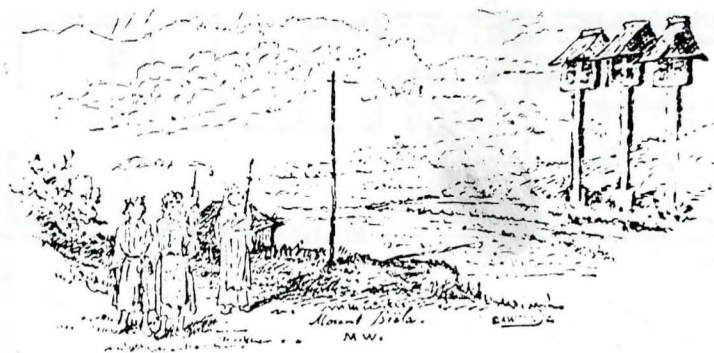
Vizitează întîi mănăstirea Cernica, după care se îndreaptă spre Curtea de Argeș. Desenează acolo biserica mitropolitană (p. 184) care însă nu o prea impresionează din cauza singularității ei în spațiu, lipsită de zidul de incintă și de orice verdeată, apărînd fortuit în fața privitorului, în urma recentei restaurări a lui Lecomte de Noüy: „Prima vedere este o dezamăgire și nu pot scăpa de sentimentul că această frumoasă masă de alb și aur și strălucire, stînd goală pe pămînt așa cum este, și înconjurată de o balustradă grea de marmură albă, distonează cu splendida panoramă a munților acoperiți de păduri și a mai depărtatelor piscuri înzăpezite ale Carpaților. Chiar și rămășițele mănăstirii au fost recent îndepărtate. Altădată era cuprinsă între copaci și înconjurată pe afară cu picturi; dar erau vechi, cu sfinți obișnuiți” spune ghidul plin de dispreț. Astfel că au fost îndepărtate și catedrala din Curtea de Argeș stă singură în grandoarea și frumusețea sa, care ar fi incontestabilă dacă ar fi plasată în vreun centru de oraș mare.”¹⁷ Mai departe, face o schiță după portretele ctitorilor Neagoe Basarab și Despina Doamna (p. 192).

Are ocazia să admire frumosul costum popular al femeilor din zonă, făcînd chiar și un desen cu două tinere neveste la fîntînă (p.187); una dintre prietenele ce o însoțeau achiziționează un reprezentativ exemplar de port argeșean asupra căruia autoarea va mai reveni pe parcurs cu noi descrieri. Deocamdată notează elementele sale componente: „O lungă cămașă de pînză groasă brodată în jurul marginii de jos; mînecele largi și mai bogat lucrate cu mătase colorată și paiete; șorțul, o masă strălucitoare. Vălul, purtat numai de femeile măritate, este o lungă bandă de voal de mătase galbenă,

¹⁵ Ibidem, p. 169.

¹⁶ Ibidem, p. 171—174.

¹⁷ Ibidem, p. 190—191.

Ultima ilustrație a cărții

brodată cu motiv de rămurele; este înfășurat în jurul capului în modul cel mai grațios și adesea prins deasupra urechii cu o floare.¹⁸ În general, în această a doua excursie în România, Mary Walker este mai interesată de aspectele etnografice decât prima dată și dă multe detalii legate de vestimentație, ocupații și obiceiuri ancestrale.

În drum spre Brașov se oprește la Sinaia pentru a vizita mănăstirea și locul devenit atât de căutat (și monden!) pentru liniștea și aerul său curat. Călătoria prin Carpați i se pare extraordinară și nu-și poate stăpîni superlativele în descrieri; în blocul de desen așterne mai multe magnifice peisaje montane: Bucegii (p. 211), Valea Timișului (p. 213, 214) și o vedere de lângă Predeal (p. 215) unde, fiind granița Austro-Ungară și punct de vamă, zăbovește mai mult. Probabil din spirit de simpatie pentru capitala României, la Brașov trage la elegantul Hotel București. Nerăbdătoare să vadă vechea cetate transilvăneană pleacă neîntîrziat să se plimbe pe străzile largi și curate. Clădirile moderne i se par neinteresante, simple și greoaie. Dar vestigiile medievale îi plac foarte mult și desenează mai multe turnuri de poartă și bastioane ale venerabilelor fortificații (p. 225, 226, 227, 229, 230). Cercetează în detaliu Biserica Neagră cu sculpturile ei exterioare și colecția de covoare orientale din interior, admiră sunetul grav al orgii, relatează zbulcîmarea istorie a lăcașului care i se pare un monument remarcabil deși nu neapărat frumos. Pe 4 iulie face un tur al zidului de incintă și urcă pe dealurile din jur. „Am privit în jos spre suburbia românească a Brașovului, o boltă de verdeață și o grădină perfectă, prin care scînteiază acoperișurile, ici și colo cu cîte o turlă de biserică ori cupolă acoperită cu metal; livezile și paștile de pe coastele unduioase amintesc de incîntătorul ținut muntos din Devonshire; munții îmbrăcați în păduri, cu linia de zăpadă a unui îndepărtat vîrf stîncos duce cu gîndul la Elveția.”¹⁹ Părăsind orașul pentru a merge la Rîșnov vede și celălalt important monument gotic brașovean, biserica Bartolomeu. Cetatea Rîșnov (în text *Rosenau*), cu impozanta ei așezare pe un colț de stîncă îi dă posibilitatea să facă două schițe (din care doar una este reprodusă la p. 238). Mereu atentă la caracteristicile etnografice ale zonei observă că acolo a dispărut aproape total orice specificitate de port național: „Am avut ocazia să remarc astăzi că în aceste părți nu prea se poartă nici un costum distinct; singurul lucru neobișnuit este o broboadă aruncată de femei pe cap și o pălărie rotundă de pai cocoțată în creștet; multe femei și fete își leagă batiste în jurul capului și urechilor într-un mod foarte nepictural și neelegant.”²⁰

Se reîntorc la București pentru ca pe 13 iulie să-l părăsească iar, pentru a se îndrepta spre alte monumente renumite din Muntenia și Oltenia. La Cîmpulung Muscel sînt găzduite de „madame Cavallar”, văduva fotografului din localitate care, pe lângă închirierea de camere, continuă să practice meseria soțului; ca semn de prețuire pentru ospitalitatea dată, englezoaicele îi pozează dar fotografiile rezultate sînt destul de modeste. În dimineața următoare era zi de țîrg și Mary Walker

admiră coloratele costume ale femeilor, cu nota lor de insolit, fiind recompensată pentru ceea ce nu putuse vedea în Transilvania: „Costumele sînt aici în plină forță; veșmintul femeilor este în mod special nostim. Ele au, ce-i drept, pitoreștile mîneci largi și bogat decoratul șorț, dar aici acesta este înfășurat atît de strîns pe trup încît femeia seamănă cu o mumie însuflețită, iar în vîrfurile elegantei maramae ele pun un accent final, un melon complet negru.”²¹ Spre exemplificare dă o imagine cu o țărăncuță torcînd (p. 246). Nu mult după aceea revine cu schițe și comentarii legate de portul din zona Rucărului, încă neatacat de aculturație: „Toată țărănimea poartă un costum nealterat; nu este încă nici o urmă de modificări după ideile franțuzești. Pe măsură ce înaintăm, femeile deveneau tot mai bandajate [în cătrînță, n.n.] și cu aspect de mumii, nu atît de mult smălțate cu paiete ca în Argeș, dar multe dintre ele purtînd comica pălărie rotundă și neagră peste marama fluturîndă; toate femeile și fetele torc în timpul mersului. [...] Ne-am oprit să privim un grup de fete în costumele lor pitorești întinzînd la albit lungi fișii de pînză țesută în casă. [...] Puteam admira drăguțele femei și fete care par destul de numeroase la Rucăr. Unele sînt foarte frumos îmbrăcate, în ciuda șorțurilor ce le dau aspect de mumii din cauză că sînt legate atît de strîns în jurul membrelor încît te întrebi cum pot să se miște în mod confortabil; dar vîlurile lor de mătase ori borangic elegant drapate în jurul capului și umerilor, veșmintul de pînză brodată, tenul deschis și ochii cei mai albaștrii și salbele cele mai albastre care pot fi văzute pe undeva, dau acestor țărânci cea mai mare atracție în ținutul lor natal. În general țărănimea din întreaga țară pare îmbrăcată bine și trainic, în multe cazuri veșmintele par cu totul noi; arar este vizibilă cîte o persoană zdrențăroasă sau un semn de mizerabilă sărăcie, cel puțin pentru trecătorul străin.”²²

În biserica „Adormirii” din Cîmpulung este atrasă de tablourile votive pe care le reproduce fidel (p. 247, 248). Dar Mary Walker caută mereu liniștea așezămintelor îndepărtate. De aceea merge să vadă mănăstirea Nămăești. Din cerdacul răcoros al stăreției, are perspectiva satului din vale, năpădit de verdeață, pe care-l desenează cu multă plăcere (p. 252). Următoarea oprire e făcută la Rîmnicu Vilcea unde găsesc greu o cameră de hotel modest, cu aspect de hambar, pentru că era plin sezon și totul era ocupat de vilegiaturistii ce se duceau la cură la Călimănești. Dar nu rămîn decît a singură noapte în acel loc zgometos și neospitalier și, a doua zi, se duc la Horezu unde ia o imagine cu turla paraclisului, obturată de coroana unui arbore, și foișorul lui Dionisie, cu balustrada traforată și coloanele măiestrit cioplite în piatră (p. 277). Tablourile votive, restul picturilor murale și tîmpla îi dau inegalabile trăiri estetice și-i răsplătesc din plin oboseala și necazurile călătoriei. Apoi se îndreaptă spre mănăstirea Bistrița — în acel moment folosită ca școală militară — cu care-și încheie excursia, ce coincidență!, exact în aceeași zi în care cu trei ani în urmă fusese la monumentul cu același nume din Moldova (așa cum notează, uimită, autoarea). Ca ultimă vînietă plasează o compoziție cu trei țărăncuțe ce torc pe o margine de drum avînd cealaltă parte, ca o echilibrare și un „memento mori”, trei troițe frumos cioplite, iar în fundal un masiv muntos (p. 292).

După 100 de ani de la apariție, lucrarea scrisă și ilustrată de Mary Adelaide Walker își păstrează prospețimea și bogăția informațiilor fapt ce ne demonstrează, odată în plus, că emoțiile de moment și trăirile estetice conferite hîrtiei într-un stil captivant, datorat bogatelor resurse literare și artistice ale pasionatei călătoare — ce nu a fost doar o turistă curioasă ci și o neobosită memorialistă dornică să-și împărtășească impresiile tuturor cititorilor interesați de jurnale de voiaj —, sînt menite să intre, în mod irecuzabil, în rîndul valorilor perene ale patrimoniului universal.

¹⁸ Ibidem, p. 186.

¹⁹ Ibidem, p. 231.

²⁰ Ibidem, p. 225.

²¹ Ibidem, p. 245.

²² Ibidem, p. 253—254, 258—259.

Pe întinderea nesfârșită a cîmpiei, drumul ne poartă spre pilcul de verdeată din preajma unei ape, unde, la adăpostul vînturilor, își rînduiesc existența gospodăriile unor oameni primitivi și deschiși — așa cum, deschise spre lume, sînt și casele cu prispă, ridicate cu fața spre lumină și înconjurare cu toate cele trebuitoare vieții statornice de truditori ai pămîntului. La condițiile acestui mediu geografic, oamenii s-au adaptat prin nemăsurate experiențe colective și individuale, într-un neîncetat proces de înnoire pe care ni-l relevă izvoarele arheologice și istorice.

Există reguli rigurose stabilite de tradiția locală după care omul își croiește planul gospodăriei sale.

Produs al unui complex de factori, dintre care un rol important l-au avut ocupațiile, situația social-economică și mediul geografic, gospodăria țărănească a căpătat trăsături specific zonale ce se văd în materialele de construcție, în tehnici, în numărul, dimensiunile și funcționalitatea acareturilor ce o alcătuiesc, ca și în modul de dispunere în raport cu locuința. Ea a răspuns nu numai necesităților legate de locuirea propriu-zisă, ci și celor legate de însuși procesul de producție, de activitatea creatoare de bunuri materiale. Așadar, gospodăria țărănească constituie un ansamblu, un organism unitar, cuprinzînd spații afectate locuirii, spații de depozitare a produselor, uneltelor și mijloacelor de transport, precum și spații de adăpostire a animalelor.

Gospodăriile erau concentrate de obicei numai în vatra satului foarte puține fiind răsfirate și în vatră și în hotar (la Stejaru, de exemplu). Terenul din vatra satului pe care se afla întreaga gospodărie era numit în majoritatea așezărilor rurale „loc de casă” (Furculești, Pietroșani, Slobozia Mîndra, Suhaia, Virtoape, Tătărăștii de Jos, Smîrdioasa, Stejaru). Mai puțin frecvente erau denumirile de „vatra casei” (Măgura), „vatră de casă” (Plosca) sau „obor” (Călmățui).

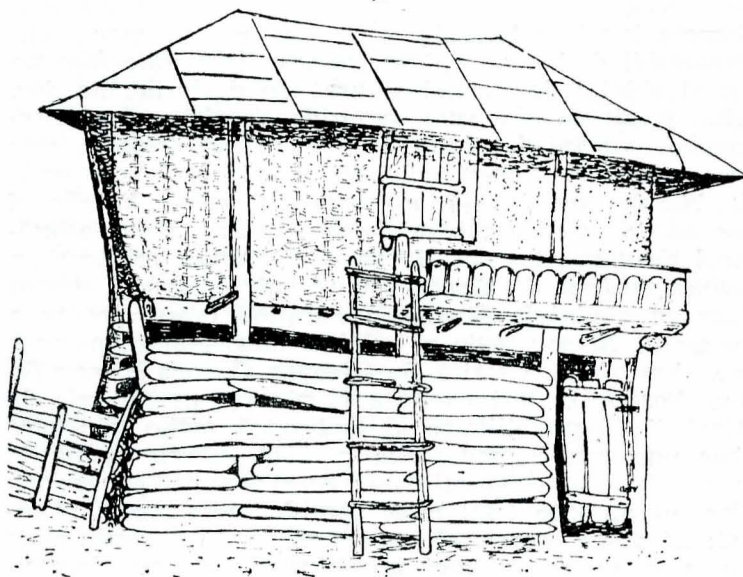
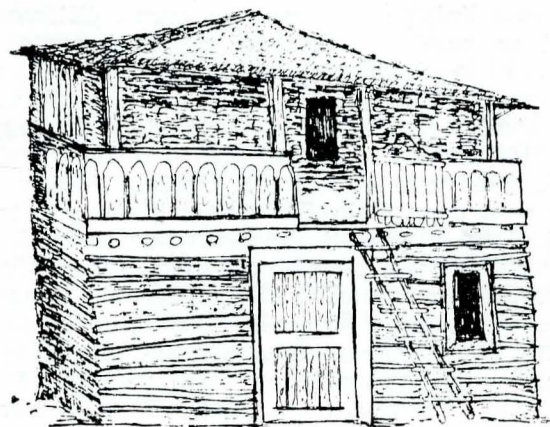
De obicei, gospodăriile se compuneau dintr-o singură locuință, dar existau și gospodării cu mai multe locuințe, ocupate de părinți și copilul cel mic, de frați sau de o familie mare compusă din părinți, copii și nepoți. În aceste cazuri, curtea și grădina erau folosite în comun.

În jurul anului 1900, cele mai multe dintre gospodăriile țărănești tradiționale nu erau împrejmuite cu garduri, ci cu șanțuri de circa 1 m pe latura dinspre cîmp și de circa 0,50 m pe laturile care despărțeau o gospodărie de alta, avînd maluri spre ambele gospodării. Șanțul dinspre uliță, cu o adîncime de 0,50 m, avea mal doar spre exterior. În maluri se băteau țărui în care se împleteau mărăcini sau se plantau salcîmi.

Gospodăriile mai erau împrejmuite cu garduri de mărăcini împlețiți între pari, înalte de circa 1,30 m; cu garduri de nuiele (se înfigeau parii, iar nuielele de salcie se împleteau pe lanți bătuți în pari), înalte de circa 1,50 m; cu zid de pămînt bătut, în sudul ariei, unde era frecventă această tehnică (era înalt de 1—1,5 m); cu garduri din tulpini de floarea soarelui legate între bețe de lemn; cu garduri de răslogi (stinghii); cu garduri din ulucă de fag bătută pe 2—3 lanți orizontali, înalte de 1—1,70 m. Astăzi, frecvente sînt gardurile de scînduri (pari uniți cu scînduri orizontale), garduri cu stîlpi din beton și cu plasă de sîrmă și gardurile construite

din prefabricate. De cele mai multe ori, gardul dinspre uliță era mai îngrijit, fiind lucrat din ulucă, între vecini rămînînd șanțurile sau gardurile din nuiele, mărăcini, floarea soarelui, pămînt bătut. În partea superioară, gardurile erau, de obicei, neacoperite, rar fiind streșinuite cu paie sau cu mărăcini.

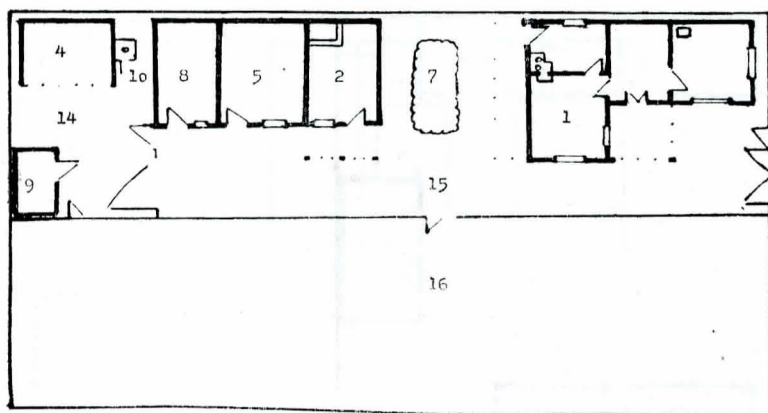
Gospodăriile tradiționale erau prevăzute cu o poartă mare, dublă, pentru car (numită la Suhaia și „vraniță”)

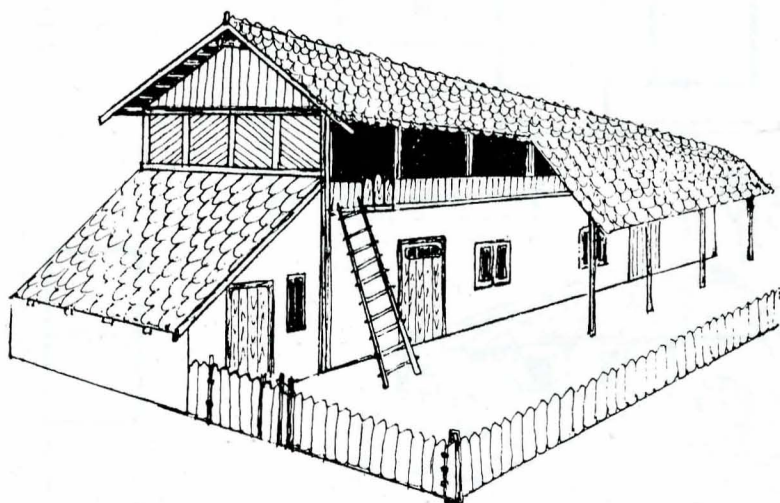
Desen 1

și cu una mică pentru oameni (cunoscută sub numele de „portită” sau „ușă”), ambele fiind construite din „blăni” sau din același material din care era făcut și gardul.

Ca și gardurile, porțile nu erau acoperite. În fața porților se amenaja uneori un spațiu de odihnă folosit în zilele de sărbătoare, realizat din diverse materiale, ale cărui denumiri variau de la un sat la altul: „scaun” sau „bancă” la Pietroșani și la Plosca, „scaun” la Slobozia Mîndra, Smîrdioasa, Măgura, „dulap” la Stejaru, „canapea” la Călmățui, constînd, de fapt, dintr-un trunchi de copac, culcat lîngă gard, „pat la poartă” la Măgura și „pătuș” la Suhaia, construit din pămînt bătut și lipit cu pleavă.

0 1 2 3 m

Desen 2

1) casă; 2) focar (bucătărie); 3) odăiță; 4) șopron; 5) saia (coșar); 6) hambar (magazie); 7) pătul; 8) celar; 9) cocină; 10) privată; 11) beci; 12) pivniță; 13) gîrlici; 14) obor; 15) curte; 16) grădină; 17) fîntînă (cifrele 1—17 corespund celor amplasate în toate desenele).

În aria cercetată, complexul gospodăresc tradițional se compunea din locuință și diferite construcții anexe, cum ar fi pătulul și hambarul pentru depozitarea cerealelor, saia sau coșarul pentru adăpostul vitelor, „damul” pentru adăpostul bivoliilor, tirla pentru oi, cocina, cotețul, șopronul pentru păstrarea uneltelor și atelajelor, precum și beciul sau pivnița pentru depozitarea produselor alimentare și viticole.

Evocînd „toamnele de odinioară” ale copilăriei sale, scriitorul Gala Galaction ne redă imaginea de altădată a satului teleormănean: „... sat tihnit, în care fiecare curte își are clădirea de coceni, de paie și de fin, fiecare bătătură viața ei domestică, fiecare casă strînsură pînă la primăvară”.

Casele erau așezate, în mod frecvent, la intrarea în curte, cu o latură spre drum, dacă acesta avea orientarea nord-sud, cu fața și mai rar cu spatele la drum, cînd acesta era pe direcția est-vest, fiind orientată aproape întotdeauna spre sud.

Construcțiile anexe, numite „oleaburi” la Măgura, Plosca, Călmățui, Stejaru, „oleavuri” la Slobozia Mîndra, „acareturi” la Smîrdioasa, Furculești, Suhaia, „gospodărie” la Tătărești de Jos, Vîrtoape, Pietroșani, erau dispuse în funcție de geometria locului fie pe lung, în continuarea locuinței, fie în unghi, fie paralel cu aceasta; uneori, ele erau plasate în spatele casei, în hotar cu gospodăria învecinată.

Locul liber cuprins între casă și construcțiile anexe era numit „curte” (Stejaru, Pietroșani, Slobozia Mîndra, Smîrdioasa, Vîrtoape) sau „obor” (Suhaia, Măgura, Furculești, Călmățui), iar porțiunea din fața casei se numea „bătătură” (Smîrdioasa, Slobozia Mîndra, Furculești, Călmățui, Stejaru, Plosca, Măgura). Curțile aveau formă dreptunghiulară.

În cadrul gospodăriei țărănești tradiționale, construcția pentru păstrarea uneltelor și atelajelor, numită „șopron” în majoritatea localităților anchetate, „șopru” la

Călmățui și Măgura și „șofru” la Furculești, Slobozia Mîndra, era rareori construită ca o anexă de sine stătătoare, fiind, de obicei, înglobată într-un complex de anexe, alcătuit din grajd, magazie, pătul, bucătărie de vară („focar”).

De multe ori, aceste anexe făceau corp comun cu casa, fiind dispuse în prelungirea ei.

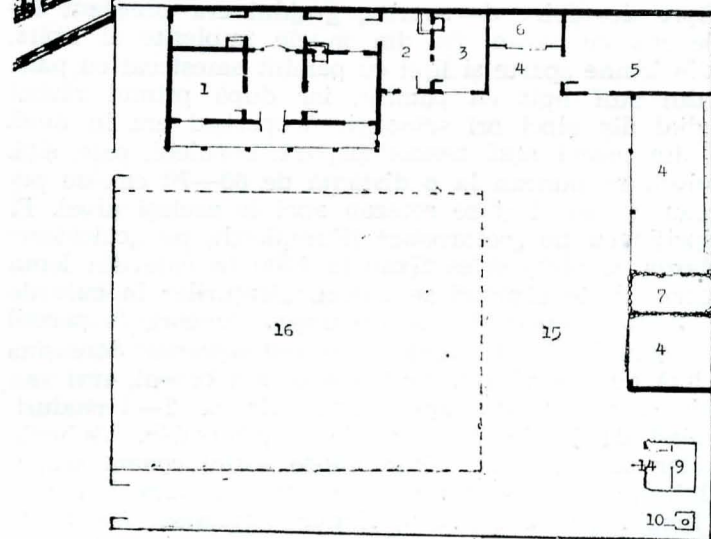
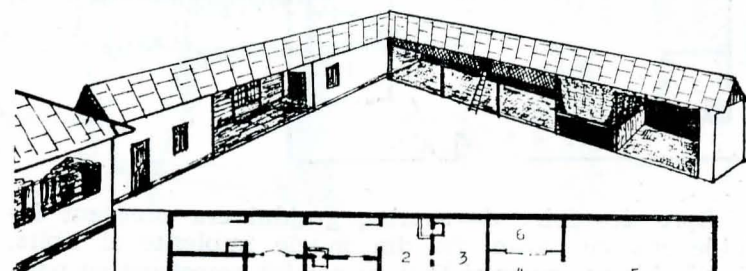
Șopronul era amplasat fie în fundul curții, lângă grajd sau pe mijlocul grajdului, despărțindu-l în două compartimente, fie sub o aplecătoare, în spatele casei sau pe o latură a acesteia sau a altei construcții, fie în fața casei, lângă „focar”, fie în spațiul de sub pătul.

Șopronul era o construcție din stîlpi de lemn cu trei pereți din piatră, pămînt bătut, nuiele împletite pe furci de lemn și apoi lipite, sau din scînduri. Acoperișul din stuf, paie, șită, iar mai tîrziu din țiglă și tablă era într-o apă sau în două ape.

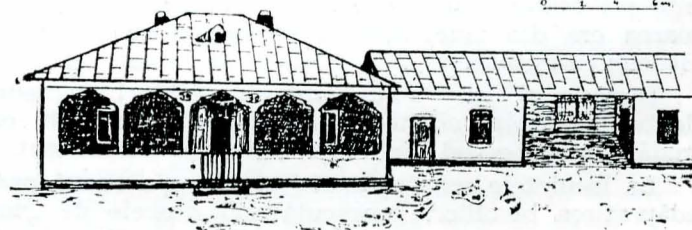
Planul șopronului era dreptunghiular. De regulă, această construcție anexă era închisă doar pe trei laturi, întîlnindu-se mai rar și varianta cu toate cele patru laturi închise. Gospodăriile oamenilor înstăriți erau prevăzute cu un șopron deschis destinat păstrării atelajelor și cu unul închis pentru păstrarea uneltelor, avînd o poartă dublă de lemn pe latura dinspre curte.

Adîncimea șopronului era de 3—5 m, deschiderea sa variînd între 4—6 m, ajungînd, în unele cazuri, pînă la 8 m. Șopronul nu avea tavan, ci doar grinzi transversale pe care erau fixați „popii”.

Animalele mari (vite, cai) se adăposteau în grajduri denumite „coșare” sau „saiele”, construite din pămînt bătut (pe linia Dunării), din chirpici, din nuiele împle-

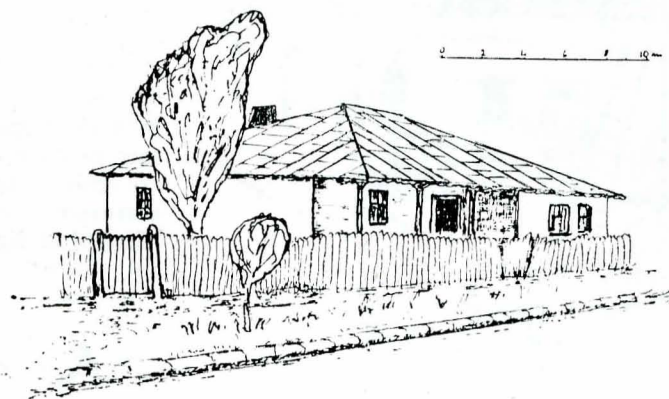
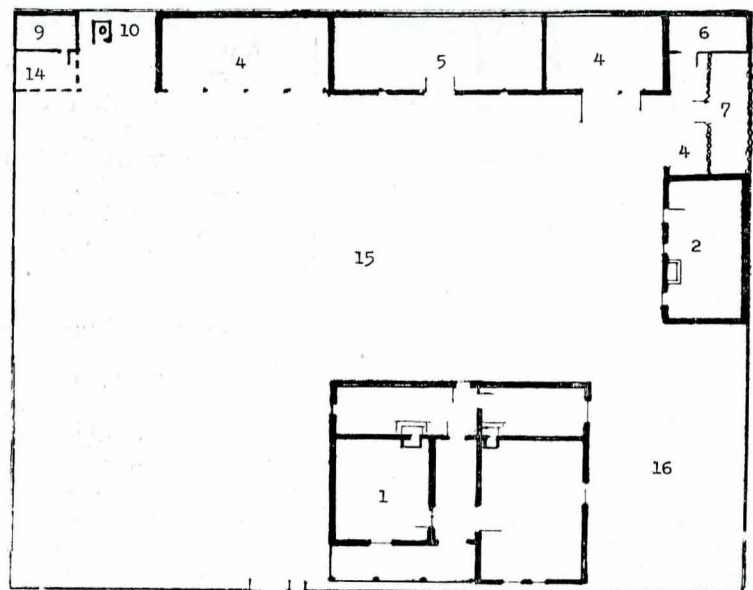
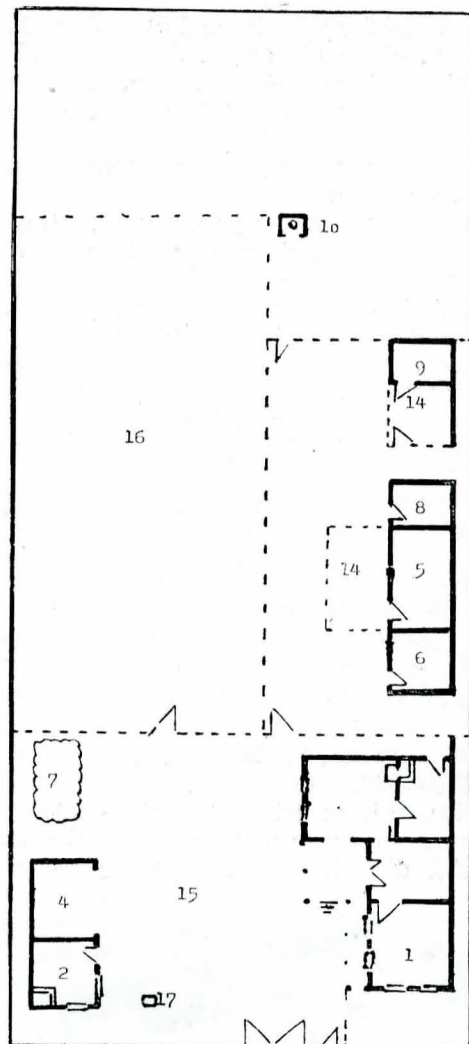

0 1 2 3 m

Desen 3

tite pe furci de lemn și lipite pe ambele părți și mai ales din paie. Grajdurile aveau de obicei temelie numai atunci cînd se construia din pămînt bătut. În acest caz se sapă un șanț adînc de 40—50 cm de unde începe ridicarea zidurilor. În construcțiile ridicate în tehnica paianței și a nuielelor împletite, parii se înfișeau direct în pămînt. Mai rar, grajdul avea temelie de piatră (Pietroșani, Slobozia Mîndra).

Desen 4

Desen 5

Spre deosebire de șoprôn, grajdul era prevăzut întotdeauna cu tavan fie din nuiiele împletite și lipite, fie din lemne sparte și lipit cu pământ amestecat cu paie, fie din stuf lipit cu pământ, iar după primul război mondial din șipci ori scînduri. Acoperișul era în două ape, din coceni, stuf, trestie, papură, buruieni, paie, șită. Căpriorii se puneau la o distanță de 60—70 cm, se petreceau la coamă și se retezau apoi la același nivel. Ei se sprijineau pe „cosoroabe” (Furculești), pe „călcători” (Slobozia Mîndra) și se fixau la 1900 în cuie din lemn de corn. Peste căpriori se băteau „leațurile” în cuie de fier. Apele acoperișului se prelungeau uneori, la pereții longitudinali, în față, unde se ridica șoprônul. Streașina era lată de 40—60 cm. Învelitoarea din coceni, stuf sau trestie se punea cu brațul, „în snopi”, pe 2—3 rînduri, începînd de jos în sus, pînă la „căprioréală”. Virfurile snopilor se împleteau, obținîndu-se astfel coama acoperișului. Învelitoarea din șită se petrecea cam jumătate din lungime, așezîndu-se în rînduri suprapuse („solzi de pește”) pînă sus, la „taglă” (coamă la Tătărești de Jos). Șita s-a folosit mai tîrziu, după anul 1916. Cînd învelitoarea era din paie, acestea se așezau cu furca și se clădeau cu picioarele.

După anul 1950 s-au construit grajduri cu temelie de beton. Astăzi, aceste construcții au pereții din cărămidă, iar acoperișul din tablă, țiglă sau azbociment.

La locuințele semiîngropate, construcția anexă pentru adăpostirea bivoliilor, cunoscută sub numele de „dam”, era și ea semiîngropată, cu pereții căptușiți cu pari și nuiiele împletite, lipite sau nelipite, avînd acoperișul în două ape, din stuf. Spre deosebire de dam, coșarul pentru vite se construia la suprafața solului. Dacă posibilitățile materiale nu le permiteau oamenilor să-și construiască coșare, ei adăposteau vitele în bordei.

O modalitate de păstrare și conservare a grînelor a constituit-o, din cele mai vechi timpuri, groapa de bucate. Ea asigura, totodată, securitatea rezervelor de cereale ale populației rurale sedentare, peste care au trecut

nenumărate valuri de jefuitori. Situate sub locuință, în curte sau chiar în locuri mai îndepărtate din afara așezărilor, gropile de bucate aveau forme și dimensiuni variate, fiind fie rotunde, fie dreptunghiulare, fie tronconice, cu baza largă (circa 2 m) și strîmte la gură (0,80 m). Întotdeauna gropile de bucate erau arse (eventual smolite) pînă la 2—3 m adîncime, pentru a deveni impermeabile. Se cobora în ele cu scara. Gropile se acopereau cu lemne peste care se așeza un strat de paie, coceni și apoi pământ sau chiar brazde înierbate, astfel încît locul gropii nu putea fi descoperit.

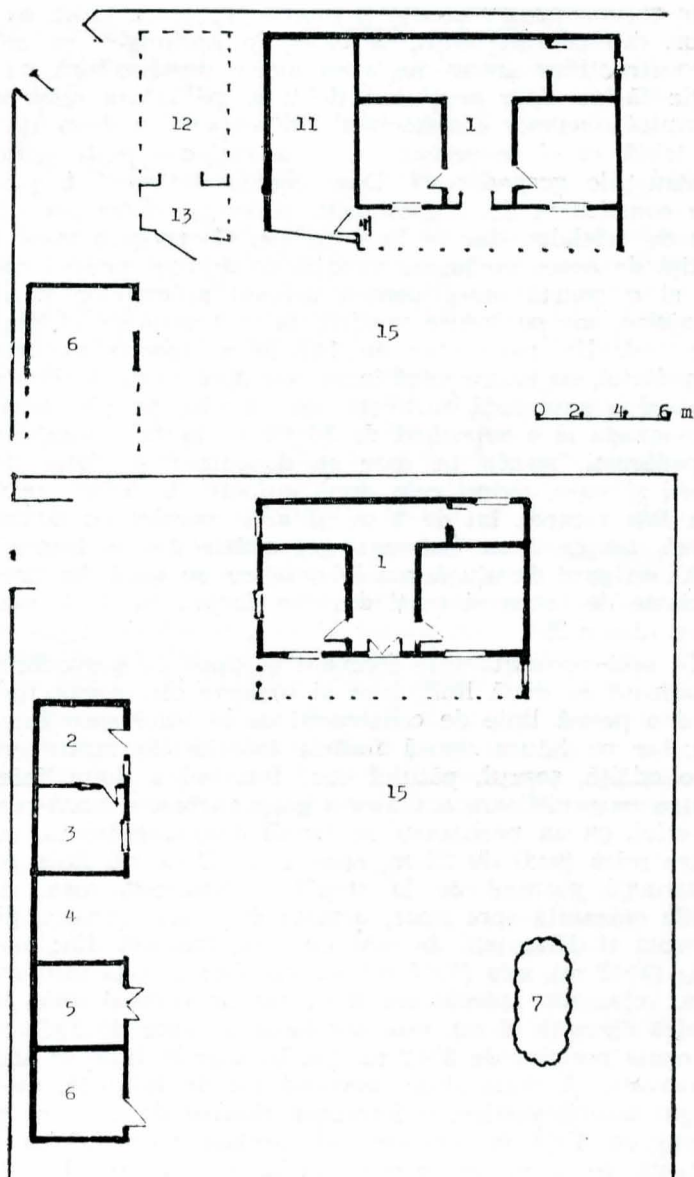
Informații interesante despre gropile de bucate întîlnim în descrierea făcută de Wallerand de Wavrin asupra expediției flotei burgunde pe Dunăre la 1445: „*Cîțiva români au coborît pe țarm unde au găsit mai multe grînare subterane... În țările de pe acolo se fac gropi mari în pămînt ca niște cisterne unde se bagă grîu, ovăz și tot felul de grăunțe și apoi se acoperă deschizăturile gropilor cu pietroaie mari. Și în dimineața următoare nopții, în care fusese atîta ceață, pămîntul de deasupra gropii nu era jîlav. După acest semn au fost descoperite toate grînarele de sub pămînt care se afla în satul castelului Turcan unde era și grîu și bob de mazăre, care au prins foarte bine galelelor...*”

Asemenea gropi puteau cuprinde pînă la 4000 kg grîu (sau mazăre) sau 2800 kg ovăz.

Săpăturile arheologice efectuate la Zimnicea au descoperit gropi pentru depozitarea cerealelor datînd din secolul al XIV-lea. În așezarea de la Zimnicea, grîul și meiul carbonizat, găsite în mari cantități se păstrau în saci asemănători celor utilizați în zilele noastre.

Premergătoare pivniței a fost ușa — numită „boșcă” — o groapă acoperită cu căpriori, paie și apoi pământ, în care se păstrau legumele și zarzavaturile (ceapă, praz, ridichi, varză), precum și putinile cu murături sau butoaiele cu vin.

În jurul anului 1900, oamenii și-au construit în curte, alături de casă, iar mai rar sub casă, saia sau șoprôn, pivnițe pentru păstrarea vinului și a produselor alimen-

Desen 6

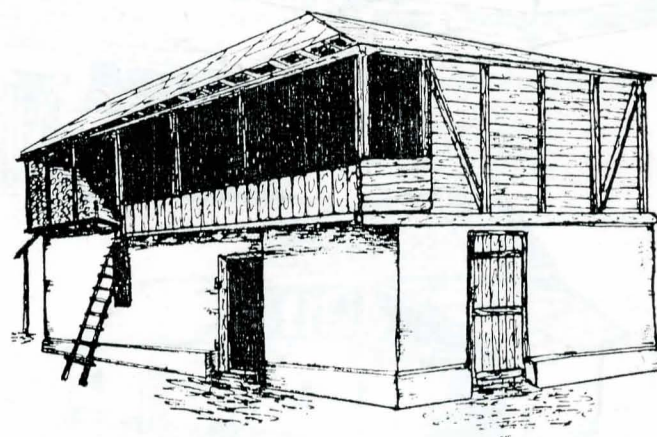
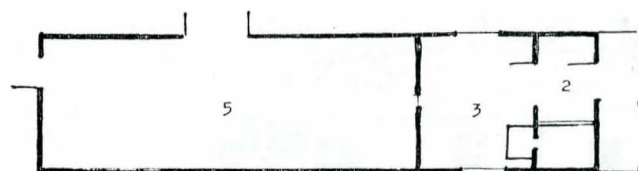
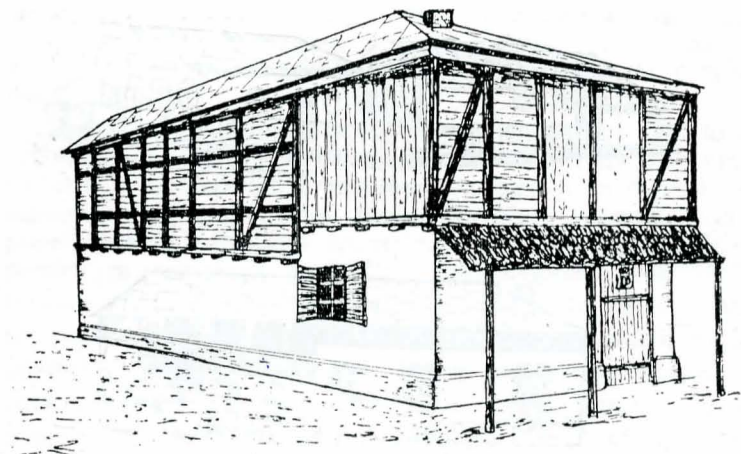
tare. Astăzi, fiecare casă are, sub una din camere, pivniță de ciment sau de cărămidă.

Cînd vremurile au fost mai puțin vitrege, oamenii au construit hambare pentru depozitarea grîului. Se foloseau materiale de construcție aflate la îndemîna locuitorilor de cîmpie, și anume nuiiele de alun sau de răchită împletite pe furci de lemn, înfipite direct în pămînt. Pereții hambarelor se lipeau cu pămînt pe ambele fețe. Acoperișul din trestie, papură, paie, coceni, pipirig și mai rar șită și tablă, era întotdeauna în două ape. Uneori hambarele se ridicau pe stîlpi, pînă la înălțimea de 2 m. Acolo unde existau păduri, oamenii și-au construit hambare din lemn de fag. Locuitorii din zona de munte (Argeș, Muscel) vindeau la cîmpie, în schimbul cerealelor, hambare confecționate din lemn de brad sau de fag, cu o capacitate de 10—20 duble. Astăzi se construiesc magazii din scînduri sau din cărămidă, acoperite cu țiglă sau tablă.

Din împletituri de nuiiele și mai tîrziu din șipci sau stacheți se ridicau pe 4—6 furci de lemn și pătulele pentru păstrarea porumbului. Spre deosebire de hambare, pătulele nu se lipeau cu pămînt, spre a permite o aerisire a știuleților. De regulă, sub pătul sau hambarul înălțat pe stîlpi de lemn se adăposteau păsările. Uneori, pătulul se construia deasupra coșarului; alteori, se improviza un coșar închizîndu-se cu scînduri spațiul dintre stîlpii de susținere ai pătului. (desen 1).

Mai rar, cerealele erau păstrate în podul caselor sau în butoaie, lăzi, coșuri de nuiiele depozitate în șopron.

O descriere a modului de organizare a gospodăriei țărănești tradiționale o face Christache Ch. Milian în monografia sa asupra Teleormanului: „Sătenii au în

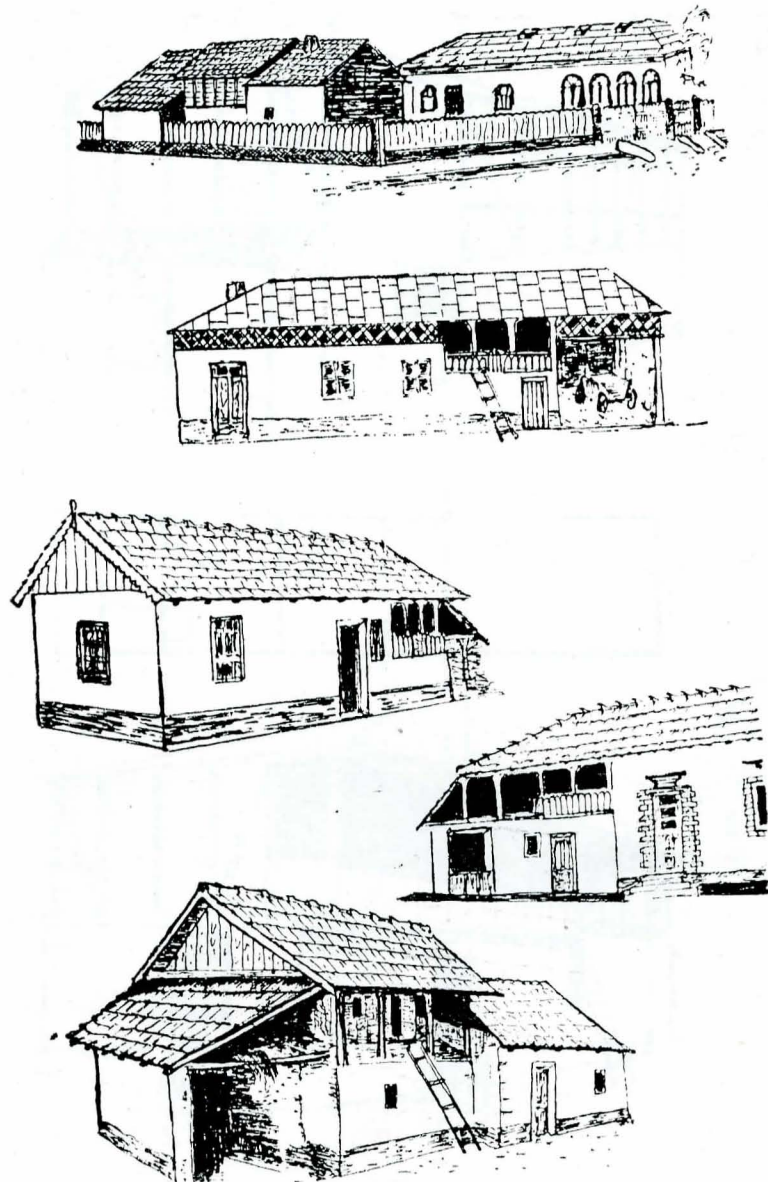

Desen 7

jurul casei acareturi necesare pentru adăpostit animalele și roadele pămîntului agonisite vara. Au coșare sau saele pentru vitele mari ca: boi, vaci, bivolițe și cai. Au coșine de porci, din gard lipit sau bordeie. Cotețe pentru păsări n-au. Vara păsările își găsesc adăpost în pomii din bătătură iar iarna prin coșare sau pe sub hambare; rar sînt cotețe din gard lipit sau bordeie pentru păsări. Au hambare din gard lipit, acoperit cu șită sau tablă, pentru păstrarea grîului, orzului și ovăzului. Aceste hambare sînt făcute din nuiiele, aduse de la munte și ridicate 1—2 m de la pămînt, înăuntru lipite cu pămînt și acoperite cu șită adusă tot de la munte sau cu tablă de fier. Mulți își lipesc podul casei și depozitează cereale în pod. Curtea sau ograda este împrejmuită cu un gard de scîndură, subțire și scund.“

Analiza tipurilor tradiționale de gospodărie efectuată de noi în cursul anchetelor de teren a trebuit să țină seama de faptul că acestea s-au aflat într-o continuă transformare ce reflectă, de fapt, modificările produse în viața social-economică a satului de cîmpie. În zilele noastre, predominant este tipul de gospodărie cu organizare lineară, determinat de dispariția unor construcții anexe tradiționale din componența curților, ca urmare a colectivizării, de concentrarea mai multor anexe într-o singură construcție dispusă în prelungirea casei, cît și de micșorarea spațiului destinat curții în favoarea suprafețelor cultivate din cadrul gospodăriei, de construirea unei noi case, pentru copii, în incinta aceleiași gospodării.

Acest tip de gospodărie este frecvent în satele nou create, cu loturi de casă egale ca dimensiuni, avînd formă dreptunghiulară și latura mică spre uliță. Am ales spre exemplificare o gospodărie din comuna Stejaru, cu un perimetru de 20×40 m, împărțit longitudinal în

Desen 8

două arii de câte 10×40 m, una formînd-o curtea, iar cealaltă grădina. Latura estică fiind mărginită de uliță, construcțiile se înșiră de-a lungul laturii nordice, în următoarea ordine: casa cu latura mică spre uliță, fațada cu balcon spre sud și o prispă spre vest; urmează un pătul de 2×5 m distanțat egal (cîte 2 m) de casă și de construcția anexă cu acoperiș de țiglă în două ape, formată din bucătărie (3×5 m), saia (4×5 m), celar sub aplecătoare laterală (3×5 m). O aplecătoare în fața bucătăriei formează o prispă largă, deschisă, pe care se servește masa în timpul verii și se desfășoară diverse activități gospodărești. Un gard limitează partea din fund a curții, în care se află șopronul deschis (5×3 m), privata și cocina. Păsările fiind adăpostite sub șopron, această curte este numită „curtea păsărilor”. (desen 2)

Cercetînd gospodăriile vechi putem concluziona că cel mai bine adaptat condițiilor climatice din cîmpie este tipul de gospodărie cu organizare în unghi drept. Pereții exteriori ai construcțiilor închid laturile dinspre nord și răsărit ale gospodăriei, apărînd-o, în felul acesta, de bătaia crivățului. O gospodărie din sudul ariei (Suhaia), construită în anul 1930, considerată de noi reprezentativă pentru tipul de organizare în unghi, avea forma aproape pătrată (32×28 m), ulița fiind pe latura mică, dinspre vest. Casa amplasată în colțul dintre latura vestică și cea nordică avea fațada spre sud. Odaia dinspre uliță era situată pe pivniță. În prelungirea casei, pe latura nordică, erau dispuse focăria, o magazie de 4×2 m, ce avea în față un șopron de 4×2 m, deschis, prin care se făcea accesul într-o saia de 8×4 m, amplasată pe colț, cu latura mare spre nord și cea mică spre răsărit. Pe latura estică, în unghi drept cu saia, se aflau un șopron pentru oi (4×10 m), cu fînar deasupra, un pătul (4×2 m)

și un șopron pentru căruțe și unelte (4×4 m). Zidul exterior, din pămînt bătut, al casei, în prelungire cu cel al construcțiilor anexe, nu avea nici o deschizătură, excepție făcînd doar porțiunea de 2 m pe latura mică a pătului construit din ștacheți. Un acoperiș în două ape, din tablă, ca și acoperișul casei, se întindea peste toate construcțiile gospodărești. Doar cocina de porci și privata constituiau două construcții separate, distanțate cu 3 m de celelalte, dar în linie cu ele. Gospodăria avea o porțiță de acces pe latura vestică, în dreptul prispei casei, și o poartă mare pentru accesul animalelor și al atelajelor, tot pe latura vestică, la extremitatea ei dinspre sud. Un patruleter de 14×20 m înscris în aria gospodăriei, cu latura mică între cele două porți, închidea cu gard o suprafață cultivată azi cu viță de vie, limitînd ograda la o suprafață de 30×8 m, în fața anexelor gospodărești, spațiu în care se depozitau și clăile de coceni și paie, avînd cele două culoare de acces, unul prin fața prispei, lat de 2 m, și altul paralel cu latura sudică, lat de 3 m. Întreaga gospodărie fusese împrejmuită cu gard de ulucă, azi înlocuit cu un gard din prefabricate de beton și porți din fier forjat, cu tăblii metalice. (desen 3)

În aria cercetată este frecvent și tipul de gospodărie organizată pe două linii, casa și o parte din anexe formînd o primă linie de construcții de la uliță spre interior, iar pe latura opusă focăria însoțită de multe ori de o odăiță, șopru, pătulul etc., formînd a doua linie. Pentru exemplificare am ales o gospodărie din nord-vestul ariei, cu un perimetru de formă dreptunghiulară, cu latura mică (sud) de 22 m, spre uliță. O primă linie de construcții pornind de la stradă o formează casa, cu fațada orientată spre apus, urmată de o altă construcție separată și distanțată de casă cu 2 m, formată din: magazie (3×3 m), saia (3×5 m), cu un obor în față (3×5 m) și un celar sub aplecătoare (3×2 m). În aceeași linie, la o mică distanță (2 m), este amplasat un obor de 3×3 m și cocina porcilor de 3×2 m. Tot în aceeași linie se află și privata. A doua linie, pornind tot de la uliță, de-a lungul laturii vestice, o formează focarul de 3×3 m și șopru de 3×4 m, ambele sub același acoperiș. La o distanță de 2 m, pe aceeași linie, se află pătulul de 2×4 m. (desen 4)

În unele sate, tradiția amplasării casei cu fațada spre sud și spre interiorul gospodăriei este atît de puternică încît uneori ea sfidează cerințele esteticii localităților rurale. Astfel, o gospodărie din centrul comunei Plosca, situată la intersecția șoselei principale (V—E) cu drumul gării (N—S), este organizată pe două linii, casa avînd fațada spre interiorul curții (sud) și o latură mică spre drumul gării, cea de-a doua linie — formată din focărie, saia cu pătul deasupra și în continuare un șopron — prezentînd spre șoseaua națională zidul din spate al construcțiilor anexe.

Pentru tipul de gospodărie organizată pe trei linii ne-am oprit asupra unei construcții din anul 1898, din comuna Piatra, păstrată în forma inițială pînă în deceniul al nouălea al secolului nostru. Suprafața acestei gospodării era de 36×28 m, avînd latura mare dinspre sud paralelă cu ulița satului. Gospodăria era închisă cu gard de ulucă, avînd o poartă mare de acces și alături o porțiță.

Casa „pe trei ziduri”, de 12×10 m, din pămînt bătut, era amplasată de-a lungul laturii sudice a gospodăriei, cu prispa spre uliță (desen 5), avînd o ușă de acces din prispa și alta în peretele nordic, spre curte. Toate anexele gospodărești, cu excepția cocii și a privatei, erau cuprinse într-o singură construcție din pămînt bătut, în unghi drept cu zidul exterior adosat laturilor nordică (de 29 m) și estică (15 m). Această construcție cu pereți din pămînt bătut și cu acoperiș de tablă în două ape cuprindea; un șopron deschis de 8×4 m, o saia de 12×4 m, un șopron închis de 6×4 m și o magazie pe colț avînd 4 m pe latura nordică și 2 m pe cea sudică. Peretele dinspre interior al magaziei era din scînduri. Pe latura estică urma un pătul de nuiete împletite de 6×2 m. Accesul spre magazie și pătul se făcea dintr-un

șopron deschis de 6×2 m, șirul anexelor fiind încheiat de o focărie de 7×4 m. Colțul sud-estic al gospodăriei, cu o suprafață de 13×7 m, protejat de zidul casei (spre vest) și al focăriei (spre nord) și de gard, pe celelalte două laturi, era destinat unei mici grădini de zarzavaturi.

O altă gospodărie pe trei linii, construită în 1906 în vechea vatră a satului Suhaia, de pe terasa Dunării, avea casa pe mijlocul laturii nordice, cu prispa orientată spre sud. Poarta și porțița de acces în gospodărie se aflau pe latura de vest. Pe aceeași latură era amplasată o construcție care cuprindea focăria, o odăiță lângă focărie, apoi un șopron deschis pentru adăpostirea carului și a căruței, o saia și un șopron închis pentru depozitarea uneltelor. Fiecare anexă avea dimensiuni de 4×4 m. Pe latura ocupată dinspre răsărit a gospodăriei se află un pătut de 6×2 m, sub care erau dispuse și cotețele pentru păsări, iar mai departe de casă, pe aceeași latură estică, erau amplasate cocina de porci și privata.

Aceeași organizare pe trei linii am întâlnit-o și la cea mai veche gospodărie din fosta vatră a satului Suhaia, construită prin 1864—1865 (desen 6). Acareturile, de mari dimensiuni, avînd latura mică de 5 m, începeau cu un hambar din birne, după care urmau celelalte anexe, azi distruse, identificabile doar prin temelie.

Așezarea pe terasa Dunării a acestor gospodării le ferea de vînturile cîmpiei, fapt ce se reflectă și în organizarea lor, pe latura de răsărit fiind amplasat pătutul din nuiete împletite ce trebuia să aibă o permanentă ae-

risire și clăile de paie, coceni, fin. Gospodăriile aveau terenul în pantă spre sud, această latură nefiind îngrădită, ci continuîndu-se cu terenul de cultură al gospodarului.

Transformările intervenite în viața satului din aria cercetată ca urmare a încheierii procesului de cooperativizare a agriculturii s-au făcut vizibile și în modul de organizare a gospodăriei țărănești. Mari silozuri, complexe pentru creșterea animalelor și păsărilor, stațiuni pentru mecanizarea agriculturii au degajat gospodăria țărănească de o serie de construcții anexe, în zilele noastre acordîndu-se prioritate locuinței care și-a mărit mult spațiul și gradul de confort. Pe de altă parte, pentru a cultiva intensiv terenul din jurul casei, oamenii și-au concentrat anexele într-o construcție complexă, cuprinzînd, de multe ori, la un loc, bucătăria de vară, magazia, precum și grajdul cu fînar și pătut amenajate deasupra (desenele 7 și 8).

NOTE BIBLIOGRAFICE

Gala Galaction, *Sub feeria lunii*, Editura Dacia, Cluj, 1974, (p. 135)

Ștefan Olteanu, *Aspecte ale dezvoltării agriculturii pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în secolele X—XIV*, în „Terra nostra”, vol. II, 1971, (p. 37—38)

Christache Ch. Milian, *Teleormanul economic (Monografie social-economică)*, Turnu Măgurele, 1936, (p. 38).

„ARTA ȘI ARHITECTURA, COMPONENTE ALE PATRIMONIULUI CULTURAL NAȚIONAL“

În cadrul celei de-a XIV-a ediții a amplei manifestări culturale „Primăvara arădeană“ s-a desfășurat, la Arad, în zilele de 17–18 mai 1988, simpozionul științific cu tema „Arta și arhitectura, componente ale patrimoniului cultural național“, organizat de Comitetul de cultură și educație socialistă al județului Arad și de Muzeul județean.

Acțiunea, menită să contribuie la mai buna cunoaștere și valorificare a patrimoniului arhitectural și artistic al țării, a prilejuit participanților, cercetătorii din București, Cluj-Napoca, Timișoara, Sibiu, Oradea, Arad, un rodnic schimb de opinii pentru perfecționarea activității de cercetare și îmbogățirea ei cu noi teme și idei, folosind din plin datele acumulate din experiența pozitivă cîștigată în domeniile cercetării arhitecturii și artei.

Ținem să menționăm de la început programul interesant și riguros alcătuit, cuprinzînd, pe lângă susținerea comunicărilor propriuzise, vizionarea și vernisarea unor expoziții muzeale, ca și vizite la monumente din zonă.

După alocuțiunea vicepreședintelui Comitetului de cultură și educație socialistă al județului Arad, tovarășul Horia Truță, care, discutînd despre importanța unei asemenea întîlniri pentru propășirea culturii noastre ca urmare a folosirii noilor rezultate ce vor intra în circulația științifică, a subliniat rolul legăturilor românilor de pe întreg teritoriul țării pentru unitatea culturală, lucrările simpozionului s-au desfășurat în plen, comunicările avînd un conținut bogat și divers în relevarea atît a istoriei cît și a valorii artistice a monumentelor.

Analiza reprezentărilor de pe Columna lui Traian i-a prilejuit lui Radu Florescu (București) identificarea unor monumente dacice reprezentative, în raport cu modul de stilizare și interpretare a spațiului arhitectural, după opinia sa, *Oescus* fiind considerat punctul de plecare al lui Traian în războaiele dacice, desfășurate în patru etape pînă în Munții Orăștiei.

Pe baza cercetării documentelor și a unora dintre monumente construite în epoca prefeudală în Transilvania, Adrian Rusu (Cluj-Napoca) a făcut unele considerații asupra sistemului constructiv al fortificațiilor (castre din piatră și pămînt, sec. IX–XII și construcții de piatră, sec. XIII), a materialelor folosite, a calității zidăriei și transferului meșterilor constructori de la construcțiile religioase la cele militare etc. Tot în domeniul arhitecturii o altă comunicare a ilustrat o variantă în,

arhitectura din Transilvania, care nuanțează neoclasicismul, și anume aceea legată de gramatica ornamentală a arcaturilor decorative (Mihai Ispir).

Mesajul artei miniate prin interpretarea actelor diplomatice a fost evidențiat de Maria Dogaru printr-o suită de imagini plastice exprimînd marile idealuri sociale ale românilor.

Urmărind repertorierea pieselor de argintărie, din cunoscute centre europene de orfevrărie, expuse la Muzeul orașenesc din Lipova, piese provenind din colecția familiei Costescu, autorul Alexandru Braica a arătat importanța unei asemenea acțiuni, oferind, în final, specialiștilor posibilitatea unei cercetări comparative.

Prima parte a lucrărilor simpozionului a fost fericit întregită cu vernisarea expoziției „Arhitectura veche urbană din sec. XVII–XIX, imagini de patrimoniu“. O suită de valoroase litografii și cromolitografii sub raport documentar-estetic înfățișînd imagini arhitecturale din orașe străine și românești (Brăila, Galați), luate din lucrări aflate în fondul Bibliotecii Centrale de Stat București, Arhivelor Statului — Arad și Bibliotecii județene.

În partea a doua a lucrărilor, comunicările ținute în cele două secțiuni (Arhitectură și Artă), relevante prin noutatea și modul de prezentare a datelor și informațiilor, au avut darul de a pune în evidență o problemă pe cit de felurită pe atît de complexă, de la cercetarea fenomenului artistic în țările române, începînd cu secolul al XVI-lea, pînă la considerații asupra unor complexe feudale și vechi ansambluri urbane văzute în contextul urban contemporan.

În continuare, succint, vom face unele marginalii la comunicările Secțiunii I, la ale cărei lucrări am avut bucuria să particip.

Dan Căpățînă și Mircea Barbu au prezentat în comunicarea „Considerații asupra complexelor feudale de la Hălmagiu și Virfurile“ importante monumente feudale (vechi biserici din sec. XIV–XV și o cetate de pămînt — palancă tirzie din sec. XVI, documentate pe baza unui bogat material ceramic) într-o zonă de veche și continuă locuire românească.

Exemplificînd cu lucrările de remodelări și reconsiderare a spațiului zonei istorice a Timișoarei, Liana Roșiu, în comunicarea „Rolul monumentelor de arhitectură în definirea ambientului urban din zona istorică a Timișoarei“, a dezbătut un aspect interesant privind relația monument-ambient atît de

necesare în personalizarea orașelor, aceste două noțiuni exprimînd valoare și specific, cu efecte benefice asupra psihologiei umane.

Despre valoarea urbanistic-arhitecturală a unei artere clujene: Bulevardul Lenin, a cărui evoluție stilistic-arhitecturală se urmărește din secolul al XV-lea, este vorba de parcelarea și trama stradală, interferarea stilurilor etc., a comunicat Mihaela Bodea care, printre altele, a insistat și asupra importanței istorice a acestei artere din zona intramurană a Clujului, unde s-au descoperit, în 1984, cu ocazia unor lucrări edilitare: vestigii neolitice, romane, obiecte din sec. XI–XII ș.a.

Receptivitatea arhitecturii românești la alte surse și influențe a fost evidențiată de Ramona Novicov Terbic printr-o serie de imagini comentate ilustrînd bogăția de edificii în stil secesion din Oradea.

Rolul arhitecturii palatului culturii, în stil eclectic, în individualizarea urbană a Aradului ca și unele elemente ale sistemului constructiv au fost prezentate de Gheorghe Lanevski în comunicarea „Palatul cultural din Arad“.

Vladimir Belity a înfățișat în comunicarea „Cîteva porți din Pecica realizate în perioada interbelică“ aspecte legate de ornamentală și simbolistică.

Intitulată „Trei clădiri monument destinate artei din București, la începutul secolului al XX-lea“, comunicarea Eleonorei Costescu a avut darul de a ne rememora date și informații, unele cu caracter inedit, despre începuturile activității a trei și importante instituții muzeale bucureștene: Muzeul național de artă populară (1906), Muzeul Simu (1910), Muzeul Storck (1912–1913), despre eforturile constructive și gustul rafinat al unor artiști români, ei înșiși creatori, de la începutul secolului al XX-lea.

Vizită documentară oferită participanților simpozionului în orașul Lipova, la frumoasa și bogată colecție de artă, donația Eleonorei Costescu și a pictorului Vasile Varga, și la Biserica ortodoxă din sec. XV, s-a continuat, apoi în orașul Săvișin, unde s-a desfășurat, la 18 mai, vernisajul expoziției Eugen Popa, cuprinzînd lucrări ale artistului, originar din această zonă, ca și obiecte de artă decorativă, costume și alte exponate de artă populară, unele specifice județului Arad.

ELISABETA ANCUȚA-RUȘINARU

STUDII ȘI COMUNICĂRI

- 3 — Paul I. DICU, Din istoria municipiului Pitești. Scurtă privire asupra epocilor străveche, veche și medievală. • Moments de l'histoire de la ville de Pitești. Bref aperçu des époques très ancienne, ancienne et médiévale • From the history of Pitești municipality. Short view on the ancient, old and mediaeval ages. • Из истории города Питешти. Краткий очерк древних и средневековых эпох.
- 13 — Petre POPA, Municipiul Pitești — important centru urbanistic al României contemporane • La ville de Pitești — important centre urbain de la Roumanie contemporaine • The Pitești Municipality — an important urban centre of contemporary Romania • Город Питешти — важный городской центр современной Румынии.
- 20 — Tereza SINIGALIA, Observații privind miniatura și ornamentica de carte manuscrisă din epoca brincovenească • Observations sur la miniature et l'ornementation du livre manuscrit de l'époque de Brancoveanu • Observations concerning miniature and ornament of manuscript books in the Brancoveanu age • Некоторые замечания по поводу миниатюры и орнаментации рукописей эпохи Брынковяну.
- 30 — Victor SIMION, Argintăria brincovenească • L'argenterie dans l'époque de Brancoveanu • Brancoveanu silverwork • Брынковянские серебряные изделия.
- 39 — Ilie UZUM, Iliidia, o reședință puțin cunoscută a cnezilor români din sudul Banatului • Iliidia, une résidence peu connue des princes roumains au sud du Banat • Iliidia, a little known residence of the Romanian princes in the south of the Banat • Иллидия, неизвестное поселение румынских князей южного Баната.
- 45 — Spiridon CRÎȘTOCEA, Carmen OPRESCU, Cercetările arheologice de la mănăstirea Tutana (județul Argeș) și problema încadrării tipologice a unui nou triconc de la cumpăna veacurilor XIV—XV • Les recherches archéologiques du monastère de Tutana (Département de l'Arges) et le problème de l'encadrement typologique d'une nouvelle triconique de la fin du XIVe siècle et du début du XVe siècle • Archeological researches from Tutana monastery (Arges county) and the problem of typological placing of a new triconic plan from the end of the 14th century and the beginning of the 15th one • Археологические исследования в монастыре Тутана (уезд Арджеш) и проблема типологического обращения нового трикона XIV—XVe веков.
- 59 — Petru DIACONESCU, Gabriel MIHĂESCU, Complexul monumental al Mitropoliei din Tirgoviște. Rezultatul cercetărilor arheologice • Le complexe monumental du Palais métropolitain de

Tirgoviște. Le résultat des recherches archéologiques • The monumental complex of the Tirgoviște metropolitan church. The result of the archeological researches • Монументальный комплекс Тырговской митропии. Обзор археологических исследований.

CONSERVARE-RESTAURARE

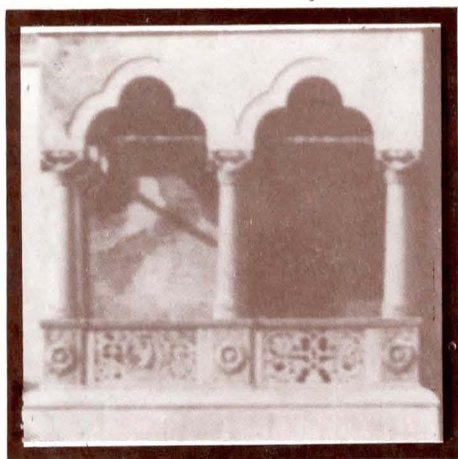
- 70 — Constantin C. PETOLESCU, Teodor CIOFLAN, Discuții pe marginea reconstituirii unor elemente ale sistemului de apărare al castrului roman de la Cimpulung • Discussions en marge de la reconstitution de certains éléments du système de défense du camp fortifié romain de Cimpulung • Discussions on the reconstruction of certain elements belonging to the defence system of the Roman castrum in Cimpulung • Обсуждения вопроса реконструкции некоторых элементов защитной системы римского кастра от Кымпулунг.

PATRIMONIU

- 73 — Petre OPREA, O clădire monumentală din București: Atheneul român • Un bâtiment monumental de Bucarest; L'Athénée roumain • A monumental building in Bucharest; the Romanian Atheneum • Монументальное здание в Бухаресте — Румынский Атенеум.
- 76 — Virgiliu FLOREA, Din istoricul Atheneului român. Amintiri și scrisori inedite • De l'histoire de L'Athénée roumain. Souvenirs et lettres inédites • From the history of Romanian Atheneum. Memoirs and unpublished letters • Из истории румынского атенеума. Воспоминания и новые письма.
- 83 — Adrian-Silvan IONESCU, Peregrinările unei turiste britanice la monumentele românești, acum un veac • Les pérégrinations d'une touriste britannique aux monuments roumains, il y a un siècle • The pilgrimage of a British tourist to the Romanian monuments, a century ago • Паломничество английской путешественницы к румынским монументам сто лет назад
- 90 — Maria BÂTCA, Gospodăria țărănească din cimpia Munteniei de vest • La ferme paysanne de la plaine de la Munténie d'ouest • The peasant household in the western Muntenia part • Крестьянское хозяйство в западной Мунтении

CRONICĂ

- 96 — Elisabeta ANCUȚA-RUȘINARU, „Arta și arhitectura, componente ale patrimoniului cultural național“.

2 – 1988

MONUMENTE ISTORICE ȘI DE ARTĂ

